

Azərbaycanın **Vergi Jurnalı**

RESENZİYALI ELMİ JURNAL

İyul-sentyabr, 2018

Torpağın
və mülkiyyətin
vergitutma problemləri

Aqrar sahədə
kooperasiya əlaqələrinin
formalaşmasında vergi
siyasətinin rolu

Daxili auditin həcmi,
məqsədi və nəzarət
sistemində rolu

“Üçüncü nəsil”
universitetlərdə
maliyyə tələmə məsələləri

**Azərbaycan
Respublikasında
optimal vergi
yükünün ekonometrik
modelləşdirilməsi**

ISSN 2305-4611 (çap)
ISSN 2305-462X (elektron)

"BİZ BAZAR İQTİSADİYYATINI VERGİ YOLU İLƏ TƏNZİMLƏMƏLİYİK"

Heydər Əliyev

AZƏRBAYCANIN VERGİ JURNALI

RESENZİYALI PEER REVIEWED
ELMİ JURNAL SCIENTIFIC JOURNAL

2003-cü ildən nəşr olunur First Published in 2003
Rüblük nəşr 1 (136) / 2018 Quarterly 1 (136) / 2018
İyul-Sentyabr, 2018 July-September, 2018

Təsisçi: Publisher:

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan

Təsisçinin hüquqi ünvanı: Publisher address:

Azərbaycan Respublikası, AZ1073, Republic of Azerbaijan, AZ1073,
Bakı şəhəri, Landau küç., 16 Baku, Landau str., 16
Tel.: (99412) 403-88-56 Tel.: (99412) 403-88-56

Redaksiyanın ünvanı: Editorial office:

Azərbaycan Respublikası, AZ1001, Republic of Azerbaijan, AZ1001,
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6 Baku, İstiqlaliyyət str., 6
Tel.: (99412) 492-68-19 Tel.: (99412) 492-68-19
www.vergijurnali.az / www.taxjournal.az www.vergijurnali.az / www.taxjournal.az
info@vergijurnali.az info@vergijurnali.az

"Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Established by the Law
Azərbaycan Respublikası Qanununa "On Mass Media"
müvafiq şəkildə təsis edilmişdir. of the Republic of Azerbaijan.
Reyestr N 510 Registration N 510

Tərtibatçı dizayner: Z.Əziz Designer: Z.Aziz
Korrektor: S.Qarayev Corrector: S.Qarayev
Texniki operator: T.Abdulova Technician operator: T.Abdulova

Məqalələrdəki fikirlər The views, thoughts and opinions expressed
müəlliflərə aiddir in the article belong solely to the authors,
və Vergilər Nazirliyinin and may not coincide with views
fikirləri ilə üst-üstə düşməyə bilər. of the Ministry of Taxes.

Çapa imzalanıb: 12.10.2018 Signed for printing: 12.10.2018
Tiraj: 1000 Number of copies printed: 1000
Mətbəə: Printing house:

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZYALI ELMİ JURNAL

BAŞ REDAKTOR

Ədalət Muradov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

EDITOR IN CHIEF

Adalat Muradov

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNLƏRİ

Elşən Bağırzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Elshan Bagirzadeh

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Anar Rzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Anar Rzayev

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

REDAKSİYA HEYƏTİ

Bülent Aybar

Cənubi Hampşir Universiteti

Bulent Aybar

South Hampshire University

Çarles Beker

Duke Universiteti

Charles Becker

Duke University

Ahmet Burçin Yereli

Hecettepe Universiteti

Ahmet Burcin Yereli

Hacettepe University

Con Cilbert

Utah State Universiteti

John Gilbert

Utah State University

Fərhad Əmirbəyov

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

Farkhad Amirbayov

Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan

Ömer Gökçekuş

Seton Hall Universiteti

Omer Gokcekus

Seton Hall University

Qorxmaz İmanov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Korkmaz Imanov

Azerbaijan National Academy of Sciences

Yaşar Kəlbəyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Yashar Kalbiyev

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Akif Musayev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Akif Musayev

Azerbaijan National Academy of Sciences

Aleksandr Medovoy

Rusiya Beynəlxalq Maliyyə Texnologiyaları Akademiyası

Aleksandr Medovoy

International Academy of Financial Technologies

Əli Nuriyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ali Nuriyev

Azerbaijan National Academy of Sciences

Ziyad Səmədzadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ziyad Samedzade

Azerbaijan National Academy of Sciences

Yui Suzuki

Musashi Universiteti

Yui Suzuki

Musashi University

Edvard Tover

Duke Universiteti

Edvard Tower

Duke University

Mehmet Yüce

Uludağ Universiteti

Mehmet Yuce

Uludag University

* Sıralama soyadların əlifba sırası ilə tərtib edilib

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZİYALI ELMİ JURNAL

RESENZENTLƏR REFEREEES BOARD

Damət Bağirov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Damet Baghirov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Elşən Bağırzadə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Elshan Bagirzadeh Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Fariz Əhmədov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Fariz Akhmedov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Xətai Əliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Khatai Aliyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Nazim Hacıyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Nazim Hajiyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Həmid Həmidov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Hamid Hamidov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Müslüm İbrahimov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Muslim Ibrahimov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Altay İsmayılov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Altay Ismailov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Xalid Kərimli BSMA üzvü	Khalid Karimli ACCA Member
Raqif Qasimov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Raqif Gasimov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Asiman Quliyev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Asiman Guliyev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Ramiz Məhərrəmov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Ramiz Maharramov Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Anar Rzayev Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Anar Rzayev Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Şəhriyar Muxtarov Xəzər Universiteti	Shahriyar Mukhtarov Khazar University

This issue Bu sayımızda

Mündəricat Contents

Rəsmi Official

- 8 Vergilər Nazirliyi ilə Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi arasında razılaşma protokolları imzalanıb 8
Protocols of Agreement have been signed between Ministry of Taxes and Ministry of Communication and High Technologies.

İctimai dialoq Public dialogue

- 9 Alman-Azərbaycan Xarici Ticarət Palatasının üzvləri ilə görüş keçirilib 9
A meeting with members of German-Azerbaijan Chamber of Commerce was held.
- 10 Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatasının üzvləri ilə görüş keçirilib 10
A meeting with members of American Chamber of Commerce in Azerbaijan was held.

Vergitutma Taxation

- 15 Y.Hasanlı, A.Süleymanova Azərbaycan Respublikasında optimal vergi yükünün ekonometrik modelləşdirilməsi 15
Y.Hasanlı, A.Suleymanova Econometric modeling of optimal tax burden in the Republic of Azerbaijan
- 27 Y.Kalbiyev Torpağın və mülkiyyətin vergitutma problemləri 27
Y.Kalbiyev Taxation of land and property
- 37 V.Məmmədli Torpaq vergisi: nəzəriyyə və təcrübə 37
V.Memmedli Land tax: theory and practice

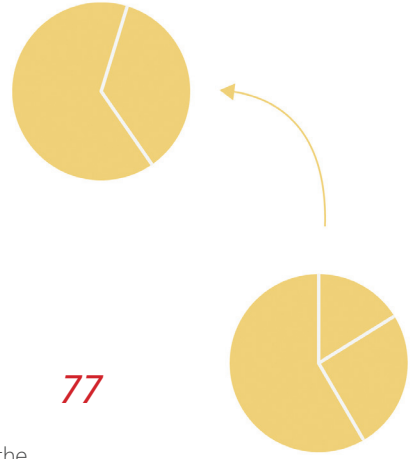
Vergi siyasəti Tax policy

- 49 R.Əhmədov Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasında vergi siyasətinin rolu 49
R.Ahmedov The role of tax policy in the formation of cooperation in the agricultural sector

Qanunvericilik Legislation

- 67 S.Seyidəhmədli Publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin praktiki aspektləri 67
S.Seyidahmadli Practical aspects of legislation on public legal entities

77

Audit

K.Əhadova

Daxili auditin həcmi, məqsədi və nəzarət sistemində rolu

Audit

K.Ahadova

The scope, objectives and role of the audit in the internal control system

77

85

İnsan kapitalı

İ.Rüstəmov, L.Zeynalli

Klasterləşmənin inkişaf perspektivləri və insan kapitalı amili

Human capital

I.Rustamov, L.Zeynalli

Human capital factor and development perspectives of cluster

85

97

Sahibkarlıq

İ.Ağazadə

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin səmərəli idarəetməsində biznes proseslərin modelləşdirilməsinin əhəmiyyəti

Entrepreneurship

I.Aghazada

The importance of business process modelling in the effective management of small and medium enterprises

97

105

M.Lebeda

Ukraynada kiçik biznesin stimullaşdırılması kontekstində fiziki şəxslərin-sahibkarların vergitutma sisteminin islahatı

M.Lebeda

Reforming the system of taxation of personal income of entrepreneurs in the context of stimulation of small business in Ukraine

105

117

İnnovasiya

X.Cavadov

Milli innovasiya sisteminin formalaşmasında sənayenin rolu

Innovation

Kh.Javadov

The role of industry in the formation of national innovation system

117

127

Təhsilin maliyyələşdirilməsi

G.Musayev

"Üçüncü nəsil" universitetlərdə maliyyələşmə məsələləri

Financing education

G.Musayev

Issues on financing the 3rd generation universities

127

133

A.Məmmədova

Əhali gəlirləri, istehlak və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəli təhlili

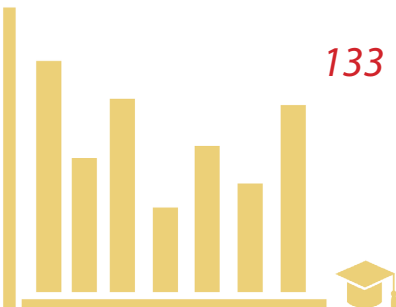
A.Mamedova

Interconnection analysis of population income, consumption and life standards

133

145 Müəlliflər üçün qeydlər

Notes for contributors 145

Vergilər Nazirliyi ilə Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi arasında razılaşma protokolları imzalanıb

28.06.2018

İyunun 13-də "17-ci Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat, Tranzit və Logistika" və "8-ci Xəzər Beynəlxalq Yol İnfrastrukturunu və İctimai Nəqliyyat" sərgiləri çərçivəsində Vergilər Nazirliyi ilə Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi arasında iki razılaşma protokolu imzalanıb.

Vergilər naziri Mikayıl Cabbarov və nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar naziri Ramin Quluzadənin imzaladığı protokollar avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşımaları sahəsində vergilərin yığılması və mobil cihazların qeydiyyatına alınması ilə bağlı əməkdaşlığı müəyyən edir. Avtomobil nəqliyyatına aid razılaşma protokolunun imzalanmasında əsas məqsəd müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşımaları sahəsində tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması, vergilərin tam həcmdə və vaxtında yığılmasının təmin olunması sahəsində iki dövlət orqanı arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. Digər protokol isə fərdi qaydada və gömrük bəyannaməsini təqdim etmədən fiziki şəxslər tərəfindən ölkəyə gətirilən mobil cihazların qeydiyyatına

alınmasını və bu prosesə birgə nəzarət mexanizmlərini, habelə bu məqsədlə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir. Protokolların imzalanması mərasimində bildirilib ki, qeyd olunan sahələr üzrə birgə əməkdaşlıq səmərəliliyini artırılmasına xidmət edəcək.

Alman – Azərbaycan Xarici Ticarət Palatasının üzvləri ilə görüş keçirilib

13.07.2018

Görüşdə vergilər naziri Mikayıl Cabbarov "Biznesə yeni yanaşma" mövzusunda çıxış edib. Bildirilib ki, Vergilər Nazirliyi biznes nümayəndələri, o cümlədən Alman – Azərbaycan Xarici Ticarət Palatası ilə açıq dialoqa və qarşılıqlı geniş fikir mübadiləsinə böyük əhəmiyyət verir. Vergilər naziri vergi mühitinin cəlbediciliyinin artırılması, vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi, vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi orqanlarında şəffaflığın təmin olunması istiqamətlərində həyata keçirilən tədbirlər barədə danışib. Qeyd olunub ki, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin keyfiy-

Vergilər naziri **vergi mühitinin cəlbediciliyinin artırılması, vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi, vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi orqanlarında şəffaflığın təmin olunması istiqamətlərində həyata keçirilən tədbirlər barədə** danışib.

yətinin artırılması, vergi ödəyiciləri ilə əlaqələrin yeni müstəvidə qurulması aparılan islahatların əsas prioritetlərindəndir.

Tədbirdə qarşılıqlı maraq doğuran və iş adamlarını maraqlandıran məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb, Vergilər Nazirliyinin nümayəndələri tədbir iştirakçılarının suallarını cavablandırıblar.

Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatasının üzvləri ilə görüş keçirilib

28.06.2018

İyunun 28-də Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatası (AmCham) və Vergilər Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə "Vergi sahəsində qarşılıqlı etimad" mövzusunda "dəyirmi masa" keçirilib.

Tədbirdə Vergilər naziri Mikayıl Cabbarov, Vergilər Nazirliyinin digər vəzifəli şəxsləri, AmCham-ın rəhbərliyi və təşkilata üzv şirkətlər iştirak ediblər.

Tədbirdə vergi qanunvericiliyi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və şəffafliq məsələləri müzakirə edilib, qarşılıqlı maraq doğuran məsələlərlə bağlı iş adamlarını maraqlandıran suallar ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb. Tədbirdə Vergilər Nazirliyinin nümayəndələri biznesə yeni yanaşmalar, vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərdə şəffafliqın və hesabatlıliqın

Görüşdə vergi qanunvericiliyi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və şəffafliq məsələləri müzakirə edilib, qarşılıqlı maraq doğuran məsələlərlə bağlı iş adamlarını maraqlandıran suallar ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

təmin edilməsi, vergi qanunvericiliyində gözlənilən dəyişikliklərin istiqamətləri ilə bağlı fikirlərini bölüşüb, tədbir iştirakçılarının suallarını cavablandırılıb.

Vergi

Statistikası

2018-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində **vergi daxilolmalarının** ümumi məbləği 5 milyard 306 milyon manat təşkil edib.

Qeyri-neft sektorunun ümumi vergi daxilolmalarında payı (xüsusi çəkisi) 65,8% olub.

Qeyri-neft sektorunun özəl bölməsinin qeyri-neft sektorundan ümumi daxilolmalarda payı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7% artıb.

Regionlardan vergi daxilolmalarının ümumi məbləği ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 12% artıb.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində respublika üzrə **təqdim edilmiş bəyannamələrin ümumi sayı** 1.237.728 olub.

İnternetlə təqdim olunmuş bəyannamələrin xüsusi çəkisi 95,1% təşkil edib.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr ayları üzrə **qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin** ümumi sayı 59.979 olub. Onlardan 15,2%-i hüquqi, 84,8%-i fiziki şəxslərdir.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında vergi orqanlarına 71.583 **vətəndaş müraciəti** daxil olub. Müraciətlərdən 91,3%-i ərizə, 8,5%-i şikayət, 0,2%-i təklif olub.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında **195-1 Çağrı Mərkəzinə** 264.959 zəng daxil olub. Bu zənglərdən 197.845-i canlı rejimdə cavablandırılıb.

Çağrı Mərkəzi tərəfindən vergi ödəyicilərinə göndərilən SMS-lərin sayı 1.071.161 olub.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında xidmət strukturlarında **qəbul edilmiş vergi ödəyicilərinin** ümumi sayı 292.306 olub. Bu vergi ödəyicilərinə 424.484 sayda müxtəlif xidmətlər göstərilib.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında vergi orqanları tərəfindən 159.106 sayda **"ASAN İmza" sertifikatı** verilib.

Yanvar-sentyabr aylarında Vergilər Nazirliyinin rəsmi **internet sahifəsinə daxilolmaların sayı** 3.395.500 təşkil edib.

Azərbaycanın
Vergi Jurnalı

JEL Classification Codes: C1, C13

Azərbaycan Respublikasında optimal vergi yükünün ekonometrik modelləşdirilməsi

Yadulla Həsəni
Aynur Süleymanova

Xülasə

Optimal vergi səviyyəsi büdcəyə vergi daxilolmalarına və ümumi daxili məhsulun həcminə maksimum səviyyə verir, vergi borclarının və gizli iqtisadiyyatın səviyyəsini minimuma endirir. Bu nəzəriyyə Lafferin adı ilə bağlıdır və ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmişdir. O zamandan bəri dünya ölkələrində siyasətçilər və alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Doğrudur, belə tədqiqatlar vergi siyasətinin səmərəliliyinə təsir edən çoxlu sayda amilləri kənar qoya bilir. Məhz bu səbəbdən, bu tipli tədqiqatların əleyhdarları da yaranmışdır. Lakin çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur ki, həmin tədqiqatlarda vergi siyasətinin səmərəliliyini artırmaq yolunda optimal vergi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin vacib olduğu göstərilir. Bu baxımdan, məqalədə Azərbaycanda 2003–2017-ci illər üzrə vergi yükü səviyyəsi müəyyən edilərək ümumi daxili məhsulun həcmninə, eləcə də vergi daxilolmaları və sosial sığorta ayırmaları həcmninə qeyd olunan vergi yükündən asılılığı ekonometrik qiymətləndirilmiş və ümumi vergi yükünün optimal səviyyəsi hesablanmışdır.

Açar sözlər: vergilər, məcburi dövlət sosial sığorta haqları, vergi yükünün optimal səviyyəsi, Laffer nöqtəsi

1. Giriş

Bir çox alimlərin fikrincə, iqtisadi inkişafın qarşısını alan əsas amillərdən biri fiskal siyasətin düzgün aparılmamasıdır. Belə ki, vergi yükünün yüksək olması istehsal subyektlərinə normal iqtisadi fəaliyyətlərini davam etdirməyə bir sıra maneələr törədir. Bu isə öz növbəsində müəyyən mənfəətə gətirib çıxarmış olur. Əvvəla, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti xeyli dərəcədə öz aktivliyini itirir, digər tərəfdən isə vergi yükünün ağırlığı altında dözə bilməyən fiziki və hüquqi şəxslər daha çox vergidən yayınmaya meyil edirlər ki, bu da öz növbəsində həm kölgə iqtisadiyyatının həcmində artmasına səbəb olur, həm də dövlətin büdcə kəsiri problemlərini daha kəskin şəkildə qabartmış olur. Eləcə də vergi yükünün optimal səviyyədə aşağı olması dövlətin bir sıra iqtisadi funksiyalarının, o cümlədən problemlərin həllinə yönələn siyasətinin səmərəliliyini aşağı salır.

Bu cür şəraitdə fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələləri aktuallaşır. Bu məsələlərin həlli üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur ki, onların içərisində keyfiyyət metodu və kəmiyyət metodu xüsusi maraq doğurur. Keyfiyyət metodu vergi ödəyicilərinin hesablarına vəsait daxil olduqca vergilərin hesablanması nəzərdə tutur. Lakin bu yanaşmada makroiqtisadi təhlil metodları nəzərdə tutulmur. Bunun əksinə olaraq, kəmiyyət metodunun əsas məqsədi qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən fəaliyyət göstərən fiskal mexanizmlər çərçivəsində vergi dərəcələrinin və vergi yükünün səviyyəsinin maksimal dərəcədə rəşional şəkildə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu metod vergitutma sisteminin tamamilə yenidən qurulmasını nəzərdə tutmur, sadəcə, bəzi fiskal göstəricilərə düzəlişlərin edilməsi məqsədini daşıyır.

Optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi məsələsi iki növ təhlilin aparılmasını zəruri edir: bir tərəfdən iqtisadi sistemin məhsuldar fəaliyyətinə təsiretmə, başqa sözlə, ümumi daxili məhsulun artımına stimula yaratması

baxımından, digər tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin doldurulması, yəni vergi daxilolmalarının maksimallaşdırılması nöqtə-nəzərindən, optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə 2003–2017-ci illər üzrə müvafiq statistik göstəricilər toplanaraq təhlil edilmiş, reqressiya tənlikləri qurularaq "Eviews" Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilmiş və alınan nəticələr təhlil edilmişdir.

2. Tədqiqatın aktuallığı

Effektiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə vergi yükünün optimal səviyyədə olmasından asılıdır [3, 4, 5, 6, 11, 20, 22]. Vergi yükünün optimal səviyyəsinin tapılması müəyyən tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda optimal vergi yükünün (I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması), o cümlədən ayrı-ayrı vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin tapılması üçün müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi vergi yükünün optimal səviyyəsinin, yəni həm Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin, həm də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmində maksimallaşdırılan vergi yükü səviyyəsinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Optimal vergi yükünün müəyyənəşdirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Milli hesablar sistemindən məlumdur ki, ümumi buraxılış (ÜB) həcmindən aralıq istehlakı (Aİ) çıxıldıqda ümumi əlavə dəyər (ÜƏD) alınır:

$$\text{ÜƏD} = \text{ÜB} - \text{Aİ} \quad (1)$$

ÜƏD-in üzərinə xalis vergiləri (XV), yəni məhsula

və idxala vergilər (MİV) ilə məhsula və idxala subsidiyaların (MİS) fərqi nəticədə ÜDM alınır:

$$\text{ÜDM} = \text{ÜƏD} + \text{XV} \quad (2)$$

$$\text{XV} = \text{MİV} - \text{MİS} \quad (3)$$

Makroiqtisadiyyatda buna ÜDM-in istehsal metodu ilə hesablanması deyilir.

Həmçinin sahələrarası balans cədvəlinə əsasən, əlavə dəyərin (ƏD)-in tərkibinin aşağıdakı kimi hesablandığını görürük:

$$\text{ƏD} = \text{ƏHF} + \text{SA} + \text{İXV} + \text{ÜM} \quad (4)$$

Burada ƏHF – əməkhaqqı fondunu, SA – sosial ayırmaları, İXV – istehsala xalis vergiləri, ÜM – isə ümumi mənfəəti göstərir. Onu da qeyd etmək ki, istehsala xalis vergilər istehsala vergilərlə istehsala subsidiyaların fərqi kimi müəyyən edilir. Ümumi mənfəətin tərkibi də öz növbəsində xalis mənfəət və əsas fondların istehlakından ibarətdir [1].

Yuxarıda qeyd olunanlardan məlum olur ki, ümumi daxili məhsulun həcmində ümumi əlavə dəyərin və xalis vergilərin həcmindən, ümumi əlavə dəyərin həcmində isə öz növbəsində sosial ayırmaların həcmindən funksional asılılığı mövcuddur. Bu asılılığın real göstəricilər əsasında ədədi qiymətləndirilməsi, eləcə də bu cür asılılığın mövcudluğunu nəzərə alaraq, ümumi daxili məhsulun həcminə maksimum səviyyə verən vergi yükü səviyyəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır [3, 4, 5, 6, 11, 22].

Qeyd etmək lazımdır ki, optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi ideyasının, o cümlədən vergi yükü ilə vergi daxilolmaları arasındakı asılılığı əks etdirən Laffer əyrisinin ilk dəfə olaraq ötən əsrin 80-ci illərində ABŞ-da yaranmasına baxmayaraq, sonrakı dövrlərdə bu konsepsiyaya qarşı elə Qərbi iqtisadçıların özləri müəyyən tənqidi qiymətləndirmələrə başlamışlar. Rusiya alimləri isə əksinə, bu ideyadan bəhrələnərək Laffer əyrisinin həndəsi xüsusiyyətlərini öyrənməyə başlamışlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Laffer nöqtəsi anlayışı, həmçinin I və II tip Laffer nöqtələrinin fərqləndirilməsi də ilk dəfə

Rusiya tədqiqatçılarının elmi əsərlərində yer almışdır [20]. Belə ki, I tip Laffer nöqtəsində ümumi daxili məhsulun maksimum qiymət aldığı vergi yükü, II tip Laffer nöqtəsində isə vergi daxilolmalarının maksimum qiymət aldığı vergi yükü müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, I və II tip Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi üçün üçparametrlili və ikiparametrlili metodlar mövcuddur ki, bu metodların geniş riyazi izahı ilə [6, 8] məqalələrdə tanış olmaq olar.

Vergi dərəcələrinin optimal səviyyələrinin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlarla tanış olduqda görürük ki, ilk vaxtlar bu cür araşdırmalar ümumi vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş olsa da, sonralar daha da inkişaf etdirilərək müxtəlif tədiyyə növləri üzrə aparılmağa başlamışdır.

Hazırkı tədqiqat işində optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında 2003-cü ildən 2017-ci ilədək olan dövr üzrə ümumi daxili məhsulun həcmi, Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi barədə məlumatlar toplanaraq təhlil edilmişdir. Ölkə üzrə ümumi vergi yükü səviyyəsi dövlət büdcəsinin yuxarıda qeyd olunan gəlirləri ilə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə ödənişlərin cəminin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra vergi yükünün ümumi daxili məhsulun həcminə və cəmi vergi daxilolmalarına təsiri ekonometrik modellərlə qiymətləndirilərək I və II tip Laffer nöqtələri müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmində və ƏDV üzrə büdcə daxilolmalarının ayrı-ayrılıqda ÜDM-də xüsusi çəkisi hesablanaraq, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə vergi yükü və ƏDV üzrə vergi yükü səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş və ÜDM-in qeyd olunan göstəricilərdən asılılığı da ekonometrik modelləşdirmə metodları ilə qiymətləndirilmişdir.

4. Modellərin realizasiyası: Azərbaycan Respublikası üçün optimal vergi yükü səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi

İlk olaraq ümumi vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələsinə baxaq. Bunun üçün artıq qeyd edildiyi kimi, Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi toplanaraq, müvafiq illər üzrə ÜDM-in həcminə bölünməsi yolu ilə ümumi vergi yükü müəyyən edilmişdir. Ümumi vergi yükünün dinamikasına baxsaq görərik ki, bu göstərici 2003-cü ildə 17,1 faiz təşkil etmiş, 2007-ci ildə təhlil olunan dövr üzrə özünün maksimum səviyyəsinə, yəni 21,4 faizə çatmış, yenidən aşağı enərək 2017-ci ildə 18,5 faiz səviyyəsində qərarlaşmışdır. Ümumi vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə əvvəlcə ÜDM-in həcmnin ümumi vergi yükündən asılılığı ekonometrik qiymətləndirilərək I tip Laffer

nöqtəsi tapılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi vergi yükü üzrə I tip Laffer nöqtəsinin tapılması özü də 2 yolla, həm kvadratik formada, həm də kubik formada verilmiş reqressiya tənliklərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi yolu ilə aparılmışdır.

Beləliklə, modellərin realizasiyasına baxaq. ÜDM-in həcmnin ümumi vergi yükündən asılılığını ifadə edən kvadratik reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi tərtib olunmuşdur:

$$\text{LOG(UDM_CEM)} = C(1) * \text{UMUMI_VY} + C(2) * \text{UMUMI_VY}^2 + [\text{AR}(1) = C(3), \text{AR}(7) = C(4)] \quad (5)$$

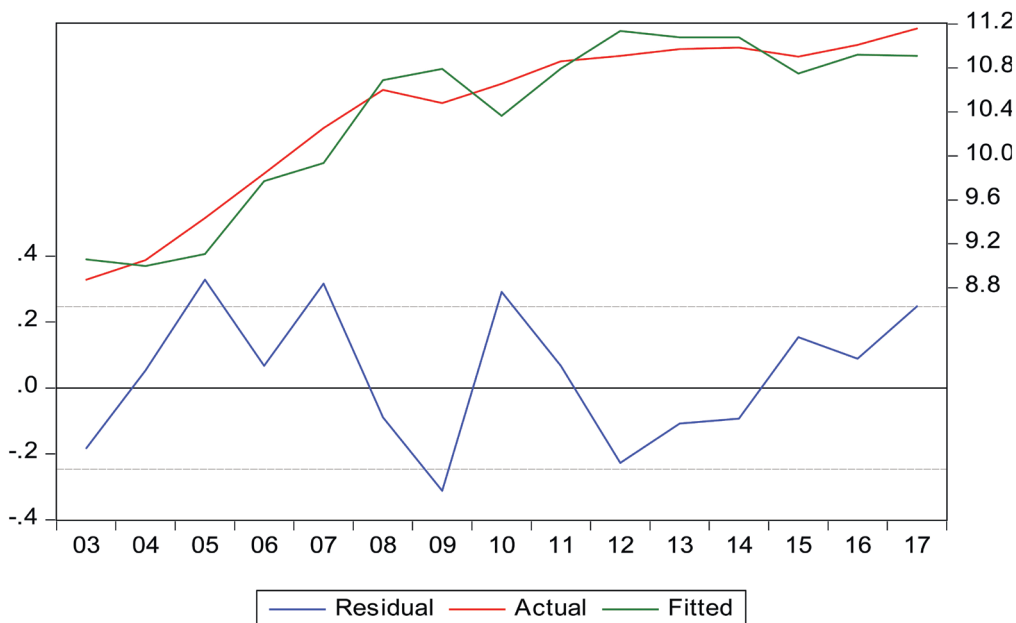
Burada UDM_CEM – ÜDM-in həcmi, UMUMI_VY – ümumi vergi yükünü göstərir.

(5) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticə aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG(UDM_CEM)} = 1.04776423802 * \text{UMUMI_VY} - 0.0276786550226 * \text{UMUMI_VY}^2 + [\text{AR}(1) = 1.03790590129, \text{AR}(7) = 0.1867045358, \text{UNCOND}] \quad (6)$$

(t-Statistica)   (8.715161)   (-8.516660)

Qrafik 1. (6) modelinə əsasən ÜDM həcmnin qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

R-squared=0.922656; Adjusted R-squared=0.891719; Durbin-Watson stat = 1.776773

Regressiya tənliyinin statistik göstəriciləri modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir.

(6) modelindən alınan nəticəyə əsasən, ÜDM-in həcminə maksimum səviyyə verən ümumi vergi yükünün dərəcəsi 18,93 faiz təşkil edir.

Hazırkı tədqiqat işində Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi kimi müəyyənləşdirilən ümumi daxilolmaya maksimum səviyyə verən vergi yükü səviyyəsini, başqa sözlə, II tip Laffer nöqtəsini müəyyənləşdirməyə çalışaq. Bunun üçün aşağıdakı regressiya tənliyinin qiymətləndirilməsini aparaq:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{UMUMI\_DAX}) &= \text{C}(1) * \text{UMUMI\_VY} + \text{C}(2) * \\ &\text{UMUMI\_VY}^2 + [\text{AR}(1) = \text{C}(3), \text{AR}(4) = \\ &\text{C}(4), \text{UNCOND, ESTSMPL} = \text{»2003 2017«}] \end{aligned} \quad (7)$$

Burada UMUMI_DAX – Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi və məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi cəmini göstərir.

(7) regressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{UMUMI\_DAX}) &= 0.807110508926 * \\ &\text{UMUMI\_VY} - 0.0196980269586 * \\ &\text{UMUMI\_VY}^2 + [\text{AR}(1) = 1.20276094689, \text{AR}(4) = \\ &-0.267360966212, \text{UNCOND, ESTSMPL} = \\ &\text{»2003 2017«}] \end{aligned} \quad (8)$$

(t-Statistica) (5.287071) (-4.591799)

R-squared=0.934182; Adjusted R-squared=0.907855; Durbin-Watson stat=1.617916

(8) modelinin statistik xarakteristikaları modelin adekvat alındığını göstərir. (8) modelindən alınan nəticəyə əsasən, cəmi daxilolmalara maksimum səviyyə verən vergi yükünün dərəcəsi, başqa sözlə, II tip Laffer nöqtəsi 20,49 faiz təşkil etmişdir.

İndi isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları (bundan sonra – MDSSH) üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə baxaq. Qeyd etmək lazımdır ki, MDSSH üzrə vergi yükü iki formada hesablanmışdır. Birinci formada MDSSH-nin ÜDM-də xüsusi çəkisi, ikinci formada isə MDSSH-nin Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi kimi müəyyənləşdirilən ümumi daxilolmada xüsusi çəkisi tapılmışdır. Daha sonra bu cür müəyyən edilmiş vergi yükü göstəricilərinin optimal səviyyəsinin hesablanması məqsədilə ekonometrik modellər qurulmuşdur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, I tip Laffer nöqtəsinin, yəni ÜDM-ə maksimum səviyyə verən Laffer nöqtəsinin tapılması məqsədilə qurulmuş modellər adekvat alınmadığı üçün məqaləyə əlavə edilməmişdir. II tip Laffer nöqtəsinin, başqa sözlə, MDSSH-nin həcminə maksimum səviyyə verən Laffer nöqtəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə aşağıdakı regressiya tənliyi qiymətləndirilmişdir:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{DSMF\_DAX}) &= \text{C}(1) * \text{DSMF\_VY} + \text{C}(2) * \\ &\text{DSMF\_VY}^2 + [\text{MA}(1) = \\ &\text{C}(3), \text{UNCOND, ESTSMPL} = \text{»2003 2017«}] \end{aligned} \quad (9)$$

Burada DSMF_DAX – məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna daxilolmaların həcmi, DSMF_VY – isə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ÜDM-a nisbəti kimi müəyyən edilmiş vergi yükü dərəcələrini göstərir.

(9) regressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{DSMF\_DAX}) &= 3.39146595261 * \\ &\text{DSMF\_VY} - 0.362547184783 * \text{DSMF\_VY}^2 + \\ &[\text{MA}(1) = 0.748000223991, \text{UNCOND, ESTSMPL} = \\ &\text{»2003 2017«}] \end{aligned} \quad (10)$$

(t-Statistica) (11.36412) (-4.431254)

R-squared=0.533627; Adjusted R-squared=0.406435; Durbin-Watson stat=1.424840

(10) modelinin statistik göstəriciləri və statistik

testlər göstərmişdir ki, model adekvatdır. (10) modelindən alınan nəticəyə əsasən, MDSSH üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsi 4,68 faiz təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, hazırda bu rəqəm 4,8 faizdir.

İndi isə Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi kimi müəyyən edilmiş vergi yükünü müəyyən etməyə çalışaq. Bunun üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinin qiymətləndirilməsi tələb olunur:

$$\begin{aligned} \text{LOG(UMUMI\_DAX)} &= \text{C(1)*} \\ \text{DSMF\_UMUMI\_DAX\_VY} &+ \text{C(2)*} \\ \text{DSMF\_UMUMI\_DAX\_VY}^2 &+ [\text{AR(3)} = \\ \text{C(3),MA(6)} &= \text{C(4), UNCOND, ESTSMPL} = \\ &»2009 2017«] \end{aligned}$$

(11)

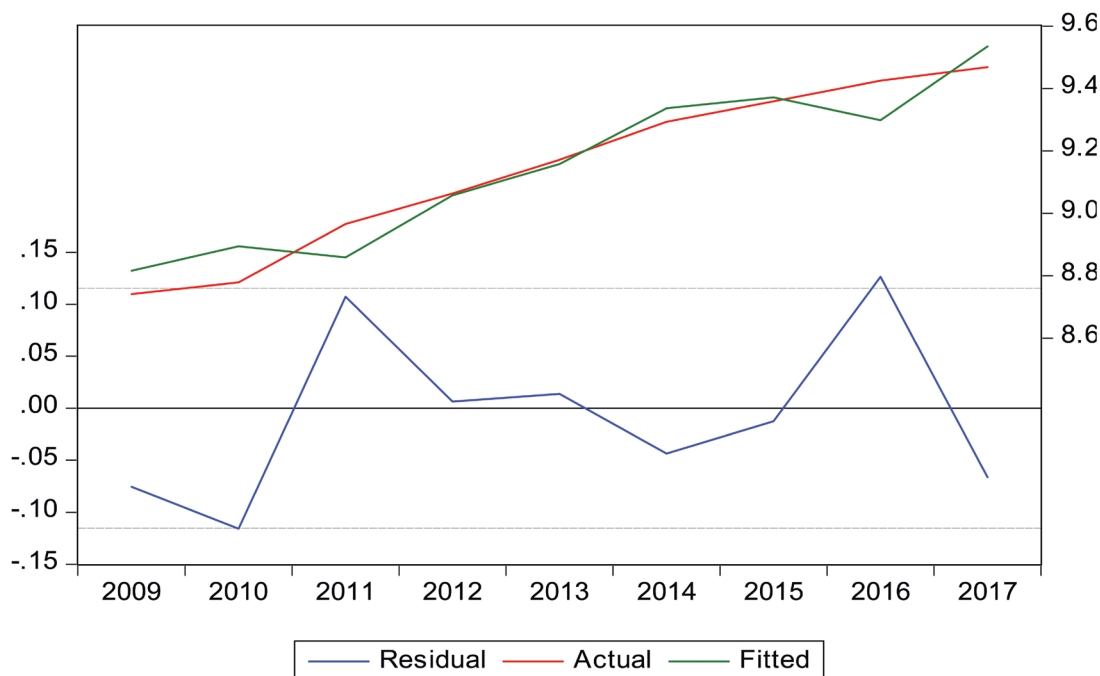
Burada UMUMI_DAX – Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə dövlət büdcəsinə toplanan vəsaitlərin həcmi, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanan vəsaitlərin həcmi kimi müəyyən edilmiş ümumi daxilolmanın həcmi, DSMF_UMUMI_DAX_VY – məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə ödənişlərin həcmi kimi müəyyən edilmiş ümumi daxilolmanın həcminə nisbəti kimi müəyyən edilmiş vergi yükü dərəcələrini göstərir.

(11) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG(UMUMI\_DAX)} &= 0.851281270447* \\ \text{DSMF\_UMUMI\_DAX\_VY} &- 0.0188494020934* \\ \text{DSMF\_UMUMI\_DAX\_VY}^2 &+ [\text{AR(3)} = \\ &- 0.999992968326, \text{MA(6)} = \\ &- 0.993181461403, \text{UNCOND, ESTSMPL} = \\ &»2009 2017«] \end{aligned}$$

(12)

Qrafik 2. (12) modelinə əsasən, ümumi daxilolmanın həcmi qiyətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiyətləri və onların arasındakı fərqi (Residual) dinamikası

Cədvəl 1. (12) modelinin statistik xarakteristikaları və statistik testlər

Dependent Variable: LOG(UMUMI_DAX)

Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)

Date: 09/13/18 Time: 06:21

Sample: 2009 2017

Included observations: 9

Failure to improve objective (singular hessian) after 14 iterations

Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DSMF_UMUMI_DAX_VY	0.851281	0.015345	55.47637	0.0000
DSMF_UMUMI_DAX_VY^2	-0.018849	0.000694	-27.14691	0.0000
AR(3)	-0.999993	0.000351	-2846.995	0.0000
MA(6)	-0.993181	0.018292	-54.29648	0.0000
SIGMASQ	0.005920	0.004835	1.224298	0.2880
R-squared	0.909367	Mean dependent var		9.140796
Adjusted R-squared	0.818733	S.D. dependent var		0.271079
S.E. of regression	0.115413	Akaike info criterion		-0.236730
Sum squared resid	0.053280	Schwarz criterion		-0.127160
Log likelihood	6.065283	Hannan-Quinn criter.		-0.473179
Durbin-Watson stat	2.295718			
Inverted AR Roots	.50+.87i	.50-.87i		-1.00
Inverted MA Roots	1.00	.50+.87i	.50-.87i	-.50+.87i
	-.50-.87i		-1.00	

(12) modelinin statistik xarakteristikaları Cədvəl 1-də verilmişdir.

Qeyd edək ki, (12) modelindən alınan nəticəyə görə, MDSSH-nin ümumi daxilolmada xüsusi çəkisinin optimal səviyyəsi 22,58 faiz təşkil etmişdir. Müqayisə üçün göstərə bilərik ki, 2017-ci ilin yekunu üzrə bu rəqəm 26,3 faizə bərabər olmuşdur. (10) və (12) modelinin təhlilinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həm MDSSH üzrə ödənişlərin həcmnin artırılması, həm də ümumi daxilolmanın həcmnin artırılması məqsədilə MDSSH-nin səviyyəsinin aşağı salınması məsələsinə baxılması məqsədamüvafiqdir.

İndi isə Azərbaycan Respublikası üçün ƏDV üzrə optimal vergi yükü səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə baxaq. İlk öncə

I tip Laffer nöqtəsini tapmaq üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini qiymətləndirək:

$$\text{LOG}(\text{GDP\_CURP\_NC\_AZE}) = \text{C}(1) + \text{C}(2) * \text{VAT\_TB\_AZE} + \text{C}(3) * \text{VAT\_TB\_AZE}^2 + [\text{AR}(1) = \text{C}(4)] \quad (13)$$

Burada GDP_CURP_NC_AZE – Azərbaycan Respublikasının cari qiymətlərlə ÜDM-I, VAT_TB_AZE – Azərbaycan Respublikasında ƏDV üzrə vergi yükünü göstərir.

(13) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\text{LOG}(\text{GDP\_CURP\_NC\_AZE}) = 16.0031111494 + 1.28972141689 * \text{VAT\_TB\_AZE} - 0.243851860273 * \text{VAT\_TB\_AZE}^2 + [\text{AR}(1) = 0.934762422515] \quad (14)$$

Cədvəl 2. Vergi yükünün hazırda mövcud olan və ekonometrik modelləşdirmə nəticəsində müəyyən edilmiş optimal səviyyələrinin müqayisəli təhlili

Hazırda mövcud olan	Parabolik üsulla		MDSSH-nin ÜDM-də xüsusi çəkisi üzrə			MDSSH-nin cəmi daxilolmadakı xüsusi çəkisi üzrə			ƏDV üzrə		
	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi	Hazırda mövcud olan	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi	Hazırda mövcud olan	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi	Hazırda mövcud olan	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi
	18,46	18,93	20,49	4,85	-	4,68	26,25	-	22,58	2,7	2,64

(t-Statistica) (40.37882) (2.592171) (-2.379073)

R-squared=0.900117; Adjusted R-squared=0.843041; Durbin-Watson stat=1.667635

(14) tənliyindən alınan nəticəyə əsasən, Azərbaycan üçün ÜDM-in həcminə maksimum səviyyə ƏDV üzrə vergi yükü 2,64 faiz təşkil etmişdir.

İndi isə Azərbaycan üçün II tip Laffer nöqtəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini qiymətləndirək:

$$\text{LOG}(\text{VATR\_AZE}) = \text{C}(1) + \text{C}(2) * \text{VAT\_TB\_AZE} + \text{C}(3) * \text{VAT\_TB\_AZE}^2 + [\text{AR}(1) = \text{C}(4)]$$

(15)

Burada VATR_AZE – Azərbaycan Respublikasında ƏDV üzrə vergi daxilolmalarının həcmidir.

(15) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\text{LOG}(\text{VATR\_AZE}) = 10.5167836735 + 2.28999268034 * \text{VAT\_TB\_AZE} - 0.356455697876 * \text{VAT\_TB\_AZE}^2 + [\text{AR}(1) = 0.894916682525]$$

(16)

(t-Statistica) (25.26346) (4.509341) (-3.180596)

R-squared=0.955045; Adjusted R-squared=0.929357; Durbin-Watson stat=1.959042

(16) reqressiya tənliyinin statistik göstəriciləri modelin adekvat olduğunu göstərir. Bu tənlikdən alınan nəticəyə əsasən, ƏDV daxilolmalarına maksimum səviyyə verən ƏDV üzrə vergi yükü

3,21 faiz təşkil etmişdir. Beləliklə, ƏDV üzrə hazırda mövcud olan vergi yükünün səviyyəsinin 2,7 faiz təşkil etməsinə baxmayaraq, optimal vergi yükünün səviyyəsi I tip Laffer nöqtəsində bir qədər aşağı, yəni 2,64 faiz, II tip Laffer nöqtəsində isə hazırda mövcud səviyyədən daha yuxarı, yəni 3,21 faiz səviyyəsində qərarlaşmışdır.

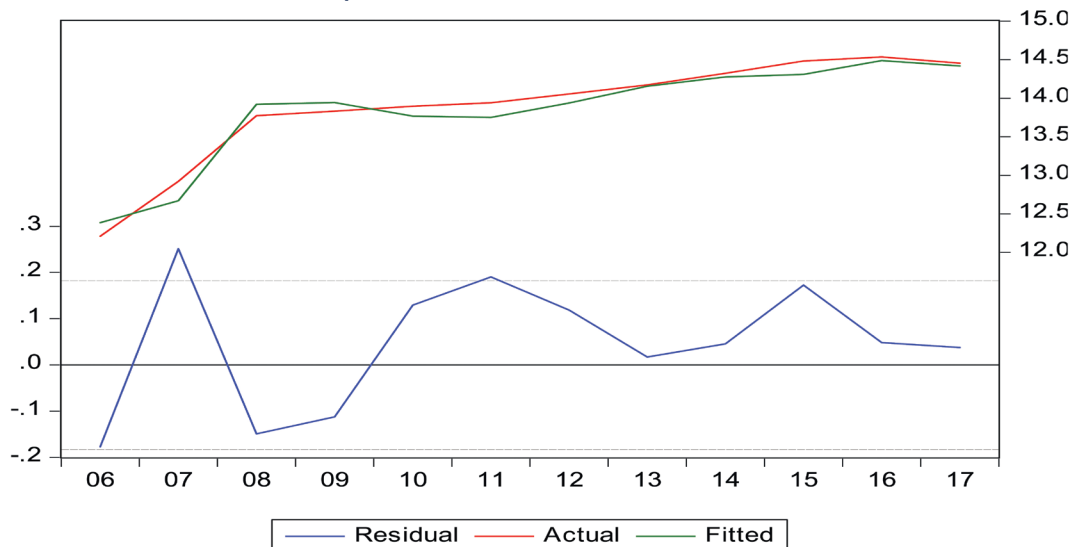
Tədqiqat işində aparılmış təhlillərin nəticələri ümumiləşdirilmiş formada Cədvəl 2-də əks etdirilmişdir.

Nəticələr

- Parabolik üsulla cəmi vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılmış təhlil nəticəsində I tip Laffer nöqtəsi 18,93 faiz, II tip Laffer nöqtəsi isə 20,49 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir ki, bu da hazırda mövcud olan 18,46 faiz səviyyəsindən daha yüksəkdir.

- MDSSH üzrə I tip Laffer nöqtəsinin tapılması məqsədilə qurulmuş modellər adekvat alınmadığı üçün məqaləyə əlavə edilməmişdir. II tip Laffer nöqtəsinin hesablanması məqsədilə MDSSH-nin həm ÜDM-də, həm də cəmi daxilolmalarda xüsusi çəkisi tapılaraq modellər qurulmuşdur. MDSSH-nin ÜDM-də xüsusi çəkisinə əsasən II tip Laffer nöqtəsi 4,68 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir ki, bu rəqəm hal-hazırda 4,85 faizə bərabərdir, MDSSH-nin cəmi daxilolmada xüsusi çəkisinə əsasən hesablanmış II tip Laffer nöqtəsi isə 22,58 faiz səviyyəsində olduğu hesablanmışdır

Qrafik 3. ƏDV daxilolmalarının qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onlar arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

ki, bu rəqəm də hal-hazırda 26,25 faiz təşkil edir. Göründüyü kimi, həm MDSSH üzrə ödənişlərin həcmnin artırılması, həm də ümumi daxilolmanın həcmnin artırılması məqsədilə MDSSH-nin səviyyəsinin aşağı salınması məsələsinə baxılması məqsədmüvafiqdir.

- ƏDV üzrə hazırda mövcud olan vergi yükünün səviyyəsinin 2,7 faiz təşkil etməsinə baxmayaraq, optimal vergi yükünün səviyyəsi I tip Laffer nöqtəsində bir qədər aşağı, yəni 2,64 faiz, II tip Laffer nöqtəsində isə hazırda mövcud səviyyədən daha yuxarı, yəni 3,21 faiz səviyyəsində qərarlaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı Y. "Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi", Monoqrafiya, Bakı, Elm, 2011, 205 səh.
2. Балацкий Е.В. "Стабильность налоговой системы как фактор экономического роста", Общество и экономика, №2, 2005, ст. 100–119.
3. Гасанлы Я., Сулейманов Н. "Статистический анализ и прогнозирование НДС в Азербайджанской Республике", Вопросы статистики, Москва, №11, 2007, ст. 69–71.

4. Həsənlı Y. "Əlavə dəyər vergisinin təhlili və proqnozlaşdırılması", Azərbaycanın vergi xəbərləri, №10, 2007, səh. 53–62.

5. Həsənlı Y. "Əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi", Azərbaycanın vergi xəbərləri, №2, 2008, səh. 55–56.

6. Musayev A., Əmirov N., Həsənlı Y. "Fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması", Azərbaycanın vergi xəbərləri, №3, 2006, səh. 2–16.

7. Kəlbəyev Y.A. "Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri", Monoqrafiya, Bakı, "Elm", 2005, səh. 468.

8. Балацкий Е.В. "Эффективность фискальной политики государства", Проблемы прогнозирования, ИНП РАН, 2000, №0 5, с. 32.

9. Мовшович С.М., Соколовский Л.Е. "Выпуск, налоги и кривая Лаффера", Экономика и математические методы, 1994, Вып. 3.

10. Балацкий Е.В. "Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности", Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11.

11. Балацкий Е.В. "Точки Лаффера и их коли-

- чественная оценка", *Мировая экономика и международные отношения*, 1999, №12.
12. Доугерти Кристофер, "Введение в эконометрику", М., ИНФРА-М, 2004, 432 с.
13. Магнус Я.Р., Катжыев П.К., Пересецкий А.А. "Эконометрика. Начальный курс", 6-ое изд., М., Дело, 2004, 576 с.
14. Тихомиров Н.П., Дорохина Е.Ю. "Эконометрика", М., 2003, 512 с.
15. Валентинов В.А. "Эконометрика", М., 2006, 448 с.
16. EViews-4 User's guide
17. Конторович Г.Г. "Анализ временных рядов", *Экономический журнал ВШЭ*, №1, 2002, 85–116 с.
18. Məmmədov F., Məmmədov Ə., Rzayev P., Xəlilov Ş., Hüseynov E., Seyfullayev İ., Balakışiyeva Y. "Vergiyə giriş", Şamaxı, 2014.
19. Балацкий Е.В. "Анализ влияния налоговой нагрузки на экономический рост с помощью производственно-институциональных функций", *Проблемы прогнозирования*, 2003, №2.
20. Гасанлы Я. Сулейманов Н. "Анализ межотрасевых связей в экономике Азербайджана на основе модели "Затраты-Выпуск", *Вопросы статистики*, №1, Москва, 2007, 36–42 с.
21. Həsənli Y. "Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektorları son məhsullarının əsas iqtisadi göstəricilərə, o cümlədən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarına təsirinin qiymətləndirilməsi", *AMEA Məruzələri*, №2, 2012, səh. 93–102.
22. Hasanli Y. "Research of impact of natural resources wealth on economic development and human capital using Marx's preproduction scheme", *EcoMod 2014, International Conference on Economic Modeling*, Bali, Indonesia, July 14-18, 2014, pp.41–42, <http://ecomod.net/conferences/ecomod2014?tab=downloads>

Econometric modeling of optimal tax burden in the Republic of Azerbaijan

Yadulla Hasanli
Aynur Suleymanova

Abstract

An optimal level of taxation maximizes tax collection, amount of GDP while minimizing tax debts and shadow economy. This theory is related with the name of Laffer and was first applied in the USA. Starting from those times it stays in the focus of politicians and scientists of the world. However, such researches may fail to account many factors that influence the efficiency of taxation policy. Namely for this reason there are now oppositions to such researches. Nonetheless finding an optimal level of taxation is still relevant for resource rich countries with high tax burden, large shadow economy.

This research is aimed at evaluation of tax burden for the period of 2003–2017, an econometric evaluation of dependency of GDP and amount of social security payment on the tax burden. An optimal burden of tax rate has been calculated.

Key words: taxes, social security payments, optimal tax burden, Laffer point.

JEL Classification Codes: C1, C13

JEL Classification Codes: E62, H21, H71, Q15

Torpağın və mülkiyyətin vergitutma problemləri

Yaşar Kəlbəyev

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - torpağın və mülkiyyətin vergitutma problemlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli təhlil, məlumatların analizi və sintezi, ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri - torpağın və mülkiyyətin vergiyə cəlb olunması üçün əsaslar nəzərdən keçirilmiş, onun tətbiqi formalarının təhlili aparılmış, vergi tutulan mülkiyyətin dəyər qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan üsullar tədqiq edilmiş və faktiki vergi dərəcələrinin qanunla müəyyən edilən dərəcələrdən fərqli olmasının səbəbləri açıqlanmışdır. Eyni zamanda, mülkiyyətin dəyərinin artması ilə bağlı bu verginin xeyrinə gətirilən dəlillər əsaslandırılmış və mülkiyyət vergisi üzrə vergi yükünün paylanması ilə bağlı təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində və istifadəsində olan torpaqların vergitutma məsələlərinin hərtərəfli təhlilinə həsr edilmiş elmi tədqiqatların məhdud olması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - torpağın və mülkiyyətin vergiyə cəlb olunması zamanı yaranan problemlərin aradan qaldırılması üçün mövcud vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq elmi mənbə kimi, həmçinin gələcək elmi tədqiqatlar üçün ilkin baza qismində istifadəsi mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - torpağın və mülkiyyətin vergiyə cəlb olunması zamanı yaranan problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: torpağın dəyəri, mülkiyyət vergisi, dəyər qiymətləndirməsi, ədalətli bazar.

1. Giriş

Torpaqdan və mülkiyyətdən tutulan vergilər daha qədim və geniş yayılmış vergitutma formalarına aiddir. Mülkiyyətdən verginin, bir qayda olaraq, dövlət səviyyəsində elə də böyük olmayan gəlir mənbəyi olmasına baxmayaraq, o, yerli səviyyədə göstərilən ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə əhəmiyyətli şəkildə kömək edə bilər. Son illərədək inkişaf etmiş ölkələrdə mülkiyyətdən tutulan vergilər həmin ölkələrin məcmu büdcə gəlirlərinin 1 faizindən 7 faizədək olan hissəsini təşkil etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də bu vergilərin məcmu gəlirlərdəki payı analoji qaydada dəyişir [3, 4].

Torpağın və mülkiyyətin vergiyə cəlb olunması həm vergi benefisiarlarının vergiyə cəlb edilməsi prinsipi, həm də ödəmə qabiliyyətliliyi prinsipi nöqteyi-nəzərindən əsaslandırıla bilər [3, 5]. Vergi benefisiarlarının vergitutmaya cəlb edilməsi ilə bağlı fikirlərdən irəli gələrək, mülkiyyət vergilərinin müxtəlif növləri mövcuddur. Təsdiq edilə bilər ki, ümumi qanunvericiliyin və qaydaların təmin edilməsi yolu ilə xüsusi mülkiyyətin dövlət tərəfindən müdafiəsi bu verginin tətbiqini doğruldu, yaxud məsələnin daha dar qoyuluşu zamanı qəbul oluna bilər ki, mülkiyyətin yerləşdiyi əraziyədək yolların tikintisi, yaxud həmin ərazidə zəruri infrastrukturun yaradılması rifah gətirir və bundan da vergi tutula bilər. Lakin bütövlükdə vergi benefisiarlarının vergiyə cəlb olunması prinsipinin tətbiqi o zaman özünü doğrulda bilər ki, təklif edilən ictimai rifah vergilərdən əldə olunan gəlirlərə bərabər olsun. Bu fikir çətin sübut edilən olsa da, hər şeydən əvvəl, dövlət idarəetməsinin yerli səviyyəsində qəbul edilə bilər.

Ödəmə qabiliyyətliliyi ilə bağlı müddəalar düşünməyə əsas verir ki, mülkiyyətə sahiblik nəinki ondan gəlir əldə etmək üçün fərdi vergi potensialını nəzərdə tutur, həm də mahiyyətə özündə potensial istehlak formasını ifadə etdiyini göstərir. Əgər mülkiyyətin icarəyə verilməsindən əldə olunan, yaxud şərti hesablanan gəlirlər fiziki şəxslərin gəlir vergisi ilə əhatə olunmayıbsa,

mülkiyyətdən tutulan vergilər vergi sisteminin faydalı elementi kimi çıxış edə bilər.

2. Mülkiyyətə vergitutmanın formaları

Dünya praktikasında mülkiyyətin vergiyə cəlb olunmasının üç əsas forması mövcuddur [3, 5]:

- 1) mülkiyyətin illik dəyərində əsaslanan vergi, yaxud həmin mülkiyyət üçün icarə haqqının kəmiyyətinə görə vergi;
- 2) torpaq və onun yaxşılaşdırılmasının kapital dəyərində əsaslanan vergi;
- 3) abadlaşdırılmış sahənin (yaxud torpağın) dəyərində əsaslanan və mahiyyətə özündə növ müxtəlifliyini ifadə edən kapital dəyərində hesablanan vergilərdən biri.

Bəzi vergi sistemlərində müxtəlif metodların kombinasiyadan da istifadə oluna bilər.

Mülkiyyətin dəyərində illik vergiyə cəlb olunması sistemlərində verginin məbləği mülkiyyətdən istifadəyə görə xalis illik icarə haqqının qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilir. İcarə haqqının xalis kəmiyyəti, adətən, gəlir axınları, yaxud kapital dəyəri nəzərə alınmaqla hesablanır.

Mülkiyyətin kapital dəyərində vergitutmaya cəlb edilməsi sistemlərində verginin məbləği torpağın və qoyuluşların qiymətini artıran qiymətləndirilən dəyər əsasında müəyyən edilir. Praktikada kapital dəyərində qiymətləndirilməsinin müxtəlif metodlarından istifadə olunur. Bəzi ölkələrdə torpaq onun dəyərini artıran qoyuluşlardan ayrıca olaraq qiymətləndirilir, digər ölkələrdə isə torpaq və onun dəyərini artıran qoyuluşlarla birlikdə qiymətləndirilir [4-6].

Nəzəri cəhətdən, xalis icarə ödənişlərinin diskontlaşdırılmış axını mülkiyyətin kapital dəyərində bərabər olmalıdır. Deməli, illik dəyər və mülkiyyətin kapital dəyəri metodları üzrə vergiyə cəlb olunma zamanı əldə edilən vergi bazaları bir-birinə ekvivalent olmalıdır. Praktikada isə bu vergi bazaları bir neçə səbəbdən fərqlənə bilər. Birincisi, kapital dəyəri gələcək dövrlərdə

mülkiyyətdən gözlənilən gəlirlər axını əsasında müəyyən edildiyinə görə, gözləmələrdə meydana çıxan fərqlər illik dəyərlə kapital dəyəri arasında müxtəlifliklər yarada bilər. İkincisi, hər iki metodun tətbiqi zamanı çox vaxt konkret situasiyadan asılı olan qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunur ki, bunlar da daxilən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, mülkiyyətə görə xalis icarə haqqı bazar icarə haqqından, mülkiyyətin kapital dəyəri isə onun bazar dəyərindən fərqlənə bilər.

Torpağın dəyərini, yaxud abadlaşdırılmış sahənin dəyərini vergiyə cəlb edilməsi sistemlərində mülkiyyətə tətbiq olunan verginin bazasına onun qiymətini artıran evlər, zavodlar, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri kimi qoyuluşlar nəzərə alınmadan, yalnız torpaq sahəsinin dəyəri daxil edilir. Bu sistem Keniya, Tayvan, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənubi Afrika da daxil olmaqla, bir sıra ölkələrdə tətbiq edilir [5-6]. "Abadlaşdırılan sahənin dəyəri" "abadlaşdırılmamış torpağın dəyəri"ndən onunla fərqlənir ki, birinciyə sahənin dəyərini yüksəldən drenajlar, hamarlamalar, meşələrin təmizlənməsi və bunlara oxşar qoyuluşlar daxil edilir. Mülkiyyətin vergiyə cəlb edilməsinin bu formasının yeganə çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, bu sistemdən istifadə zamanı vergitutmanın başqa formaları ilə müqayisədə vergi bazasının daralması baş verir və bunun nəticəsi kimi, həmin məbləğdə vergi gəlirlərinin əldə edilməsi məqsədilə vergi dərəcələrinin artırılması tələb olunur. Bu sistemdən istifadə, həmçinin, həmin torpaq sahəsində qurğuların tikilməsi hallarında da çətinləşir. Belə ki, bu zaman torpağın dəyərini qurğuların dəyərindən ayırmaq lazım gəlir. Bununla belə, onun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, kənd rayonlarında mülkiyyət vergisinə nisbətən bu verginin yığılması daha asan başa gəlir.

3. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının vergiyə cəlb olunması

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının vergiyə cəlb olunması mülkiyyətə vergitutmanın ən qədim formasıdır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarına

münasibətdə tətbiq edilən mülkiyyət vergisinin variantlarından biri torpağın sahəsinə əsaslanan vergi hesab edilir. Torpağın illik icarə haqqının, yaxud kapital dəyərini kəmiyyətindən asılı olmayaraq, sahənin hər vahidindən vahid dərəcə üzrə vergi tutulur. Bəzi hallarda torpaq vergiləri torpaqların keyfiyyətindən asılı olaraq və ya irriqasiya sistemlərinə çıxışının olması səbəbindən diferensiasiyalı dərəcələrlə tutula bilər. Bu cür yanaşmanın üstünlüyü onun sadə olmasıdır. Əsas çatışmazlıqlar ondan ibarətdir ki, torpağın sahəsi onun dəyəri ilə az əlaqəli ola bilər və əgər yüksək inflyasiya şəraitində torpaq sahəsi vahidindən tutulan verginin nominal məbləği müntəzəm olaraq artıma doğru korrektə edilmirsə, onda bu vergi tez bir zamanda dəyərdən düşə bilər.

4. Dəyərin qiymətləndirilməsi problemləri

Mülkiyyət bircinsli olmayan rifahdır. Onun dəyəri iqtisadi, sosial, fiziki və hüquqi amilləri əks etdirir. İqtisadi amillərə yaşayış məntəqələrində gəlirlərin səviyyəsi, vergilər, işgüzar fəallıq mərkəzlərinə yaxınlığı, həmçinin ictimai xidmətlərin keyfiyyəti və əlverişliliyi (açıqlığı) daxildir. Sosial amillər mədəniyyət obyektlərinin mövcudluğu və asudə vaxtın keçirilməsi ilə bağlıdır. Fiziki amillər torpaq sahəsinin keyfiyyəti və ölçüsü kimi xarakteristikalarla, dəyəri artıran hər cür yaxşılaşdırmaların xarakteristikaları ilə, həmçinin ətraf mühitin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Hüquqi amillər icarə haqqının tənzimlənməsi və zonalaşma haqqında müddəalar da daxil olmaqla mülkiyyətdən istifadə üzrə dövlət və özəl sektorun məhdudiyətləri ilə əlaqədardır. Mülkiyyətin qeyd olunan bu xarakteristikaları qismən, yaxud tam şəkildə onun dəyərində ifadə edilə bilər.

Dəqiq dəyər qiymətləndirilməsi mülkiyyətdən verginin effektiv şəkildə tutulmasının nəzarət göstəricisidir. Qiymətləndirmənin məqsədi məhiyyət etibarilə mülkiyyət üçün "ədalətli bazar icarə haqqı"nın və ya onun "ədalətli bazar

dəyəri"nin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Mülkiyyətin vergiyə cəlb olunmasının istənilən sistemində dəyərin dəqiq qiymətləndirilməsi üçün icarə haqqının kəmiyyəti haqqında informasiyanı təmin edən fəal əmlak bazarının olması zəruridir. İllik dəyər metodundan istifadə zamanı icarə haqqının kəmiyyəti barədə informasiyanı təmin edən aktiv fəaliyyət göstərən icarə bazarı olmalıdır, kapital dəyəri metodunun tətbiqi zamanı isə kapital dəyəri haqqında informasiyanı təmin edən əmlakın fəal alqı-satqı bazarının olması tələb edilir. Şəhər yerlərində, bir qayda olaraq, əmlak bazarları aktiv fəaliyyət göstərir, kənd rayonlarında isə bu olmaya da bilər ki, bu da dəyərin qiymətləndirilməsini çətinləşdirir.

Dövri olaraq icarəyə verilməyən və təqdim olunmayan, sahibi tərəfindən istifadə edilən mülkiyyətin dəyər qiymətləndirilməsi həmin mülkiyyətin illik icarə haqqı və kapital dəyəri metodları əsasında vergitutmaya cəlb olunması çətinliklər yarada bilər. Ona görə ki, əksər hallarda icarə haqqının məbləği və kapital dəyəri barədə konkret məlumatlar mövcud olmur və bu kəmiyyətləri oxşar xarakteristikalara malik mülkiyyət barədə informasiya əsasında müəyyən etmək mümkün olacaqdır. Müəssisə əmlakının qiymətləndirilməsi həmçinin problemlər də yarada bilər, belə ki, əksər hallarda icarə ödənişlərinin məbləği müqavilə əsasında müəyyən edilir.

Praktikada mülkiyyətin qiymətləndirilən dəyəri, adətən, vergi tutulan bazadan çıxılmalar və istisnalar, yaxud mülkiyyətin tam dəyərini nəzərə almayan metodlardan istifadə səbəbindən ədalətli icarə dəyəri, yaxud bazar qiyməti səviyyəsindən aşağı müəyyən edilir. Qiymətləndirilən dəyərlə ədalətli bazar dəyəri arasında əsaslandırılmayan müxtəlifliklər mülkiyyətin vergiyə cəlb olunmasında ədalətsizlik yaradacaq və bu da həmin verginin populyar olmaması barədə fikir yürütməyə imkan verəcəkdir. Əmlakın qiymətinin yüksək olması, yaxud qiymətlərin ümumi inflyasiyası şəraitində çox az hallarda qiymətləndirmələrin aparılması

vergi bazasının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaracaq və mülkiyyətdən tutulan vergini qeyri-elastik gəlir mənbəyinə çevirəcəkdir.

Müntəzəm qiymətləndirməyə alternativ olaraq, konkret aktivin dəyərinin dəyişməsinə uçota almaq üçün uyğun olan hər hansı bir qiymətlər indeksindən də istifadə etmək olar. Tikintiyə qiymət indeksi tikili komponentlərin dəyər dəyişikliklərinin göstəricisi kimi çıxış edə, torpağın dəyər indeksi isə torpağın komponentlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün münasib ola bilər.

İcarə haqqının tənzimlənməsi mülkiyyətin dəyərinin qiymətləndirilməsini mürəkkəbləşdirə bilər, ona görə ki, o, icarə haqqının, yaxud kapitalın təxmin edilən dəyərinin səviyyəsini, yaxud artım templərini aşağı sala bilər. İcarə haqqının tənzimlənməsi ilə bağlı olaraq mülkiyyətin dəyərinin azalması vergi daxilolmalarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə nəticələnə bilər.

İllik icarə haqqının vergiyə cəlb olunması sistemində vergi bazasının müəyyən edilməsinin iki əsas üsulu mövcuddur. Birinci üsulla standart təsnifat və digər informasiya əsasında torpağın və ya mülkiyyətin hər hansı bir sinfinin potensial gəlirliliyi qiymətləndirilir; ikinci üsulda kapital dəyərinin qiymətləndirilməsi ya təqdim olunan (satılan), yaxud müqayisə edilən mülkiyyət əsasında və yaxud da qiymətləndirmənin alternativ rəsmi standartları əsasında aparılır və illik dəyər gözlənilən gəlirlilik səviyyəsindən kapital dəyərinə vurulması yolu ilə hesablanır [5, 6].

Kapital dəyərinin vergiyə cəlb olunması sistemində mülkiyyətin dəyərinin qiymətləndirilməsinin üç əsas metodu mövcuddur. Daha çox yayılmış metodda qiymətləndirmə həmin, yaxud müqayisə edilən mülkiyyət üzrə təqdim etmələrə (satışlara) əsaslanır. Bu metod fərqli xarakteristikalara malik olan müxtəlif xüsusiyyətli mülkiyyət barədə kifayət həcmdə məlumatlarla təmin edən aktiv fəaliyyət göstərən bazarın olmasını tələb edir. Bu halda müxtəlif xarakteristikaların uyğunluğundan ibarət olan mülkiyyətin dəyərini ayrı-ayrı xarakteristikaların

dəyərinin aqreqatlaşdırılması yolu ilə müəyyən etmək olar. İkinci metod zamanı icarəyə görə illik ödəniş axınları haqqında məlumatlardan istifadə olunur: icarə üçün ödəmələrin bu axınları müvafiq diskontlaşdırma əmsalının köməyi ilə kapital dəyərinə hesablanır. Üçüncü metodda istehsal resurslarının cari qiymətlərdə ifadəsi zamanı mülkiyyət vahidinin əvəz etmə dəyərinin qiymətləndirilməsi onun mövcud vəziyyəti əsasında aparılır. Lakin bu metod torpağın dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilməz, belə ki, torpaq təkrar istehsal olunmayan resursdur.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsinin daha dəqiq metodu kapital dəyəri nöqtəyi-nəzərindən yanaşma hesab edilir. İllik icarə haqqının kəmiyyətinə (məbləğinə) əsaslanan bu metodun imkanları çox vaxt icarə haqqı barədə məlumatların olmaması səbəbindən məhduddur. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının illik icarə haqqının kəmiyyətinə deyil, kapital dəyərinə əsaslanan vergitutmasına daha az ehtimalla kənd təsərrüfatı sektorunda gəlir vergisini əvəz edən vergi kimi də baxıla bilər. Müvafiq olaraq bu, gəlir vergisinin kənd təsərrüfatı sektorunda yayılmasına imkan yaradacaqdır.

5. Vergi dərəcələrinin strukturu

Mülkiyyətin vergiyə cəlb olunması sistemi vergi dərəcələrinin strukturuna görə bir-birindən fərqlənir. Burada mülkiyyətin qiymətləndirilmiş dəyəri vahid dərəcələrlə, yaxud vergi dərəcələrinin progressiv şkalası üzrə vergiyə cəlb oluna bilər. Vahid dərəcənin üstünlüyü onun sadəliyi hesab edilir. Eyni zamanda vahid dərəcənin tətbiqi öz vergi öhdəliklərini azaltmaq məqsədilə vergi ödəyicilərinin vergi orqanları ilə razılaşmaq imkanlarını minimuma endirməyə gətirib çıxarır. Faktiki vergi dərəcələri çox vaxt qanunla müəyyən edilmiş dərəcələrdən aşağı olur, belə ki, mülkiyyətin dəyəri, bir qayda olaraq, ədalətli bazar dəyərindən aşağı qiymətləndirilir. Qiymətləndirilən dəyərlə ədalətli bazar dəyəri arasında nisbət məkandan və zamandan asılı

olaraq əhəmiyyətli artıb-azalmalara meyillidir ki, bu da qanun əsasında mülkiyyətə müəyyən edilmiş dərəcələrlə faktiki vergi dərəcələrinin müqayisələndirilməsini çətinləşdirir. Lakin bir qayda olaraq, qanunla müəyyən edilmiş dərəcələr 1 – 3% təşkil edir, halbuki faktiki vergi dərəcələri daha aşağı olur [5].

6. Azərbaycanda torpağın vergiyə cəlb olunması

Torpaq vergisi, torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyyə şəklində hesablanır. Bu məqsədlə də rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, habelə rezident və qeyri-rezident müəssisələr torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanında 1 ay ərzində uçota durmalıdırlar [1, 2].

Torpaq vergisinin ödəyiciləri və vergitutma obyektı. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləri hesab edilir. Fiziki şəxslərin və müəssisələrin Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələri vergitutma obyektıdır.

Vergi dərəcələri. Təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqlarının vergi dərəcələri torpaqların təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilən şərti ballar əsasında torpaq sahəsinin hər hektarına görə hesablanır. Bir şərti balın qiyməti 0,06 manat təşkil edir.

Bu torpaqlar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən qayda və meyarlar əsasında Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin (Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi və Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq

Cədvəl 1. Torpaq vergisinin dərəcələri (kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar istisna olunmaqla)

Yaşayış məntəqələri	Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar (manatla)		Yaşayış fondlarının, həyətyanı sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar (manatla)	
	10.000 m ² -dək olduqda	10.000 m ² -dən yuxarı olan hissə üçün	10.000 m ² -dək olduqda	10.000 m ² -dən yuxarı olan hissə üçün
Bakı şəhəri, habelə onun qəsəbə və kəndləri	10	20	0,6	1,2
Gəncə, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri	8	16	0,5	1,0
Digər şəhərlər və rayon mərkəzləri	4	8	0,3	0,6
Rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər	2	4	0,1	0,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi

Səhmdar Cəmiyyəti ilə birlikdə) verdiyi arayış əsasında müəyyənləşdirilir.

Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən tənzimlənir [7].

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulan, lakin təyinatı üzrə istifadə edilməyən torpaqlar üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə 2 manat müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar istisna olmaqla, torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə 1 sayılı cədvəldə göstərilən dərəcələr tətbiq olunur [1].

Vergi güzəştləri. Aşağıdakı torpaqlar torpaq vergisinə cəlb edilmir:

- yaşayış məntəqələrinin ümumi istifadədə olan torpaqları;

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və onun qurumlarının, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlar;

- istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməmiş dövlət, meşə və su fondu torpaqları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına məxsus sektorunun altında yerləşən torpaqlar;

- dövlət sərhəd zolaqları və müdafiə təyinatlı torpaqlar.

Aşağıda göstərilən şəxslərin mülkiyyətində olan torpaqlara görə torpaq vergisinin məbləği 10 manat azaldılır:

- Azərbaycan Respublikasının Milli qəhrəmanlarının;

- Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi qəhrəmanlarının;

- müharibə əlillərinin;

- həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüş-

çülərin dul arvadlarının (ərlərinin);

- 1941–1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərin;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müharibə veteranı adı almış şəxslərin;

- Çernobil AES-də qəza, mülki və ya hərbi təyinatlı atom obyektlərində, digər radiasiya qəzaları nəticəsində, habelə nüvə qurğularının hər hansı növləri, o cümlədən nüvə silahı və kosmik texnika ilə bağlı olan sınaqlar, təlimlər və başqa işlər nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslərin.

Yeni yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin parklarda qeydiyyatla alındıqları hesabat ilindən başlayaraq istifadə etdikləri torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azadırlar. Eyni zamanda sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatı və ya operatoru bu parkların ərazisində istifadə etdiyi torpaqlara görə torpaq vergisini ödəməkdən azadır.

İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətində və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azadır.

Torpaq vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydası. Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur.

Torpaq vergisini müəssisələr torpaq sahələrinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamaları vergi orqanına təqdim edirlər.

Fiziki şəxslərin torpaq vergisi hər il iyulun 1-dək yerli idarəetmə orqanları (bələdiyyələr) tərəfindən hesablanır və tədiyyə bildirişləri avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırılır.

Torpaq vergisi bərabər məbləğlərdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərindən gec olmayaraq ödənilir. Torpaq vergisi torpağın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədiyi halda, vergi bu maddə ilə müəyyən edilmiş ödəmə vaxtına həmin torpağın sahibi tərəfindən ödənilir.

Ayrılıqda bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan tikililərin altında qalan və ya onlara xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənasib surətdə hesablanır.

Müəssisələrin torpaq vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilir.

Fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə etdikləri torpaqlara, habelə hüquqi şəxslərə məxsus olan torpaqlara görə hesablanmış torpaq vergisinin məbləği məhdudlaşdırılmayan gəlirdən çıxılmalara aid edilir.

7. Nəticə

Mülkiyyətdən verginin paylanması haqqında əvvəlki nöqteyi-nəzər ondan ibarət olmuşdur ki, bu verginin torpağa hesablanan hissəsi əhəmiyyətli dərəcədə torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə düşür, ona görə ki, onun təklifi tamamilə qeyri-elastikdir. Torpaq sahibləri, bir qayda olaraq, yüksək gəlirlərə malik olduqlarına görə, verginin bu hissəsi progressiv xarakter daşıyır. Bu vergi üzrə yükün qurğuların üzərinə düşən hissəsi bazarın hər iki iştirakçılarının, yəni tələb və təklifin üzərinə düşür, belə ki, qurğuların təklifi daha elastikdir. İcarədarlar bir qayda olaraq, daha aşağı gəlir əldə etdiklərindən, vergi yükünün bu hissəsi daha az progressiv, yaxud hətta regressiv xarakter daşıyır. Deməli, əvvəllər mövcud olan nöqteyi-nəzərə əsasən, mülkiyyət vergisi ən yaxşı halda daha çox proporsionaldır, bəzi hallarda isə regressivdir. Mülkiyyət

vergisi üzrə vergi yükünün bölüşdürülməsinə münasibətdə yeni nöqteyi-nəzər ondan ibarətdir ki, kapitalın yüksək vergitutma səviyyəsi olan sektorlardan daha aşağı səviyyəli vergi tutulan sektorlara yerdəyişməsi səbəbindən onu bütün kapital mülkiyyətçiləri daşımali olurlar. Kapital mülkiyyətçiləri, bir qayda olaraq, daha yüksək gəlirlərə malik olduqlarından, yeni nöqteyi-nəzərə uyğun olaraq, mülkiyyət vergisi progressiv xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. Məmmədov F.Ə. və başqaları (2010). "Vergilər və vergitutma", II nəşr. Bakı, CBS Poligraphic production, 512 səh.
3. Kəlbəyev Y.A. (2012). "Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri" (monoqrafiya). Bakı, "Elm", 488 səh.
4. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011) "Xarici ölkələrin vergi sistemi". İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 554 səh.
5. "Пособие по налоговой политике" (1995). Под редакцией Партасарати Шома. Вашингтон, Международный Валютный Фонд, 388 с.
6. Дернберг Р.Л. (1997). "Международное налогообложение". Пер. с англ. Москва, ЗАО "Олимп-Бизнес", 375 с.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında" 29 dekabr 2000-ci il tarixli 230 nömrəli qərarı
8. www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi
9. www.iota-tax.org - Avropadaxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatı

Taxation of land and property

Yashar Kalbiyev

Abstract

Purpose — the study of problems of taxation of land and property.

Design/methodology — system analysis, analysis and synthesis of data, generalization.

Findings — the basis for the taxation of land and property is analyzed, the forms of its application are analyzed, the methods used for the valuation of taxable property are examined and the reasons for the difference between actual rates and statutory rates are clarified. At the same time, the existing arguments in favor of taxes on increasing the value of property are justified and conclusions and recommendations are made in connection with the distribution of the burden of property tax.

Research limitations — limited scientific research aimed at a comprehensive analysis of land taxation issues and property owned or used by individuals and legal entities.

Practical implications — the possibility of using the research as an appropriate scientific source in the direction of improving the current tax legislation, for eliminating problems arising from land and property taxation, and as an appropriate basis for future scientific research.

Originality/value — in a complex kind the questions connected with elimination of the problems arising at the taxation of the earth and the property are investigated.

Keywords: land value, property tax, value assessment, fair market

JEL Classification Codes: E62, H21, H71, Q15

JEL Classification Codes: E62, H21, H71, Q15

Torpaq vergisi: nəzəriyyə və təcrübə

Vüqar Məmmədli

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – torpaq vergisinin xüsusiyyətlərinin və bu vergi üzrə milli qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərin büdcə daxilolmalarına təsirinin təhlili.

Tədqiqatın metodologiyası – induktiv metod, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – torpaq vergisinin yığımının təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsaslandırılmış təkliflərin verilməsi.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – torpaq vergisinin yığımında yaranan problemləri geniş araşdırmaq tələb olunur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – torpaq vergisinin yığımının artırılmasında müvafiq tədqiqat mənbəyi kimi istifadə.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – torpaq vergisi üzrə milli qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərin yığıma təsirinin əsaslandırılması.

Açar sözlər: torpaq fondu, fiskal, iqtisadi dəyərlər, tədiyyə bildirişi, kadastr

1. Giriş

Torpaq vergisi Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin tərkib hissəsinə aid olan həm dövlət, həm də yerli vergilərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, "Yerli vergi və ödənişlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, habelə bu qanunlara müvafiq qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları torpaq vergisinin hüquqi bazasını təşkil edir.

Torpaq biosferin və atmosferin yer qabığına təsiri ilə onun üst qatında formalaşmış məhsuldar laydır. Torpağın münbitliyi və bununla əlaqədar olan məhsuldarlığı onu dağ süxurlarından fərqləndirən başlıca əlamətidir. Rus torpaqşünası Vasili Dokucayev (1846–1903) torpağa daim dəyişən 5 təbii amilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gələn təbii-tarixi cisim kimi baxmışdır. Torpaq əmələgətirən amillərə ana süxur, iqlim, bitki və heyvanlar aləmi, relyef və torpağın yaşı aiddir. Müasir torpaqşünaslıqda insanın təsərrüfat fəaliyyətini altıncı amil kimi torpaq əmələgətirən amillərə aid edirlər [1]. Torpaq daşınmaz əmlak hesab edilərək mülkiyyət münasibətlərinin obyektidir. Torpaq mülkiyyətçi üçün sərvət olmaqla bərabər istehsal vasitəsidir, gəlirin yaranmasında əsas vasitədir. Belə ki, torpaq fondunun yarından çoxunu kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar təşkil edir ki, həmin torpaqlar istehsal vasitəsidir. Torpaq fondu (fond fransız sözü olub mənası - əsas, özül deməkdir) müəyyən ərazinin, ölkənin hüdudları daxilində yerləşən bütün torpaqların cəmidir. Azərbaycan Respublikasının torpaq fondunu kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar, xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları, meşə fondu torpaqları, su fondu torpaqları və ehtiyat fondu torpaqları təşkil edir.

Dünya dövlətlərində tətbiq edilən sərvət vergiləri, gəlir vergisindən fərqli olaraq, bir-birindən ciddi fərqlənir. Sərvət vergisi ilə müqayisədə gəlir vergisi daha çox fiskal xarakter daşıyır. Sərvət vergiləri isə həm də sosial məqsəd

güdüür. Məhz ona görə də hər bir dövlət özünün sosial və iqtisadi sisteminə və qarşıya qoyduğu məqsədlərinə uyğun olaraq sərvət vergilərinin bu və ya digər formasını tətbiq edir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı əhalinin təbəqələşməsini sürətləndirir, varlı və kasıblar arasındakı fərq daha da artırır. Sərvət vergiləri fiziki şəxslərdən alındığı kimi, hüquqi şəxslərdən də alınabilir.

Sosial və siyasi xarakterinə görə sərvət vergisinin dünya dövlətlərinin təcrübəsində iki növü mövcuddur: daimi və müvəqqəti. Daimi sərvət vergilərinə əmlak və torpaq vergisi aiddir. Müvəqqəti sərvət vergiləri isə adətən ölkədə yaranmış fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar tətbiq edilir.

Torpaq vergisi ən qədim vergilərdən biridir. Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində və istifadəsində olan torpaqlardan alınan bu vergi real vergilər qrupuna daxildir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, həm sosial, həm də fiskal xarakter daşıyan torpaq vergisinə belə tərif vermək olar: Torpaq vergisi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin pul vəsaitlərinin özgənəkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir [2]. Bu məqalədə torpaq vergisinin xüsusiyyətləri, Qərb ölkələrində torpaq vergi-sinin tətbiqi qaydaları, bu vergi üzrə qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərin büdcə daxilolmalarına təsiri və yerli özünüidarəetmənin gəlirlərinin əsas mənbələrindən olan torpaq vergisinin yığılmasına təsiri təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə torpaq vergisinin tarixi, vergitutma elementləri və torpaq vergisinin tətbiqinin beynəlxalq təcrübəsi geniş araşdırılmışdır. Həmçinin yerli özünüidarəetmənin gəlirlərinin əsas mənbələrindən olan torpaq vergisinin yığılmasında üzləşdiyi problemlərin araşdırılması məqalənin vəzifəsi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Belə ki, bələdiyyələrin öz səlahiyyətlərini effektiv həyata keçirməsinin əsas şərtlərindən biri həmin qurumların yetərli maliyyə potensialına malik olmasıdır.

2. Azərbaycanda torpaq vergisinin tarixi

Türk dilləri qrupuna mənsub dildə danışan, beş min ildən artıq dövlətçilik ənənələrinə malik olan azəri türklərinin yaşadığı ərazidə – qədim Azərbaycanda yerli vergitutma uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanda vergitutma özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, müvafiq mərhələlərdən keçərək bəsit formasından elmi-nəzəri əsaslara söykənən bugünkü formasınadək yüksəlmişdir.

Torpaq vergisi birbaşa vergi olmaqla, ödəyicilərindən asılı olaraq, iki yerə ayrılır: hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər tərəfindən ödənen torpaq vergiləri. Birbaşa vergilər sərvətdən alınan vergilərdir. Sərvət geniş mənalı bir anlayışdır, fiziki və hüquqi şəxsin müəyyən bir dövrdə malik olduğu bütün iqtisadi (maddi) dəyərlərin məcmusudur. "İqtisadi dəyərlər" anlayışına bütün növ daşınan və daşınmaz əmlak, pul və hər cür pul alacaqları aiddir. Ümumiyyətlə, birbaşa vergilərin tarixi daha qədimdir.

III-IV əsrlərdə Sasanilər dövründə vergi mənasında olan "xaraq" termini torpaq vergisinə aid edilib.

Torpaq vergisi ölkədə təqribən səkkizinci əsrdən müxtəlif adlarla tətbiq edilmişdir. Ərəb xilafəti dövründən xərac adı ilə tətbiq edilmişdir. Səlcuqlar (IX-X əsrlərdə), Elxanilər (XIII-XIV əsrlərdə), Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular (XV əsrdə) dövründə geniş tətbiq edilib. Səfəvilər dövründə "üşr" adı ilə toplanmışdır [3].

XIX əsrin ortalarında rus üsul-idarəsi dövründə əhali xəzinəyə çoxlu vergi ödəyirdi ki, bu vergilərin əksər hissəsi torpaqla bağlı vergilər olub. 1901-ci ildən qüvvəyə minən yeni torpaq qanunu ilə bütün kateqoriyalar üzrə kəndlilərin dövlət qarşısında mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanuna əsasən, dövlət kəndliləri özlərinin həmişəlik istifadəsində olan torpaqlarına görə xəzinəyə həyətbaşı (tüstü) adlanan vergi əvəzinə, gəlirin 10-12%-ni təşkil edən dövlət töycüsü, istifadə etdiyi başqa

torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən "zəmski" rüsumu ödəməli idi. "Zəmski" rüsumu əhalinin təhsil, səhiyyə, baytarlıq xərclərini ödəmək məqsədilə alınırdı. Lakin o, əsasən polisin saxlanması sərəf edilirdi. Həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, sahibkar kəndliləri öz ağalarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyyətlər, o cümlədən torpaqdan istifadəyə görə məhsulun 1/10 hissəsindən yarısına qədərini təşkil edən məcəhət, yaxud bəhrə, qışlaqda saxlanan heyvana görə ot pulu, alaçıq tikməyə görə tüstü pulu, bağ və tərəvəz yetişdirməyə görə bağ pulu ödəyirdilər. Yeni qanuna əsasən vergilər 2 qrupda cəmləşdirildi [3]:

1. Sahibkar kəndlilərin, həmçinin bəy və mülkədarların bilavasitə istifadəsində olan torpaqlara görə torpaq vergisi.
2. Bütün torpaqlara şamil edilən "zəmski" rüsumu (vergi).

Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə kənd təsərrüfatı vergisi və yerli vergi olan tikinti vergisi və torpaq rentası ödənilib. Kənd təsərrüfatı vergisi kənd yerlərində torpaq sahəsinə malik olan vətəndaş təsərrüfatına görə ödənilir. Bu vergi təsərrüfatlardan alınırdı. Kənd təsərrüfatı vergisi üzrə normalar torpağın keyfiyyəti, məhsuldarlığı nəzərə alınmaqla fərqlənirdi. Bu vergi üzrə müxtəlif güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Məsələn, çox qocaların, əlillərin təsərrüfatları, təbii fəlakətdən zərər çəkənlərin təsərrüfatı vergiyə cəlb edilməyib. Həmçinin kənd yerlərində kadrları möhkəmləndirmək, yaxşı maddi şərait yaratmaq məqsədilə müəllimlər, həkimlər, orta tibb heyəti, aqronomlar, zootexniklər və digər mütəxəssislər kənd təsərrüfatı vergisindən azad olunmuşlar. Bu vergi bərabər hissələrlə iki müddətdə – 15 avqust və 15 oktyabr tarixlərində ödənilib [4].

Tikinti vergisi, torpaq rentası yerli vergi və rüsumlardan ən mühümləri hesab olunub. Onları xüsusi tikililəri və torpaq sahəsi olan şəhər və fəhlə qəsəbəsi vətəndaşları ödəyiblər. Ödəyicilərin uçotu və tədiyyənin hesablanması maliyyə orqanları tərəfindən aparılıb.

1991-ci ildən Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra öz müstəqil büdcə və

vergi siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır. Bu dövrdə qəbul edilmiş qanunlardan biri də "Torpaq vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanun 24.12.1996-cı il tarixində qəbul edilmişdir [5].

Vergi sahəsində əldə edilmiş ən böyük uğurlar sırasına 2000-ci ildə Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi və təkmil qanunvericilik bazasının yaradılması daxildir. Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi islahatların genişləndirilməsi üçün təkan rolunu oynadı. Torpaq vergisi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edildiyi üçün "Torpaq vergisi haqqında" Qanun qüvvədən düşmüşdür.

2001-ci ildən bu günə qədər fəaliyyət göstərən və bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış Vergi Məcəlləsinin respublikamızda vergi nəzəriyyəsinin elementi hesab etmək olar. Nəzəriyyə (ərəb sözü olub görmək, baxmaq sözündəndir) müəyyən bir hadisənin şərhinə və izahına yönəldilmiş baxışlar, ideyalar, təsəvvürlər kompleksidir. Nəzəriyyə elmi biliyin ən yüksək, inkişaf etmiş təşkil formasıdır. Elmi biliyin müəyyən forması olan nəzəriyyə onun digər formalarından (hipotez, qanun) daha mürəkkəbdir. Bu formalar nəzəriyyədən əvvəl yaransa da, elmin tərkibində nəzəriyyənin elementləri kimi çıxış edirlər [6].

Vergi Məcəlləsində respublikamızda tətbiq edilən vergilərin elementləri əks olunur ki, vergilərin təsnifləşdirilməsi, hər bir vergi növünün xarakterik xüsusiyyəti elementlər əsasında müəyyən edilir. Bu gün bütün ölkələrdə maliyyə-vergi mexanizmi tarixən formalaşmış vergi nəzəriyyələrinə əsasən fəaliyyət göstərir. Maliyyə mexanizmi – maliyyə münasibətlərinin təşkilinin növləri və formalarının, maliyyə resurslarının formalaşmasının və istifadəsinin spesifik metodlarının və onların kəmiyyət müəyyənliyi üsullarının məcmusunu ifadə edir [7]. Vergi mexanizmi dövlətin və bələdiyyələrin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi alətidir [8].

Vergitutmanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının kökləri çox da uzaq dövrləri əhatə etmir. 17-ci əsrə qədər vergilər haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və sistemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi

nəzəriyyələri 17-ci əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, torpaq vergisinin nəzəriyyəsi dedikdə, bu verginin mahiyyəti, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında rolu və yeri haqqında elmi biliklərin məcmusu başa düşülür [9].

İlk vergi nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar əsası gəzlənməsi, xarici müdaxilənin qarşısının alınması ilə bağlı xidmətləri vergilər vasitəsi ilə dövlətdən alırlar. Bu nəzəriyyənin başqa bir variantı atomistik nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə vergi vətəndaşlarla dövlət arasındakı müqavilənin nəticəsidir, belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz.

Klassik vergi nəzəriyyəsi daha yüksək nəzəri səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları Adam Smit (1723–1790) və David Rikardonun (1772–1823) adları ilə bağlıdır [10]. Onların nəzəriyyəsinə görə hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödənilmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda vergi ödəyicisi vergi yığanın hökmü altına düşür və vergi yığan bundan öz şəxsi mənfəətini güdməkdə istifadə edir [10].

C.Keynsin (1883–1946) adı ilə bağlı nəzəriyyəyə görə, vergilər iqtisadi tənzimlənmənin əsas alətidir. Bu nəzəriyyəyə görə, ölkədə tam məşğulluğu təmin etmək məqsədilə istehsala yönəldilməyən passiv gəlirlər vergilərin köməyi ilə toplanmalıdır.

Amerika alimi A.Lafferin (1940) "təklif iqtisadiyyatı" adlanan nəzəriyyəsinə görə, yüksək vergitutma sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və son nəticədə vergi daxilolmalarının həcmi azalmasına səbəb olur [10].

Bazar iqtisadiyyatına yeni keçmiş ölkə olaraq respublikamızda mövcud olan vergi qanunvericiliyi, yəni Vergi Məcəlləsi klassik nəzəriyyənin əsas müddəalarını əks etdirir. Yəni vergi ödəyicisinin hansı vergiləri və hansı müddətdə ödəməli olduğunu bilməsi, yüksək səviyyədə məlumatlandırma xidmətinin təşkili, partnyorluq sazişlərinin bağlanması, torpaq vergisinin hesablanması torpağın sahəsinə görə progressiv şkalanın tətbiqi, kənd təsərrüfatı məqsədilə istifadə edilməyən torpaqların vergi dərəcələrinin artırılması vergi nəzəriyyəsinin təcrübə ilə vəhdətdə olmasına misaldır. Azərbaycan Respublikasında təcrübə məlumatlarının təsnifatı və ümumiləşdirilməsi daim tədqiqat obyektidir. Nəzəriyyə biliyin sistemli təşkil mexanizmini, müəyyən tədqiqat proqramını ifadə etməklə güclü qneseoloji vasitə funksiyası kəsb edir.

Nəzəriyyə daxilində müddəaların həqiqiliyi, yaxud yanlışlığı problemi onların sübut edilməsinə, yaxud təkzib olunmasına ekvivalentdir. Məzmun həqiqiliyinə baxmayaraq, burada sübut və təkzib oluna bilməyən müddəalar istisnadır. Hər bir nəzəriyyə özlüyündə öz həqiqiliyi haqqında heç bir şey demir. Nəzəriyyənin həqiqiliyi onun uzaqgörənlik qabiliyyətindədir, bunu isə yalnız praktika müəyyənləşdirir. İctimai praktikaya əsaslanan nəzəriyyə praktik fəaliyyəti elmi

əsaslandırmağın ən kamil forması kimi çıxış edir. Nəzəriyyənin rolu burada heç də praktiki fəaliyyət təcrübəsini ümumiləşdirmək və onu yeni şəraitə uyğun tətbiq etməklə məhdudlaşmır. Əksinə, həmin təcrübənin yaradıcılıqla işlənməsi sayəsində praktika qarşısında yeni perspektivlər açılır [11].

3. Torpaq vergisinin vergitutma elementləri

Vergi ödəyicilərinin vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün qanunvericilik aktlarında vergi öhdəliklərinin elementləri müəyyən edilir. Vergi öhdəliyi qanunvericiliklə göstərilən hallarda və qaydada müəyyən edilən vergini ödəmək vəzifəsidir [2].

Vergitutma obyektı vergiyə cəlb olunan, verginin aid olduğu obyektlərdir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyyə şəklində hesablanır. Deməli, bu verginin obyektı torpaqdır. Torpağın sahəsi isə vergitutma bazasıdır. Vergitutma miqyası vergitutma obyektinin ölçülməsi parametri, başqa sözlə, vergini hesablamaq üçün əsas götürülən vahiddir [2].

Vergi ödəyicisi müəyyən edilmiş vergitutma

Cədvəl 1. Torpaq vergisi üzrə daxilolmalar (milyon manatla)

Göstəricilər	2013	2014	2015	2016
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	19.496,3	18.400,6	17.497,9	17.505,7
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi üzrə daxilolmalar	33,1	35,4	48,7	52,3
Büdcə gəlirlərində hüquqi şəxslərin torpaq vergisinin xüsusi çəkisi	0,17%	0,19%	0,28%	0,3%
Əvvəlki illə müqayisədə torpaq vergisi üzrə daxilolmaların artımı (+), azalması (-)	8,2%	6,9%	37,6%	3,3%

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014–2017-ci illər üzrə nəşrləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

obyektlərindən vergi ödəyən istənilən şəxsdir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləridir [2].

Torpaq vergisinin vergi dövrü təqvim ilidir. Torpaq vergisini digər vergilərdən fərqləndirən bir xüsusiyyət vergi dərəcələrinin kənd təsərrüfatı, sənaye və yaşayış fondu torpaqları üzrə müxtəlif olmasıdır. 20 iyun 2014-cü il tarixli dəyişikliklə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının, həyatı sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə 10.000 kvadratmetrdən artıq torpaq sahəsinin vergi dərəcəsi iki dəfə artırılmışdır. Nəzərə alsaq ki, fiziki şəxslər torpaq vergisini yerli büdcələrə ödəyirlər və bu dəyişiklik 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvədədir, 2015-ci il icmal yerli büdcələrin gəlirlərində artım müşahidə edilmir.

Hüquqi şəxslər torpaq vergisini dövlət büdcəsinə ödəyirlər ki, bu dəyişiklikdən sonra daxilolmaların artmasını cədvəl-1 məlumatından görmək olar.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, torpaq vergisinin həcmi illər üzrə artmışdır ki, bu da dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasətin nəticəsidir.

Ancaq bu artımı yerli büdcələrdə müşahidə etmək çətinidir. Belə ki, 2014-cü ildə yerli büdcələrin gəlirləri 49.065,7 min manat olduğu halda, torpaq vergisinin dərəcəsi qalxdığı bir dövrdə – 2015-ci ildə 30.803,9 min manat olmuşdur.

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur. Torpaq vergisini müəssisələr torpaq sahələrinin ölçülərinə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamaları vergi orqanına verirlər.

Bələdiyyələr hər il iyulun 1-dək fiziki şəxslərə torpaq vergisini hesablayır və tədiyyə bildirişlərini

avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırır. Ayrılıqda bir neçə hüquqi və fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan tikililərin altında qalan və ya onlara xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənəsb surətdə hesablanır.

Torpaq vergisi bərabər məbləğlərdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərindən gec olmayaraq ödənilir. 01.01.2017-ci il tarixindən qüvvəyə minmiş dəyişiklikliyə görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin birgə) verdiyi arayışa əsasən, təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi 1 şərti bal üçün 0,06 manat müəyyən edilir. Əks halda, kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə 2 manat müəyyən edilmişdir. Təyinatı üzrə istifadə edilən və ya təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Nazirlər Kabineti) tərəfindən təsdiq edilən qayda və meyarlar əsasında müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01.06.2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təyinatı üzrə istifadə edilən və ya təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar barədə arayışların elektron məlumat bazasına daxil edilməsini Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi həyata keçirir [19].

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları müəyyənləşdirilir [2]. Yəni torpağın bonitetləşdirilməsi (lat. Bonitas - keyfiyyətlikdir) aparılır. Torpaqların bonitetləşdirilməsi – torpaqların kimyəvi və mexaniki tərkibi, məhsuldarlığı əsasında onların münbitliyinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsidir. Torpağın bonitetləşdirilməsi onun münbitliyinin, yəni keyfiyyətini ballarla ifadə edən kəmiyyət gös-

təricisidir. Bu göstərici torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi, torpaq kadastrının tərtibi, zəruri meliorasiya tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada məqsəd torpağın istehsal vasitəsi funksiyasını bərpa etməkdir. Yəni kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar təyinatı üzrə istifadə edilməli, bazarda məhsul bolluğu yaranmalıdır. Nəzərə alsaq ki, ölkə əhalisinin 50% kənd əhalisidir bu dəyişiklik əsas etibarilə sosial xarakter daşıyır. İstər fermer, istərsə kəndli torpaqların becərilməsində maraqlı olmalıdır. Bu dəyişikliyin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına təsiri qaçılmazdır.

Vergi müəyyən edildikdə qanunla nəzərdə tutulan əsaslarla vergi güzəştləri müəyyənləşdirilə bilər. Vergi güzəştləri dedikdə bir qrup şəxslərin, bəzi torpaqların tamamilə və ya qismən vergidən azad edilməsi başa düşülür.

Maliyyə sanksiyası vergi qanunvericiliyinin pozulması faktı müəyyən edilərkən vergi yükünün artırılmasıdır.

İzahını verdiyimiz vergitutma elementləri əsasında təcrübə məlumatları ümumiləşdirilir. Təcrübə bilik və bacarığın, vərdişlərin vəhdətidir. Təcrübə həm insanın xarici aləmə təsiri, həm də bu təsirin bilik və vərdişlər şəklində nəticəsidir.

4. Torpaq vergisi üzrə beynəlxalq təcrübə

Torpaq vergisi dünyanın bir çox ölkəsində tətbiq edilir. Xüsusilə Qərbi ölkələrində torpaq vergisi üzrə vergi bazası MDB ölkələrində tətbiq edilən vergi bazasından fərqlənir.

Əksər ölkələrdə əsas vergi bazasını torpağın dəyəri təşkil edir. Araşdırma göstərir ki, dünya ölkələrində torpaq vergisi üzrə vergi bazasının 3 alternativ mexanizmindən istifadə olunur.

Bu mexanizmlər aşağıdakılardır:

- 1) Torpağın kadastr dəyəri üzrə vergiyə cəlb olunma.
- 2) Torpağın bazar dəyəri əsasında və ya torpaq ərazilərinin artan dəyərində görə vergiyə cəlb olunma.

3) Torpağın sahəsinin ölçüsünə görə vergiyə cəlb olunma.

Rusiyada torpaq və əmlak vergiləri birləşdirilərək onların bazasında əmlakın bazar dəyəri əsasında əmlak vergisi tətbiq edilir [12].

Böyük Britaniyada torpaq daşınmaz əmlak olaraq digər əmlaklarla birgə əmlak vergisinə cəlb edilir. Həmin ölkədə yerli büdcələrin gəlirlərinin vergi daxilolmalarının əsas mənbəyini əmlak vergisi təşkil edir. O, daşınmaz əmlak, torpaq, yaşayış binaları, mağaza, zavod və fabriklər mülkiyyətçilərindən və istifadəçilərindən tutulur. Həmin verginin ödəyicilərinin sırasına yaşayış binasını kirayəyə götürən və mənzil haqqı ödəyən şəxslər də aid edilir. Bundan əlavə, vergi orqanları istifadə olunmayan mülkiyyət sahiblərini də əmlak vergisinə cəlb edirlər. Vergitutma bazası əmlakın illik xalis dəyəri hesab edilir. Hər 10 ildə bir dəfə əmlakın dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi aparılır. Bu o məqsədlə edilir ki, əmlakın, o cümlədən torpağın dəyəri real bazar dəyərində uyğunlaşdırılmış olsun. Verginin dərəcəsi bələdiyyələrin maliyyə resurslarına olan tələbatı nəzərə alınmaqla tərtib olunur. Vergi hər yarım ildə bir dəfə, rüblər üzrə, yaxud bərabər paylarla 10 dəfəyə tutulur. Aztəminatlılar üçün yerli vergilərin tutulması üzrə qanunla bir sıra güzəştlər (vergi dərəcəsinin 50 faizinin azaldılmasına əsaslanan vergi güzəşti) müəyyən edilmişdir. Xeyriyyə təşkilatları da güzəştlərdən istifadə edir [13]. Deməli, bəzi ölkələrdə torpaq vergisi ayrıca tətbiq edilmir. Yəni əmlak vergisi adı ilə vergiyə sərvət olaraq cəlb edilir.

Almaniyada torpaq vergisinin vergitutma obyektinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq mülkiyyətidir. Bu vergi növü üzrə ödəniş subyektlərin gəlirlərindən asılı deyildir. Torpaq vergisi icmalar tərəfindən tutulsa da, ancaq onun bir hissəsi ərazi büdcəsinə daxil edilir. Onun dərəcəsi aşağıdakı iki hissədən ibarətdir:

- mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilən baza kəmiyyəti;
- icmalar əlavəsi.

Büdcədən maliyyələşən orqanlar, kilsə (kilsənin

torpaq sahəsi, elmi məqsədlər üçün istifadə olunan torpaqlar) bu vergi növünü ödəməkdən azaddır. Vergi dərəcəsi kənd və meşə təsərrüfatı torpaqları üçün 0,6% və sair torpaq sahələri üçün 0,26%-dən 0,35%-dək müəyyən edilmişdir [14].

İspaniyada torpaq ərazilərinin artan dəyərində görə vergi tutulur. Bu vergi yerli vergidir. Ümumiyyətlə, əksər dünya ölkələrində torpaq yerli vergitutma obyektidir. Yerli vergitutmanın əsas xarakterik xüsusiyyəti vergitutma obyektlərinin və bazalarının sabit qalması, yəni dəyişməməsidir.

Avropada torpaq vergisinin ən geniş tətbiq edildiyi ölkə Fransadır. Belə ki, bu ölkədə torpaq vergisi yerli vergi hesab edilir, yerli büdcəyə toplanır. Fransanın vergi sistemində əhəmiyyətli yeri yerli vergilər tutur. Yerli orqanlar təxminən 80 min sərbəst büdcədən ibarətdir. Yerli büdcələrin ümumi hissəsi ölkənin dövlət büdcəsinin 60%-ni təşkil edir. Tikinti aparılmış ərazilərdən torpaq vergisi tikinti yerləşmiş sahələrə görə hesablanır. Vergitutma bütün daşınmaz əmlakın yerləşdiyi – bina, qurğu, həmçinin sənaye və kommersiya üçün nəzərdə tutulmuş sahələrə aiddir. Vergitutma hissəsi ərazinin kadastr icarə dəyərinin yarısına bərabərdir. Bu növ vergilərdən şəhər kənarında olan və kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan dövlət əmlakı və binaları azaddır. Eyni zamanda bu vergidən 75 yaşından yuxarı olan şəxslər, həmçinin cəmiyyət fondlarından xüsusi müavinətlər alan şəxslər və ya əlilliyə görə müavinət alan şəxslər azaddır [15].

Tikinti işləri aparılmamış ərazilərə tarla, çəmən, meşə, karxanalar, bataqlıq, şoranlıq, dincə qoyulmuş sahələr aiddir. Kadastr gəliri verginin bazisi olub və ərazinin kadastr icarə dəyərinin 80%-nə bərabər müəyyən edilir. Bu növ vergilərdən dövlət mülkiyyətində olan ərazilər azaddır. Süni meşəsalma əraziləri, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş ərazilər vergidən müvəqqəti azad oluna bilər [15].

Danimarkada 2 ildə bir dəfə əmlak qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə əmlakın və torpağın dəyərini müəyyən edir. Torpağın qiymətləndirilməsinə

onun yeri və necə istifadə oluna bilməsi kimi müxtəlif amillər təsir edir. Bələdiyyələr öz torpaq vergisi dərəcələrini müəyyən edir [13].

Torpaq vergisi digər vergilərdən azadolma və güzəştlərinin miqyasının çox olması ilə fərqlənir ki, belə azadolma və güzəştləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə ayırmaq olar:

– Bəzi torpaqlar vergiyə cəlb edilmir. Məsələn: dövlət və ümumi istifadədə olan torpaqlar, dövlət sərhəd zolaqları və müdafiə təyinatlı torpaqlar;

– Müharibə veteranı adı almış şəxslər, əmək qəhrəmanları, əlillər və s;

– Bəzi istehsal sahələrində istifadə edilən torpaq sahələri müddətli olaraq torpaq vergisinə cəlb edilmir.

Müasir vergitutma nəzəriyyəsində vergilər əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə ayrılırlar:

– tutulma üsuluna görə;

– subyektinə görə;

– ödənilməsi büdcənin səviyyəsinə görə.

Tutulma üsuluna görə vergiləri birbaşa və vasitəli vergilərə ayırmaq olar. Birbaşa vergilərin dəqiq məbləği əsasən məlum olur. Belə vergilər gəlirdən və ya sərəvətdən tutulur. Vasitəli vergilər isə əmtəənin dəyərində əlavə edilir [10].

Subyektinə görə vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar: fiziki şəxslərdən tutulan vergilər, hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər, həm hüquqi həm də fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (qarışıq vergilər). Məhz torpaq vergisi qarışıq vergi hesab edilir, çünki həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən tutulur [10].

Ödənilməsi büdcənin səviyyəsinə görə vergiləri 2 qrupa ayırmaq olar: təsbit olunmuş vergilər və tənzimləyici vergilər [10]. Təsbit olunmuş vergilər birbaşa və ya bütövlükdə konkret büdcəyə köçürülür. Tənzimləyici vergilər müəyyən nisbətə həm dövlət, həm də, yerli büdcələrə köçürülür. Respublikamızda isə ödənilməsi büdcənin səviyyəsinə görə vergilər dövlət və yerli vergilərə ayrılır. Torpaq vergisi həm dövlət, həm də yerli vergilərə aid edilmişdir [2].

5. Torpaq vergisinin yığımında yaranan problemlər

Yerli vergilərin dərəcələri vergi qanunvericiliyində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir. Fiziki şəxslər torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra bələdiyyələrdə 1 ay ərzində uçota durmalıdırlar. Təəssüf ki, torpaq sahibi bu barədə məlumatlı olmadığı üçün bir müddət uçotdan yayınır. Həmçinin uçota vaxtında durmamağa görə məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutulmadığı üçün bu sahədə bələdiyyələr problemlərlə üzləşirlər.

Əhalinin sosial vəziyyətinə uyğun olaraq torpaq vergisi üzrə güzəştlər və azadolmalar tətbiq edilir. Torpaq vergisi üzrə güzəştlər əhalinin daha geniş təbəqəsini əhatə edir.

Fiziki şəxslərdən torpaq vergisinin yığımında vergitutmanın bildiriş formasından istifadə edilir. Bildiriş üzrə vergitutma vergitutma obyektinin dəyəri və sahəsi əsasında vergi orqanının və ya bələdiyyənin hesabladığı məbləğ üçün təqdim etdiyi tədiyyə bildirişi əsasında vergi ödəyicisi tərəfindən verginin ödənilməsidir.

Bələdiyyələr torpaq vergisinin ödənilməsi barədə tədiyyə bildirişini vergi ödəyicilərinə avqustun 1-dən gec olmayaraq verməlidirlər. Ancaq

araşdırma (şifahi sorğu əsasında) göstərir ki, bələdiyyələrin böyük hissəsi tədiyyə bildirişlərini vergi ödəyicisinə vaxtında təqdim etmirlər. Bu da vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozulması olmaqla yığımın səviyyəsini aşağı salır. Belə ki, vergi ödəyicilərinin məlumatsızlığından ödəniş gecikir.

Qeyd edildiyi kimi, torpaq sahibləri vergini torpağın sahəsinə görə, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, hər il sabit tədiyyə şəklində ödəyirlər. Torpağın sahəsinə görə verginin hesablanması sadə qayda olmaqla vergi inzibatçılığını asanlaşdırır. Respublikamızda torpağın sahəsinə görə vergi dərəcələri sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının, həyətəyən sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üçün Bakı şəhəri, habelə onun qəsəbə və kəndləri, Gəncə, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri, Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri, digər şəhərlər və rayon mərkəzləri, rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər üzrə fərqli müəyyən edilmişdir. Həmçinin təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə şərti ballar Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2000-ci il 230 sayılı qərarı ilə kadastr qiymət

Cədvəl 2. Bələdiyyələr üzrə yığılan torpaq vergisi (manatla)

№	Bələdiyyələrin adı	Yığılan torpaq vergisi			
		2013	2014	2015	2016
1	Ağdaş rayonu Yuxarı Qəsil kənd bələdiyyəsi	6.180	5.430	7.007	8.055
2	Naftalan bələdiyyəsi	4.700	3.400	4.030	3.500
3	Ağdaş bələdiyyəsi	17.773	15.700	20.740	16.900
4	Mingəçevir bələdiyyəsi	3.840	6.700	7.277	14.200

Mənbə: Cədvəl adları göstərilən bələdiyyələrə edilən sorğu ilə əldə edilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə torpaqların təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir [18]. Yəni verginin sabit məbləğlə hesablanmasının bütün çatışmazlıqları nəzərə alınmışdır. Kadastr (yun. katastikhos - qeydiyyat) hər hansı ölkənin, ərazi vahidinin torpaqlarının təbii, hüquqi vəziyyəti və digər xüsusiyyətləri haqqında sistemləşdirilmiş məlumatlar toplusudur.

Yerli özünüidarəetməyə dair Avropa Xartiyasının 9.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, yerli özünüidarəetmə orqanları milli iqtisadi siyasət çərçivəsində öz funksiyalarını həyata keçirəcəkləri zaman sərbəst surətdə istifadə etmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitinə malik olmalıdır [16]. Bu baxımdan, istənilən ölkədə bələdiyyələrin öz səlahiyyətlərini effektiv həyata keçirməsinin ən zəruri şərtlərdən biri həmin qurumların yetərli maliyyə potensialına malik olmasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, torpaq vergisi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində edilən dəyişikliklərə, həmçinin vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasına baxmayaraq, bələdiyyələrin onlara verilmiş maliyyə mənbələrindən lazımınca yararlanma bilməsi üçün məhdudiyətlər var. Reallıq belədir ki, bələdiyyələrdə torpaq vergisi üzrə yığım arzuolunan səviyyədə deyil. Təcrübədə bu vergi mənbəyindən hələ də lazımınca istifadə edə bilməyən bələdiyyələrə rast gəlmək olar.

Şifahi sorğu və cədvəl məlumatlarına əsasən demək olar ki, torpaq vergisinin dərəcəsinin optimallaşması bəzi bələdiyyələrdə yığımın artmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin vergi yığımını üzrə üzləşdiyi digər bir çətin məqam informasiya qıtlığıdır. Xüsusilə fiziki şəxsə məxsus daşınmaz əmlakların uçotu 1999-cu ildə vergi orqanları tərəfindən təqdim edilən məlumatlar (təsərrüfat kitabları) əsasında aparılır.

Belə ki, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi yanında Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinin ərazi idarələri tərəfindən "Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.1-1 maddəsinə uyğun olaraq yazılı sorğu əsasında bələdiyyələrə

reyestr məlumatları verilir[17]. Azərbaycan Respublikasının Tarif (Qiymət) Şurasının 31 iyul 2009-cu il tarixli 4 sayılı Qərarına müvafiq olaraq pullu xidmətlər göstərən reyestr xidməti orqanları bəzi hallarda belə məlumatların verilməsində maraqlı olmurlar. Nəticədə bələdiyyə orqanları daşınmaz əmlakların sahəsini müəyyən etməkdə çətinliklə üzləşirlər.

6. Nəticə

Torpaq vergisinin əsas üstünlüyü vergitutma bazisinin sabitliyi, vergitutma dövrü ərzində az dəyişikliyə məruz qalması, yəni torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmamasıdır. Yəni torpaq vergisinə müvafiq bədcələrin sabit gəlirləri kimi baxmaq olar. Məhz buna görə də bəzi dünya ölkələrində olduğu kimi, torpaq vergisini bütövlükdə yerli vergi hesab etməklə bələdiyyələrin maliyyə təminatını yaxşılaşdırmaq olar. Hesab edirik ki, torpaq vergisinin bədcə səviyyələri üzrə bölgüsünə yenidən baxıla bilər.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin vergi yığımını üzrə informasiya qıtlığını nəzərə almaqla bələdiyyələrin mütəmadi olaraq daşınmaz əmlaklarla bağlı məlumatlarla təmin olunması məqsədmüvafiqdir. Yəni hesab edirik ki, reyestr orqanlarının bələdiyyələri yazılı və ya elektron qaydada məlumatlandırması məcburi olmalıdır. Hesab edirik ki, qanunda dəyişikliyin müzakirəsi bu sahədə atılmış ciddi addımdır.

Bəzi hallarda bələdiyyələr torpaq vergisinin tətbiqinə, progressiv vergi dərəcələrinin tətbiqinə və əhalidən həmin verginin yığılmasına qanunvericilikdə onların üzərinə qoyulmuş öhdəlik kimi yox, onlara verilmiş hüquq kimi baxırlar. Bundan başqa, bir sıra bələdiyyələr tədiyyə bildirişlərini vergi ödəyicilərinə çatdırmırlar.

Araşdırma (şifahi sorğuya əsasən) göstərir ki, tədiyyə bildirişləri vaxtında çatdırılmadığı üçün yığımın səviyyəsi aşağı düşür və çox vaxt bələdiyyələr tərəfindən faiz məbləğləri hesablanır.

Torpaq vergisinin dərəcələri optimallaşdıqdan sonra dövlət bədcəsinə torpaq vergisi üzrə

daxilolmalar əvvəlki illə müqayisədə 2013-cü ildə 8,2%, 2014-cü ildə 6,9%, 2015-ci ildə 37,6%, 2016-cı ildə 3,3% artmışdır. Ayrı-ayrı bələdiyyələr isə torpaq vergisi yığımını artırsa da, icmal yerli büdcələrin gəlirləri 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə 37,22% azalmışdır.

01.01.2017-ci il tarixindən tətbiq edilən təyinatı üzrə istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə verginin artırılmasında məqsəd yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq, torpağın istehsal vasitəsi rolunu artırmaqdır. Yəni müasir torpaqşünaslığa uyğun olaraq, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin torpaqəmələgətirən amil hesab edilməsidir.

Hesab edirik ki, fiziki şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar barədə aktual elektron məlumat bazasının yaradılması, təyinatı üzrə istifadə edilən və ya təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar barədə arayışların elektron məlumat bazasına daxil edilməsi, həmçinin Vergilər Nazirliyinin, o cümlədən bələdiyyələrin bu portala real vaxt rejimində, məhdudiyətsiz və fasiləsiz çıxışının təmin edilməsi torpağın "qara qızıl" adının geri qaytarılması, yəni torpaqdan səmərəli istifadə sahəsində görülən mühüm işdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Məmmədov Q. (2007). "Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm, 12–41 səh.
- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (2017). Bakı, Hüquq Yayın Evi, 266–269 səh.
- Musayev A.F. (2010). "Vergi mədəniyyəti". Bakı, Çəşioğlu nəşriyyatı, 203–206 səh.
- Borodin S.V. (1983). "SSRİ-nin maliyyə və krediti". Bakı, Maarif, 126–128 səh.
- Məmmədov S. (1997). "Maliyyə". Bakı, Azərneşr, 75–78 səh.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1983). Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 221 səh.
- Родионова В.М. (1995). "Финансы". Учебник. М., Финансы и статистика, 60 с.
- Ataşov B. (2014). "Maliyyə nəzəriyyəsi". Bakı, Kooperativ, 332 səh.
- Musayev A.F. (2005). "Vergilər və vergitutma". Bakı, Elm, 52–53 səh.
- Черкина Д.Г. (2010). "Налоги и налогообложение". М., 10–16 с.
- Paşayev V.Ə. (1999). "Fəlsəfə". Bakı, Səda, 288–290 səh.
- Свяневич П. (2003). "Основы фискальной децентрализации". Справочное руководство для стран с переходной экономикой. Будапешт, 20–22 с.
- Kəlbəliyev Y.A. (2011). "Xarici ölkələrin vergi sistemi". Dərslik. Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 248–249 səh.
- Павлова Л.В. (2008). "Налоговые системы зарубежных стран". М., Дело и Сервис, 41 с.
- Rzayev P.Q. Fransanın vergi sisteminin ümumi xüsusiyyətləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı. (2010). Bakı, №1. 61–69 səh.
- "Yerli özünüidarə haqqında" Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25.12.2001-ci il tarixli. (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013-cü il, nömrə 07)
- Məmmədli V.Ə. (2016) "Fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin təkmilləşdirilməsi hesabına yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması". Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı: №3, 131-142 səh.
- "Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında" A.R. Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 2000-ci il 230 sayılı Qərarı
- "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 6 may tarixli 227-VQD nömrəli Qanunu"nun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 01.06.2016-cı il tarixli Fərmanı

Land tax: theory and practice.

Vugar Memmedli

Abstract

Purpose – analysis of features of land tax and influence on budgetary receipts of changes in legislation on this tax.

Design/methodology – inductive method, systematic approach, benchmarking.

Findings – providing grounded proposals to improve land tax collection.

Research limitations – requires extensive study of problems of land tax collection.

Practical implications - use as a source of relevant research to increase the collection of land tax.

Originality/value – grounding of influence of the changes in the national legislation on land tax to collection of this tax.

Keywords: land fund, fiscal, the economic value, the premium notices of tax, inventory

JEL Classification Codes: E62, H21, H71, Q15

JEL Classification codes: H2, E62, Q14.

Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasında vergi siyasətinin rolu

Rəşad Əhmədov

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – hazırkı iqtisadi şəraitdə tətbiq olunan vergi azadolmalarının aqrar kooperativlərin fəaliyyətinə təsiri məsələlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasına təsir imkanlarını müəyyən etmək və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan təkliflər (sahəyə maraq oymaq və sektorun inkişafını sürətləndirmək üçün vergi sahəsində yeridilən siyasətin kooperativ inkişafına uyğunlaşdırılması, bu sahədə səmərəliliyin əldə olunması istiqamətində istehsal, həmçinin istehlak kooperativlərinin istehsal və emal etdikləri bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən müddətə vergilərdən azad edilməsi, bu məqsədlə Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik olunması) vermək.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – ümumilikdə aqrar kooperativlərin fəaliyyəti ilə bağlı informasiya bazasının, o cümlədən aqrar sektorda tətbiq olunan vergi azadolmalarının statistik göstəricilər bazasının məhdudluğu.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində analitik mənbə kimi istifadə imkanı.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsi və yeni yaradılan kooperativlərə dövlət dəstəyi ilə bağlı müasir beynəlxalq təcrübədən, xüsusən də inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin zəngin təcrübəsindən istifadə olunmuş, müvafiq təcrübənin Azərbaycanda tətbiq imkanları müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, dövlət tənzimlənməsi, vergi azadolmaları, kooperativ sektor, kooperasiya əlaqələri

1. Giriş

Aqrar sahə milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissələrindən biri kimi istər ölkənin ərzaq təminatı və təhlükəsizliyinin ödənilməsində, istərsə də regionların sosial-iqtisadi inkişafında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan da aqrar sahədə mövcud potensial imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə olunması, aqrar təyinatlı təbii-iqtisadi resurs ehtiyatlarının bütünlüklə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması xüsusi aktualıq kəsb edir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, aqrar sahədə də birgə məqsədlərin həyata keçirilməsi, daha uğurlu nəticələrinəldə olunması ən mükəmməl səviyyədə öz həllini iştirakçıların səmərəli əməkdaşlığına və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin resurslarının könüllü birləşdirilməsinə əsaslanan kooperasiya əlaqələrinin qurulması ilə tapır. Ona görə ki, kooperasiyaya əsaslanan iqtisadi inteqrasiya və əlaqələr aqrar sahədə məhsul istehsalı, tədarükü, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində iqtisadi fəaliyyətin, sahədaxili bölmələrin bir-birinə yaxınlaşması, uzlaşdırılması, həmçinin bir-birinə istehsal və iqtisadi cəhətdən uyğunlaşması prosesidir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərində fəal iştirak edən Azərbaycan Respublikasında dövlət tərəfindən son illərdə kooperasiyanın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təsədüfi deyil ki, son illər aqrar sahənin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət tərəfindən qəbul edilən bütün sənədlərdə kooperasiya münasibətlərinin inkişafı əsas prioritetlərdən hesab edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanla təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının davamlılığına təsir edən amillər əsasında yol xəritəsinin əsas prioritetləri müəyyənləşdirilib. Bu prioritetlərin 2.3. bəndi "Kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması və kooperasiyanın inkişafı" adlanır [3]. Müvafiq prioritetə əsasən, kənd təsərrüfatı sahəsində kooperasiyanın inkişafı istiqamətində dövlət dəstəyi mexanizmlərinin

tətbiqini nəzərdə tutan təkliflərin hazırlanması (misal üçün, müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsi məqsədilə emal müəssisələrinin stimullaşdırılması (güzəştli kreditlər yolu ilə və s.), kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi qrant proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının sahəvi və regional assosiasiyalarının institusional potensialının gücləndirilməsi məqsədilə qrant proqramlarının həyata keçirilməsi, müxtəlif növ dövlət dəstəyi layihələrinin istehsalçı birlikləri vasitəsilə həyata keçirilməsi və s.) aidiyyəti dövlət strukturlarına tapşırılıb.

Digər tərəfdən, son illərdə bu istiqamətdə müəyyən nailiyyətlərin əldə edilməsinə baxmayaraq, kooperasiyalaşma prosesinə mənfi təsir göstərən bir neçə problem mövcuddur ki, bu problemlərdən biri regionlarda kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmamasıdır. Qeyd olunan problemin yaranmasına, yəni təsərrüfat subyektləri arasında səmərəli əlaqələrin qurulmasına mənfi təsir göstərən əsas amil isə bu sahədə tətbiq olunan vergi azadolmaları, gömrük rüsumları, bank kreditləri və sığorta kimi mövcud maliyyə resurslarından aqrar sektorda kooperasiya əlaqələrinin inkişafı istiqamətində səmərəli istifadənin hələ də təmin edilməməsidir.

Bu baxımdan, problemin həlli istiqamətində "Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasında vergi siyasətinin rolu" mövzusu olduqca aktual əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, hazırda qüvvədə olan vergi azadolmalarının aqrar sektorun təsərrüfat subyektləri arasında kooperasiyalaşmanın inkişafına təsiri elmi araşdırmalar tələb edir. Tədqiqatın predmetini isə hazırda qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinin kənd təsərrüfatının, o cümlədən aqrar kooperativlərin inkişafına təsiri imkanları, tətbiq olunun vergi azadolmalarının kooperativ sektorun maliyyə problemlərinin həllində rolu və bu sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən digər tənzimləmə tədbirləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektinə isə ölkənin mövcud vergi sistemi və aqrar

sahə ilə bağlı olan vergi azadolmalarıdır.

2. Qloballaşma şəraitində kooperasiya əlaqələri aqrar sektorun inkişafının əsası kimi

Özəl təsərrüfat subyektlərinin inkişafına əsaslanan bazar münasibətləri bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Eyni zamanda davamlı inkişaf yolunu qəbul edən ölkələrdə mülkiyyətin çoxnövlüüyü və səmərəli iqtisadi əlaqələrin formalaşması kooperasiya münasibətlərinin yaranmasını zəruri edir. Başqa sözlə desək, istər bazar münasibətləri, istərsə də davamlı inkişaf tələbləri kooperasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasını zəruri edir.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə insanların dünya-görüşündə kooperasiya qarşısı qoyulmuş birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların könüllü birləşməsi kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, iqtisadi ədəbiyyatlarda hər hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsində insanların könüllülük əsasında baş verən əməkdaşlığı kooperasiya anlayışı ilə ifadə olunur. Böyük İqtisadi Ensiklopediyada qeyd edilir ki, kooperasiya (Latınca cooperatio əməkdaşlıq etməkdir) – birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların səy və resurslarının könüllü birləşməsi olub, ictimai təsərrüfat formalarından biridir. Fiziki və ya hüquqi şəxslərin iqtisadi, təsərrüfat və sosial tələbatlarını ödəmək məqsədilə onların səy və resurslarının könüllü birləşməsi əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən kollektiv təsərrüfat subyekti isə kooperativ adlanır [4]. Kooperasiyanın növlərinə gəldikdə, o əsasən, "istehsalçı", "kənd təsərrüfatı" və "istehlakçı" kimi növlərə bölünür. Hər bir növ də özlüyündə sub növlərə bölünür ki, bunu aşağıda verilən sxemdəki kimi göstərmək olar.

Müvafiq araşdırmalar və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aqrar sahədə kooperativlər və kooperasiya münasibətləri digər ictimai və xüsusi mülkiyyətə malik olan strukturlarla müqayisə olunduqda bir sıra üstün cəhətlərə malikdir. Bu yalnız onunla əlaqədar deyildir ki, kollektiv sərvətdən fərdi yararlanmaq imkanları

kollektiv təsərrüfatlarda daha yüksəkdir. Bu, eyni zamanda onunla bağlıdır ki, kooperativ təsərrüfatları digər strukturlarla müqayisədə bir çox xüsusiyyətlərinə görə daha çox xüsusi xarakter daşıyır. Eyni zamanda, bazar münasibətləri şəraitində kooperativlərin xüsusi mülkiyyətçi statusunu saxlamaqla birgə fəaliyyəti genişləndikcə bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə çevik və səmərəli reaksiya göstərmək imkanları da artır. Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni istehsal münasibətlərinin yaranması, səmərəli iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması və düzgün inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, aqrar sahədə də birgə məqsədlərin həyata keçirilməsi, daha uğurlu nəticələrin əldə olunması ən mükəmməl səviyyədə öz həllini iştirakçıların səmərəli əməkdaşlığına və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin resurslarının könüllü birləşdirilməsinə əsaslanan kooperasiya əlaqələrinin qurulması ilə tapır. Ona görə ki, kooperasiyaya əsaslanan iqtisadi inteqrasiya və əlaqələr aqrar sahədə məhsul istehsalı, tədarükü, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində iqtisadi fəaliyyətin, sahədaxili bölmələrin bir-birinə yaxınlaşması, uzlaşdırılması, həmçinin bir-birinə istehsal və iqtisadi cəhətdən uyğunlaşması prosesidir. Ən əsası isə bütün bunlar ayrı-ayrı subyektlərə torpaq, texnika və s.-dən birgə istifadəyə imkan verir ki, bu da nəticə etibarilə daha səmərəlidir. Xüsusilə, əksər hallarda torpaq sahələri 0,7–1,2 ha arasında dəyişən aqrar təsərrüfat subyektləri üçün kooperasiya əlaqələrinin formalaşdırılması bir zərurətdir. Təcrübə göstərir ki, belə əlaqələrin formalaşdırılması ilə məhsuldarlığı və keyfiyyəti yüksəltmək, məhsul istehsalını artırmaq, eləcə də mövcud resurslardan daha səmərəli istifadəyə nail olmaq mümkündür. Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşdırılması həm də bu baxımdan zəruri bir prosesə çevrilmişdir.

Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar (BMT-nin Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondu – İFA, Dünya Ərzaq Proqramı – WFP) tərəfindən də aqrar kooperativlərin kənd təsərrüfatının

inkişafındakı rolu müsbət qiymətləndirilir. Bu təşkilatların 2012-ci ilin "Beynəlxalq kooperativlər ili" elan olunması ilə bağlı birgə hesabatında qeyd edilir ki, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin kiçik aqrar istehsalçıların və sosial qrup hesab edilən gənclər və qadınların fəaliyyətinə dəstək istiqamətində mühüm rolu vardır. Kooperativlər kiçik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına əhəmiyyətli dəstək olmaqla onların müxtəlif növ xidmətlərə, resurslara, texnika və texnologiyalara, kreditlərə və tədarük mərkəzlərinə çıxış imkanlarını artırır.

Baxmayaraq ki, dünyada kooperativlər inkişaf etmişdir və ümumi istehsal həcmində böyük paya malikdir, qlobal iqtisadi məkana sürətlə inteqrasiya olunan Azərbaycanda kooperasiya qurumlarının payı ümumi həcmdə kifayət qədər deyildir. Belə ki, böyük iqtisadi səmərə vəd edən bu kooperativlərin sayı onların mahiyyətinin düzgün

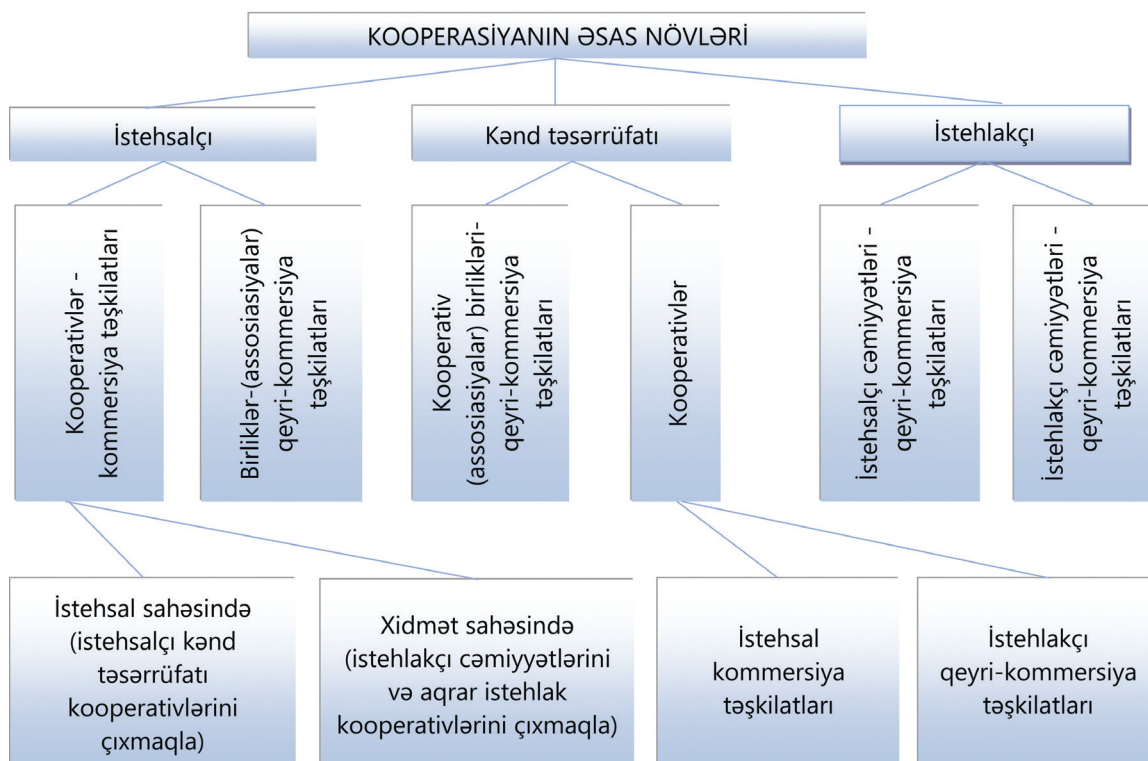
anlaşılması və dövlət tərəfindən bu sahədə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməməsi nəticəsində ilbəl azalmaqda davam etmişdir. Bu tendensiyanı Cədvəl 1-də aydın şəkildə görmək olar.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiyası ilə bağlı statistik hesabatlar bu sahədə vəziyyətin qənaətbəxş səviyyədə olmadığını əyani göstərir. Rəsmi statistik məlumatlara baxsaq, ölkədə kooperativ mülkiyyətə əsaslanan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2000-ci il ilə müqayisədə 2015-ci ildə 192 vahid azalaraq 58-ə düşmüşdür.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətləri ilə bağlı müvafiq göstəricilər də (istehsal, satış, işçi sayı) bazarda hiss olunacaq səviyyəyə çatmamışdır.

Lakin bununla yanaşı, xüsusilə aqrar sektorda kooperativlərin inkişaf potensialları və iqtisadi inkişaf templəri çox güclüdür.

Sxem: Kooperasiyanın əsas növləri

Mənbə: Böyük İqtisadi Ensiklopediya, III cild, s. 239

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı müəssisələri və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının sayı, ilin axırına

Kənd təsərrüfatı müəssisələri

İllər	Kənd təsərrüfatı müəssisələri					Fərdi sahibkarlar
	Cəmi	Dövlət müəssisələri	Kolxozlar	Kooperativlər	Digər özəl təşkilatlar	
2000	2.653	408	2	250	1.993	3.248
2005	2.182	303	2	164	1.713	2681
2010	1.825	217	2	73	1.533	2.618
2011	1.917	254	2	69	1.592	2.593
2012	1.360	241	2	72	1.045	2.451
2013	1.337	238	2	72	1.025	2.334
2014	1.334	240	2	64	1.028	1.624
2015	1.298	235	2	58	1.003	1.534

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsi üzrə kooperativlərin inkişafının SWOT təhlilini Şəkil 1-dəki kimi göstərmək olar.

Təhlildə diqqət çəkilən güclü və zəif tərəflər kooperativ sektorun inkişafında hansı amillərin hansı şəkildə nəzərə alınması, imkan və təhlükələr isə həm sahənin inkişafı, həm də dünya bazarına inteqrasiya baxımından siyasi iradə tərəfindən alınacaq qərarlar, həyata keçiriləcək proqramlar, müəyyən ediləcək layihələr üçün əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, hökumət güclü tərəflərlə imkanları uyğunlaşdırmalı, bir başqa ifadə ilə aqrar sahənin güclü tərəflərini imkanlardan faydalanacaq şəkildə istifadə edəcək qərarlar almalı və tətbiq etməlidir. Digər tərəfdən, zəif tərəfləri güclü tərəflərə çevirəcək, təhlükələrin güclü tərəflərlə bütünləşdirilə biləcək imkanlara çevriləcəyi strateji qərarlar almalıdır.

Yekun olaraq, dövlət alınan qərarlar əsasında bu tip qurumların yeni iqtisadi sistemə səmərəli inteqrasiyasına nail olmalı və güclü rəqabət şəraitində onların səmərəli fəaliyyətləri üçün hərtərəfli şərait yaratmalıdır.

3. Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasında büdcə - vergi siyasətinin rolu

Aqrar sahədə kooperativ münasibətlərin formalaşması bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, kooperasiya münasibətlərinin formalaşmasında dövlətin tənzimləyici funksiyası da ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, burada tənzimləmə dedikdə, münasibətlərin cərəyan etdiyi sahədə dövlət tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də kooperasiya əlaqələrinin inkişafı, müvafiq olaraq, dövlətin aqrar siyasətindən, bu sahədə həyata keçirilən tənzimləmədən çox asılıdır. Araşdırmalardan və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən görünür ki, milli aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin prioritet məqsədi aqrar bölmənin inkişafına hərtərəfli yardım etməkdən, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları daxili və xarici mənbələrdən formalaşan təhlükələrdən etibarlı şəkildə müdafiə etməkdən və yekun olaraq ölkə əhalisini ərzaq məhsulları ilə etibarlı və

Şəkil 1. SWOT analizi ilə əlaqədar qiymətləndirmə

Güclü tərəflər (strengths)	Zəif tərəflər (weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> - Kənd təsərrüfatı sektorunun əlverişli bir iqlim və ərazi tərkibinə sahib olması; - Kənd yerlərində işsizliyin nisbətinin yüksək olması səbəbi ilə iş gücünün ucuz olması; - Qida sənayesi üçün mühüm xammal olaraq kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsalına imkan olması; - Bu sahəyə dövlət təşviq siyasətinin mövcud olması; - Həm bitkiçilikdə, həm də heyvandarlıqda istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması; - Fəaliyyəti mütərəqqi təsərrüfatçılıq metodlarına əsaslanan aqrobiznes müəssisələrinin yaradılması və bu istiqamətdə təcrübənin təcridən genişləndirilməsi; - Beynəlxalq bazarlara yaxın olması (Azərbaycan Rusiya bazarı kimi geniş bir bazara yaxın yerləşir, Avropa və Yaxın Şərq bazarlarına da çıxış imkanları böyükdür); - Siyasi sabitliyin və iradənin olması. 	<ul style="list-style-type: none"> - Fermerlərin bilik və bacarıqlarının yetərinə olmaması; - Əkin zamanı aqrotexniki qaydalara düzgün riayət olunmaması; - Heyvandarlıqda və bitkiçilikdə yeni əmələ gəlmiş xəstəliklər barədə məlumatsızlıq və onlara qarşı düzgün müayinələrin aparılmaması; - Məlumatlandırıcı ədəbiyyat və digər mənbələrin çatışmazlığı; - İdarəçilik sisteminin müasir tələblərə cavab verməməsi, kənd çatışmazlığı; - Kəndlərdə internet şəbəkələrinə çıxışın olmaması və ya zəif olması, marketing mühitinin və araşdırmalarının çox aşağı səviyyədə olması; - İstehsal və emal müəssisələri ilə yerli fermerlər arasında birbaşa təmasın zəif olması və ya heç olmaması; - Fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın, o cümlədən aqrar-sənaye inteqrasiyasının zəif olması; - Emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin yerli xammal mənbələrinə əsaslanmasının kifayət qədər yüksək olmaması; - Aqrar siyasətdə təklifyönümlülüyün (istehsal tələbyönümlülükdən (bazar) daha üstün olması); - Soyuducu kamera xidmətlərinin baha olması, lazımı bazarlara çıxış imkanları, kəndlərdə infrastrukturların müasir tələbata cavab verməməsi; - Aqrolizinq servislərinin xidmətlərindən istifadənin çətinliyi, lizinq şərtlərinin ağır olması, xidmətlərin baha olması, texnikaların bahalı olması; - Qeyri-səmərəli istifadə nəticəsində torpaqların əkinə yararsız hala salınması, əksər bələdiyyə torpaqlarının istifadəsiz qalması və yaxud yerli fermerlərin istifadəsi üçün icarə qiymətlərinin yüksək olması və s.

İmkanlar (opportunities)	Təhlükələr (threats)
<p>- Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı və emalı sahəsində kooperativlərin inkişafının ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunması;</p> <p>- Stimullaşdırıcı büdcə-vergi və gömrük siyasətinin olması;</p> <p>- Aqrobiznesin modernizasiyası – yeni aqrotexnologiyaların tətbiqi, məhsuldar toxum və cins mal-qara, habelə kimyəvi gübrələr və pestisidlərdən istifadə, aqrotexniki xidmət sahəsində təkmilləşdirilmə;</p> <p>- Unikal milli məhsulun və markanın yaradılması (məs. "Made in Azerbaijan");</p> <p>- Əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə müqayisəli üstünlüklərin yüksək olması;</p> <p>- Aşağı əməkhaqqı xərcləri və işçi qüvvəsinin kifayət qədər olması (bu amil məhsulun maya dəyərini aşağı olmasına gətirib çıxarır);</p> <p>- Milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici valyuta ilə ifadədə daha ucuz başa gəlməsi və dünya bazarında qiymət üstünlüyü qazanması;</p>	<p>- Kənd əhalisinin şəhərə axınının sürətlənməsi (urbanizasiya);</p> <p>- Məhsulların rəqabətqabiliyyətli olmaması və beynəlxalq standartlara cavab verməməsi;</p> <p>- Müasir texnikanın və avadanlıqların çatışmazlığı;</p> <p>- Yerli investisiyanın və birbaşa xarici investisiyanın zəif olması;</p> <p>- İxrac bazarlarının coğrafi diversifikasiyasının məhdud olması;</p> <p>- Digər ölkələrin subsidiyalaşdırdığı və demping etdiyi məhsulların ölkəyə gətirilməsi (bu da öz növbəsində daxili bazarda haqsız rəqabət yaradır);</p> <p>- Hollandiya xəstəliyi təhlükəsi – xarici sərmayələrin neft və təbii qaz hasilatına istiqamətlənməsi, ixracın neft və təbii qaz üstünlüklü olması.</p>

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi", s. 41

davamlı təmin etməkdən ibarətdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinə kəndin möv-cudluğunun başlıca şərti kimi baxılır və bu məqsədlə də dövlətin tənzimləmə mexanizmləri tətbiq edilir. Bu cür tənzimləmə, ilk növbədə, aqrar kooperativlərə hökumətin birbaşa büdcə dəstəyi vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə dəstəyinin əsasən 3 forması tətbiq edilir:

1. Yüksək xərclərin (yanacağı, toxumun və s.) kompensasiyası.
2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və satışına birbaşa dəstək (məsələn, subsidiyaların verilməsi).

3. Kooperativlər üçün vergi azadolmaları və kredit güzəştləri.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən aqrar sahədə kooperasiyanın dinamik və səmərəli inkişafına yönəldilmiş tədbirlər son nəticədə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda da ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün daxili istehsalı inkişaf etdirmək əsas problem kimi həmişə prioritetlər sırasında olmuşdur. Problemin uğurlu həlli isə dünya təcrübəsində olduğu kimi, aqrar təsərrüfat subyektləri arasında səmərəli və dinamik

kooperasiya əlaqələrinin qurulmasını tələb edir.

Bununla yanaşı, tədqiqatlar belə fikir söyləməyə əsas verir ki, milli və regional proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə kooperativ mülkiyyətə dövlət dəstəyi gücləndirilə bilər. Bunun üçün isə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- kooperativ müəssisələrin bütün növləri üzrə yeni infrastrukturun formalaşdırılması;
- kooperativlər tərəfindən öz üzvlərinə müvafiq istehsal vasitələri alınarkən bütün kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün qüvvədə olan dotasiya və kompensasiyaların onlara da şamil edilməsi;
- kooperativ təsərrüfat subyektlərinə müvafiq avadanlığın və texnikanın lizinq yolu ilə alınması üçün ilkin ödənişlərin aparılmasında güzəştlər edilməsi;
- aqrotəxservis, məhsulun tədarükü, emalı, saxlanması və satışı üzrə kooperativlərin inkişafı üçün güzəştli dövlət investisiya kreditlərinin ayrılması.

Dünya praktikasına söykənən araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə kooperativ fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin ən zəruri prinsiplərindən biri onun inkişafına dövlət yardımlarının göstərilməsi, bu fəaliyyətin subsidiyalaşdırılmasıdır. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında paritetin saxlanması, kənd təsərrüfatı sahəsində azad rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş səmərəli antiinhişar tənzimlənməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, o cümlədən istehsal və emal kooperativlərinin müasir texnika və texnologiyaya olan tələbatının təmin edilməsi, onlara investisiya və innovasiya cəhətdən yardım göstərilməsi, yerli əmtəə istehsalçılarının xarici bazarların zərərli təsirlərindən qorunması məqsədilə iqtisadi yardım xarakterli stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. amillərlə əlaqədardır.

Fikrimizcə, dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizmi riskli sahə sayılan kənd təsərrüfatında

daimi xarakter almalı, gələcəkdə bəzi məsələlərin həllinə və məqsədlərin həyata keçirilməsinə əlavə stimulyat yaratmaq üçün təkmilləşdirilməlidir. İlk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına əkin sahəsinin becərilməsi üçün istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət yardımının verilməsində əsas meyar – bir hektar əkin sahəsi saxlanılmaqla, yardımların məbləğinin hər bir bitki üçün onun becərilməsində texnikadan istifadə dərəcəsinə mütənəşib olaraq diferensiasiya olunması daha məqsədəuyğun olardı. Yardımların təklif olunan variantda verilməsi, becərilməsinə daha çox texnika sərf olunan pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün stimulu artırma bilər.

Təcrübə göstərir ki, məhz ünvanlı subsidiya strategiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracat potensialını məhdudlaşdırır, infrastrukturun təkmilləşməsinə, onun mobilləşməsinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən də kütləvi subsidiyalar praktikasına son qoyulması ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların çağırışları son zamanlar tez-tez səslənir. Digər tərəfdən, əksər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən bütün təsərrüfat subyektlərinə deyil, ixrac potensialı olan kooperativlərə subsidiyalar ayrılır. Misal olaraq, Fransa və Yaponiyada kənd təsərrüfatı kooperativi sistemi məhz dövlət subsidiyalarının, dövlətin əhəmiyyətli köməyinin nəticəsində formalaşmışdır.

Fikrimizcə, Azərbaycanda da aqrar sahədə kütləvi subsidiyalaşma siyasəti tədricən ünvanlı xarakter almalı, aqrar kooperativlərin fəaliyyətini stimullaşdıran dövlət subsidiya proqramları həyata keçirilməlidir. Yəni aqrar kooperativlər üçün təminat və dəstək fondlarının yaradılması, onların start kapitalla təmin edilməsi, istehsal kooperativlərinə verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının subsidiyalaşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində kooperativ sektorla bağlı hər hansı vergi güzəştləri

nəzərdə tutulmasa da, ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı güzəştlər tətbiq edilməkdədir. Belə ki, bu sahədə sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədilə 2001-ci ilin noyabr ayında "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və sonradan həmin qanunun qüvvədə olma müddəti 2013-cü ilin sonuna qədər uzadılmışdır. 2014-cü ildən etibarən isə həmin qanun ləğv edilmiş və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında verilən güzəştlər vergi azadolmaları şəklində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə daxil edilmişdir [1].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları üçün Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş vergi azadolmaları aşağıdakılardır:

– Məcəllənin 102.1.11-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxslərin bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirləri gəlir vergisindən azaddır;

– Məcəllənin 106.1.14-cü maddəsinə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslərin bu fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirləri – 2014-cü il yanvarın 1-dən 5 il müddətinə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən azaddır;

– Məcəllənin 164.1.18-ci maddəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları (o cümlədən sənaye üsulu ilə) tərəfindən özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə dövriyyənin vergi güzəştini müəyyənləşdirir: 2014-cü il yanvarın 1-dən 5 il müddətinə, malların ixracından başqa, malların təqdim edilməsinə, işlərin görülməsinə və xidmətlərin göstərilməsinə, habelə idxala görə ƏDV (əlavə dəyər vergisi) tutulmur;

– Məcəllənin 165.1.3-cü maddəsinə əsasən, malların ixracına görə ƏDV sıfır (0) dərəcəsi ilə tutulur. Bu maddəyə uyğun olaraq qeyd etmək mümkündür ki, digər ixrac əməliyyatlarını aparan şəxslərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı üzrə əməliyyatlar ƏDV-yə sıfır (0) dərəcə ilə cəlb olunur;

– Məcəllənin 199.9-cu maddəsinə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi və fiziki şəxslər həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan əmlaka görə 2014-cü il yanvarın 1-dən 5 il müddətinə əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar;

– Məcəllənin 219.7-ci maddəsinə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları (o cümlədən sənaye üsulu ilə) tərəfindən özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilmiş hasilatın həcmi 2014-cü il yanvarın 1-dən 5 il müddətinə sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektinə daxil edilmir.

Bu güzəştlər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan şəxslərə şamil edilmir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal olunmasından sonra əldə edilən məhsulların təqdim edilməsindən əldə olunan gəlir ümumi qaydada vergiyə cəlb olunmalıdır. Məsələn, yem istehsalı, balıqçılıq, süddən hazırlanan pendir və yağın satışı, qurudulmuş meyvə satışı, mal, qoyun və toyuğun kəsilməsi halda satılması kimi fəaliyyətlərlə məşğul olan müəssisələrə güzəşt tətbiq olunmur və ümumi qaydada müvafiq vergilərə cəlb edilir.

Digər tərəfdən, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Vergi Məcəlləsinin 102.1.11-ci maddəsinə görə, fiziki şəxslərin bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirləri gəlir vergisindən azaddır. Burada "kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı" dedikdə, sənaye üsulu (o cümlədən xüsusi broyler təsərrüfatları, avtomatlaşdırılmış tövlə sistemləri və sair) da daxil olmaqla, heyvanların və quşların yetişdirilməsi, bəslənməsi, diri şəkildə olarkən onlardan məhsulların (ilkin formada, yarım-fabrikat kimi istifadə olunaraq yeni məhsula çevrilmədən, kimyəvi tərkibi dəyişdirilmədən, konservləşdirilmədən) əldə edilməsi, bitkiçilik məhsullarının becərilməsi başa düşülür. Bu məhsulların satışına vergi azadolmalarının tətbiq edilməsi üçün istehsal olunan (o cümlədən sənaye üsulu ilə, xüsusi broyler təsərrüfatlarında, avtomatlaşdırılmış tövlə sistemlərində və digər yerlərdə) canlılar diri şəkildə, habelə onlardan

diri şəkildə olarkən əldə edilmiş məhsullar ilkin formada, heç bir kimyəvi təsirə məruz qalmadan təqdim edilməlidir. Bitkiçilik məhsulları və digər kənd təsərrüfatı məhsulları təqdim edilərkən təbiətdə olduğu ilkin formasını saxlamalı, kimyəvi tərkibi dəyişdirilməməli, konservləşdirilməməlidir [1].

Araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində aqrar kooperativlərin fəaliyyəti ilə bağlı, demək olar ki, vergi azadolması nəzərdə tutulmur. Yalnız kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin yuxarıda sadalanan məhdud fəaliyyətdən (əkinçilikdən, canlıların diri şəkildə satışından, habelə onlardan diri şəkildə olarkən əldə olunmuş məhsulların ilkin formada satışından) əldə etdiyi gəlirlərə vergi azadolmaları şamil edilə bilər. Bu isə kooperativ sektorun kompleks inkişafı üçün yetərli hesab edilə bilməz. Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, bu sahədə büdcə-vergi siyasətinin stimullaşdırıcı olmaması ümumilikdə kənd təsərrüfatının, o cümlədən kooperativ sektorun inkişafının əsas maliyyə təminatı hesab edilən investisiya qoyuluşlarının da aşağı səviyyəli olması ilə səciyyələnir. Bu tendensiyanı

Cədvəl 2-də aydın şəkildə görmək olar.

Yuxarıdakı statistik rəqəmlər də göstərir ki, aqrar sahədə inkişafa nail olmaq üçün həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin bu sahəyə investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb olunmasına istiqamətləndirilməsi mühüm şərtidir. Dövlət hazırlanacaq investisiya layihələrini daim nəzarətdə saxlamalı və əsas hədəf gələcəkdə aqrar sahədə təsərrüfatlararası kooperasiyaların inkişafına təkan verəcək layihələrin reallaşdırılması olmalı, belə layihələrin reallaşdırılması məqsədilə ölkəyə gətirilən bütün texnika və texnologiya gömrük rüsumlarından, həmçinin əlavə dəyər vergisindən tamamilə azad edilməlidir.

4. Beynəlxalq təcrübədə aqrar kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri

Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin qurulması istiqamətində xarici təcrübənin öyrənilməsi, həmçinin vergi sisteminin bu proseslərə təsirinin araşdırılması mühüm rola malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərində

Cədvəl 2. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar

Göstəricilər	2014		2015	
	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	17 618 601,1	100,0	15 957 028,2	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	363 946,9	2,1	355 467,2	2,2
Sənaye	7 639 549,0	43,4	8 499 872,4	53,3
Tikinti	2 221 677,8	12,6	2 123 464,7	13,3
Nəqliyyat	2 432 352,7	13,8	2 195 256,9	13,8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	19 646,6	0,1	6 459,5	0,0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	11 751,8	0,0	10 212,5	0,1
Təhsil	507 433,6	2,9	307 767,2	1,9
Digər sahələr	4 422 242,7	25,0	2 458 527,8	15,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

müxtəlif Avropa ölkələrində həyata keçirilən torpaq islahatının nəticəsində kəndlilər torpaq əldə etsələr də istehsalı təşkil edərkən istehsal vasitələrinin və dövriyyə vəsaitlərinin qıtlığından əziyyət çəkirdilər. Qeyd olunan amillər aqrar kooperativlərin yaradılmasını şərtləndirdi və 1849-cu ildə Böyük Britaniyada dünyanın ilk kənd təsərrüfatı kooperativini yaradıldı. Sonrakı illərdə dünyanın bir çox ölkələrində müxtəlif təmayüllü kooperativlərin yaradılması prosesi sürətlə genişlənərək kooperativ hərəkət beynəlxalq xarakter aldı. Nəhayət, 1895-ci ildə Londonda dünya kooperativlərini özündə birləşdirən Beynəlxalq Kooperativ Alyansı yaradıldı. Mərkəzi qərgahı Cenevrə şəhərində yerləşən və BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu olan bu Alyansın məlumatlarına görə, dünya üzrə kooperativ təşkilatları özündə 800 mln. üzvü birləşdirir [5].

Ümumilikdə dünya təcrübəsinə baxdıqda, tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti fərdi sahibkarlar – fermerlər tərəfindən deyil, aqrar kooperasiya qurumları tərəfindən istehsal olunur. Bu isə o deməkdir ki, müasir dövrdə aqrar sahədə məhsul istehsalının artan tələbləri ödəməsi kooperasiya qurumlarının iştirakı olmadan mümkün deyildir. Həmçinin beynəlxalq təcrübədə aqrar sektora tətbiq edilən vergi güzəştlərinə baxdıqda aydın olur ki, əksər inkişaf etmiş Avropa ölkələrində aqrar sektorda tətbiq edilən vergi güzəştləri kütləvi xarakter daşımır. Bu güzəştlərin verilməsində əsasən aqrar kooperativlərin fəaliyyəti dəstəklənir.

Aqrar kooperativlərin inkişafında, xüsusilə bu sahənin maliyyə təminatında hər bir ölkənin vergi siyasəti və vergi sistemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasnda aqrar kooperativlərin inkişafına böyük önəm verilməklə, bu qurumlar güzəştli vergi sistemləri ilə dəstəklənir. Məsələn, Fransa qanunvericiliyində, təyinatından asılı olmayaraq, bütün kənd təsərrüfatı kooperativləri kommersiya təşkilatları hesab edilsələr də, onlar mənfəət vergisindən tam azad olunublar. Niderlandda kooperativ sektora münasibətdə minimum dövlət dəstəyindən istifadə olunur.

Burada kooperativlərin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas alətləri vergi güzəştləri hesab edilir.

Aqrar kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsi təcrübəsinə bir neçə Avropa ölkəsinin təmsalında konkret misallarla göstərmək olar.

Danimarka həm əhalisinin sayına, həm də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsinə görə Azərbaycandan 2 dəfə, kənd təsərrüfatında çalışanların sayına görə isə 13 dəfə geridə qalır. Amma bu ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı 100 faiz daxili istehsal hesabına ödənilir və Azərbaycandan 2 dəfə böyük olan ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatını 100 faiz ödəməyə çatır. Avropada ət emalı üzrə ilk istehsal kooperativləri 1887-ci ildə Danimarkada yaradılıb. Danimarka məhz son yüz ildə aqrar sektorda tam kooperativləşmə sayəsində əksər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə nəinki özünün daxili tələbatını ödəyir, hətta əsas ixracatçı ölkələrdən birinə çevrilib və aqrar məhsulların ixrac həcminə görə dünyanın 15 ölkəsi sırasına daxildir (ixracın həcmi ildə təxminən 10 mld. dollardan artıqdır). Bu ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal edilən məhsulların 80%-ə qədəri ixraca yönəlir. Şübhəsiz ki, yuxarıda sadalanan inkişafın əsas səbəblərindən biri son yüz ildə ölkənin aqrar sektorunun tam şəkildə kooperasiya münasibətlərinə keçididir. Ölkədə fəaliyyət göstərən 40 mindən artıq fermer təsərrüfatının hamısı kooperativlərdə birləşmişdir [6].

Danimarkada kooperativ müəssisələrə xüsusi vergi güzəştləri tətbiq olunur. Məsələn, özəl sektorun vergi dərəcələri kooperativ sektordan orta hesabla 2,5 dəfə yüksəkdir. Belə ki, adi təsərrüfatlarda tətbiq edilən 52 faiz gəlir vergisi kooperativlər üçün cəmi 20 faizdir. Gəlir vergisi ödəyən kooperativlər özlərinin maliyyə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə sahibdirlər, onlar ilin sonunda əldə etdikləri mənfəətlərinin bir qismini fondlarına yönəldirlər. Danimarkada kənd təsərrüfatı sektorunda ortaya çıxan problemlər hökumət və fermer təşkilatları arasında orta q şəkildə həll olunur. Elmi tədqiqat və inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsində

dövlətin aktiv iştirakı təmin edilib.

Danimarkada ölkəyə idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına münasibətdə sərt proteksionist siyasət həyata keçirilməkdədir. Belə ki, ölkədə gömrük vergiləri əsasən idxal olunan məhsullar üçün müəyyənləşdirilib, ixrac vergidən azaddır. Gömrük vergilərinin 2 növü mövcuddur: advalor və advalordan kənar. Advalor vergi malların gömrük dəyərində görə faizlə hesablanan vergi növüdür. Gömrük vergilərinin 89,9%-ni advalor vergilər təşkil edir ki, bunun da əksəriyyəti kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq olunur. Ümumilikdə isə gömrük vergilərinin dərəcəsi 5–17% arasında dəyişməkdədir [9].

İtaliya aqrar sahədə, xüsusilə aqrar sənaye sahəsində kooperasiya münasibətlərinin inkişafı baxımından diqqəti cəlb edən təcrübəyə malik ölkələrdən hesab edilir. Belə ki, bu ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və aqroemalı fəaliyyətini üzvi vəhdətdə həyata keçirən kooperativlər ixrac potensialını artırmaqla olduqca zəngin təcrübə toplamışlar. İtaliya təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fərdi təsərrüfatlara nisbətən məsrəfləri xeyli azdır. Bu isə kooperativlərin aqrar məhsullar bazarında mövqeyini möhkəmləndirir, onları rəqabət üstünlüklü edir. Xərclərin az olmasının əsas səbəblərindən biri vergi güzəştləridir. Belə ki, İtaliyada yarandığı ilk 10 il ərzində kənd təsərrüfatı kooperativləri vergi ödəməkdən azad ediləblər. Sonrakı illərdə isə kooperativin daxilində reallaşdırılan əmtəə və xidmətlər ƏDV-dən azad olunub. Yalnız bu kooperativlərin xalis mənfəətindən bələdiyyə və mərkəzi büdcəyə vergi tutulur. Mənfəət vergisinin vergitutma bazası kooperativin bölünməz və ehtiyat fonduna ayırmalardan sonra yerdə qalan məbləğ hesab edilir [7].

İtaliyada kooperativ sektorun uğurlu inkişafının digər bir əsası isə hələ ötən əsrin 70-ci illərində Ölkədə yeni kooperativlərin yaranması ilə bağlı tələb olunan bütün xərclərin azı 85%-nin hökumət tərəfindən qarşılmasına dair genişmiqyaslı dövlət proqramı reallaşdırılmışdır. Bundan əlavə, İtaliyada kooperativlərin mənafeyi ən yüksək qanunvericilik sənədi ilə qorunur.

Məsələn, İtaliya Konstitusiyasının 45 və 129-cu maddələrində qeyd edilir ki, respublika qarşılıqlı yardıma əsaslanan kooperativlərin sosial funksiyalarını dəstəkləyir, dövlət və hakimiyyət orqanları vətəndaşların kooperativlərdə iştirakını stimullaşdırır, kooperativlərin fəaliyyətinə yardım edir, əməkçilərin istehsal vasitələrinə çıxışını təmin edir.

Fikrimizcə, kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsi və yeni yaradılan kooperativlərə dövlət dəstəyi ilə bağlı İtaliya təcrübəsinin Azərbaycanda aqrar kooperativlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi baxımından gözdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Türkiyədə 8 milyondan artıq insanı əhatə edən, 37 fəaliyyət növü üzrə 70 minə yaxın kooperativ mövcuddur. Mənzil-tikinti kooperativlərindən sonra sayca ikinci yerdə aqrar inkişaf kooperativləri gəlir. Bunların sayı 8173, üzvlərinin sayı isə 842 min nəfərdən çoxdur [10].

Türkiyədə kooperasiya ilə bağlı bir sıra dövlət təşviqi mexanizmləri vardır ki, onların da əsasında vergi azadolmaları və güzəştləri dayanmaqdadır. Hal-hazırda Türkiyədə kooperativlərə korporasiya vergisi, gəlir vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi qanunvericilik aktlarında müxtəlif təşviqlər nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, bəzi rüsum və ayırmalardan da güzəştlər mövcuddur. Belə ki, 1163 sayılı Kooperativlər Qanununun 93-cü maddəsində göstərilir ki:

Kooperativlər, Kooperativ Birlikləri, Kooperativ Mərkəzi Birlikləri və Türkiyə Milli Kooperativlər Birliyi:

- a). bir-birindən və ortaqlardan aldıkları faiz və komissiya haqları ilə ortaqlarına zəmin durmaları nəticəsində onlardan aldıkları pullar, bank və sığorta əməliyyatları vergilərdən;
- b). istənilən növ sənədlərin və əsasnamələr üçün təsdiq və möhürlənmə ilə bağlı vergilərdən;
- c). kirayə verilməyən və ya sahibkarlıqla bağlı əməliyyata daxil edilməyən müddətdə sahib olduqları daşınmaz əmlakdan əldə edilən hər növ vergilərdən;
- d). ortaqlar tərəfindən təqdim edilən daşınmaz

əmlaklar bütün növ vergi və rüsumlardan azad edilir.

Qanunda qeyd edilən güzəştlərdən yararlanması üçün kooperativlərin ali qurumlarda birləşməsi şərti də təsbit edilmişdir ki, bu da kooperativlərin təşkilatlanmasını stimullaşdıran faktordur.

Fikrimizcə, Azərbaycanda aqrar kooperativlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onların ittifaqlarda birləşməsini təşviq etmək baxımından Türkiyə təcrübəsinin diqqətdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Beləliklə, aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin inkişafına dair beynəlxalq təcrübədən aydın olur ki, hazırda aqrar sahənin geniş potensiala malik olduğu inkişaf etmiş ölkələrin hamısında aqrar sahə yüksək kooperasiyalaşma səviyyəsinə malikdir. Kooperasiya münasibətlərinə əsaslanaraq aqrar sahədə isə inkişaf daha sürətli və məhsuldardır. Hansı ölkədə ki, kooperasiya münasibətləri inkişaf etdirilir, aqrar sahədə kooperativ mülkiyyətə üstünlük verilir, o ölkədə aqrar inkişaf dayanıqlı və intensivdir. Eyni zamanda, bu ölkələrin əksəriyyəti məhz kooperasiya münasibətlərini inkişaf etdirdikləri üçün kənd təsərrüfatı məhsulları ilə nəinki özlərini təmin edir, həm də əksər məhsullar üzrə ixracatçı bir ölkəyə çevrilmişlər. Nəzərdən keçirilən ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və zəruridir.

Bu baxımdan da kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsi və yeni yaradılan kooperativlərə dövlət dəstəyi ilə bağlı İtaliya, Danimarka və digər inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin təcrübələrinin Azərbaycanda aqrar kooperativlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi baxımından gözdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Həmçinin müvafiq beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, aqrar sahədə innovasiyanın tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədilə bu sahədə fəaliyyət göstərən kooperativlərin təşəbbüslərinin güzəştli vergilər və digər dövlət maliyyələşdirmələri hesabına dəstəklənməsi də Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllinə öz töhfəsini verə bilər.

5. Vergi siyasətinin aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasına və inkişafına təsirinin təkmilləşdirilməsi

Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında, ümumilikdə aqrar regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi maliyyə təminatından çox asılıdır. Ona görə ki, digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də mövcud imkanların reallaşdırılması və qarşıya qoyulan məqsədə nail olunması aqrar təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırılması yolu ilə həllini tapır. Bu baxımdan da ölkədə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı sektoru formalaşdırmaq, o cümlədən hazırkı iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatının əsas prioriteti hesab edilən kooperativ sektorun təşkilatını stimullaşdırmaq üçün istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşması istiqamətində təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulan ən əsas maliyyə alətləri kimi vergi və gömrük siyasətini göstərmək olar. Araşdırmalar da göstərir ki, aqrar kooperativlərin inkişafında, xüsusilə bu təsərrüfatların maliyyə problemlərinin aradan qaldırılmasında hər bir ölkənin vergi siyasəti və vergi sistemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasında aqrar kooperativlərin inkişafına böyük önəm verilməklə bu qurumlar güzəştli vergi sistemləri ilə dəstəklənir. Məsələn, Fransada təyinatından asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı kooperativləri kommərsiya təşkilatları hesab edilsələr də, onlar mənfəət vergisindən tam azad olunurlar. İtaliyada isə yarandığı ilk 10 il ərzində kənd təsərrüfatı kooperativləri vergidən azad olunur. Bu ölkədə kooperativin daxilində reallaşdırılan əmtəə və xidmətlər ƏDV-yə cəlb olunmur. Yalnız bu müəssisələrin xalis mənfəətindən bələdiyyə və mərkəzi büdcəyə vergi ödənilir. Danimarkada özəl sektorun vergi dərəcələri kooperativ sektordan orta hesabla 2 dəfə, İspaniyada isə

3 dəfə yüksəkdir. Türkiyədə kooperasiya ilə bağlı bir sıra dövlət təşviq mexanizmləri var ki, onların da əsasında vergilərlə bağlı təşviqlər dayanır. Ölkədə kooperativlər kirayə verilmədiyi müddət ərzində sahib olduqları daşınmaz əmlak üzərindən alınacaq gəlir və ortaqların təqdim edəcəkləri daşınmaz əmlaklar hər növ vergi və rüsumlardan azaddır.

Son illər dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrinin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq respublikamızda da aqrar sahədə səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür ki, vergi azadolmaları ilə bağlı müvafiq qanunvericiliyə edilmiş dəyişiklikləri buna misal göstərmək olar. Qanunvericilikdə kooperativ sektorla bağlı hər hansı vergi azadolmaları nəzərdə tutulmasa da, ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı güzəştlər tətbiq edilməkdədir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergiləri ödəməkdən azad edilməsi bu sahədə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların sərəncamında qalan vəsaitin məbləğinin artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin tətbiqi 2001-ci ildən başlayıb və 2014-cü ildən artıq həmin güzəştlər vergi azadolması şəklində Vergi Məcəlləsinə daxil edilmişdir. 13 il davam edən bu müddət 1,4 milyard manat vəsaitin fermerlərdə qalmasına və həmin vəsaitin təkrar istehsalın inkişafına yönəldilməsinə imkan verib. Nəticədə istehsalın həcmi 4,4 dəfə artıb. Aqrar sektorda tətbiq edilən güzəşt mexanizmi sahibkarların xərc problemlərinin azalmasına gətirib çıxarıb. Mülkiyyətçilər üçün vergi güzəştləri nəticəsində kənd təsərrüfatında xərclər 10%-dək azalıb [8].

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində aqrar kooperativlər üçün xüsusi vergi azadolmaları nəzərdə tutulmayıb. Mövcud azadolmalar ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı fəaliyyətinə tətbiq edilməkdədir. Bu azadolmalardan yalnız aqrar istehsal kooperativləri faydalana bilər ki, öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının

Vergi Məcəlləsinin 13.2.60 və 13.2.61-ci maddələrinə diqqət yetirsək aydın olur ki, bu azadolmaların da əhatə dairəsi kifayət qədər məhduddur. Mövcud azadolmaların aqrar emal kooperativlərinin fəaliyyətinə isə heç bir stimullaşdırıcı təsiri yoxdur. Aqrar istehsal və emal kooperativlərinin sayı ilə bağlı dinamikanı özündə əks etdirən aşağıdakı qrafikə diqqət yetirsək, aydın olur ki, böyük iqtisadi səmərə vəd edən bu sektorda vəziyyət heç də ürəkaçan deyil:

Qrafikdən görünür ki, ölkədə kooperativ mülkiyyətə əsaslanan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2000-ci ildə 250 olduğu halda, 2015-ci ilin sonunda bu say 58-ə düşmüşdür. Azalmanın əsas səbəblərindən biri də kooperativ fəaliyyətin təşkili üçün təsərrüfat subyektlərinin zəruri həcmdə torpaq fonduna sahib olmaması, mövcud torpaqların təyinatına uyğun istifadə edilməməsidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə, Vergi Məcəlləsinə, "Torpaq icarəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa, "Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsi ilə bağlı torpaq müsabiqələrinin və hərəclarının keçirilməsi Qaydaları"na və "Örüş, otlaq və biçənək sahələrinin istifadəyə və icarəyə verilməsi, habelə istifadə edilməsi Qaydaları"na müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən, təyinatı üzrə istifadə edilən kənd təsərrüfatı torpaqları üçün torpaq vergisinin dərəcəsi 1 şərti bala 0,06 manat müəyyən edildiyi halda, təyinatı üzrə istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üçün verginin dərəcəsi torpaq sahəsinin hər 100 m²-nə görə 2 manat müəyyən edilir [1]. Misal üçün, fiziki şəxsin Cəlilabad rayonunda mülkiyyətində olan 1 keyfiyyət qrupuna aid 5 hektar əkin sahəsini təyinatına uyğun və ya təyinatına uyğun olmayan fəaliyyətdə istifadə etməsinə görə ödəməli olduğu illik torpaq vergisinin məbləği aşağıdakı kimi olacaq:

Təyinatı üzrə = $73 \text{ ş.bal} * 0,06 \text{ man} * 5 \text{ ha} = 21,9 \text{ man}$
 Təyinatdan kənar = $5 * 10\,000 \text{ m}^2 = 50.000 / 100 * 2 \text{ m}^2 = 1000 \text{ manat}$.

Fikrimizcə, mövcud problemin həlli istiqamətində, yəni torpaqların təyinatı üzrə istifadə edilməsi, o cümlədən istehsal təyinatlı torpaqların kooperativlərdə birləşdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən görülən tədbirlər yalnız inzibati olmamalı, bu sahədə, əsasən, elm tutumlu, maarifləndirici, stimullaşdırıcı və təşviq xarakterli tədbirlərə üstünlük verilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, bu istiqamətdə təxirəsalınmaz addımların atılmasına ciddi ehtiyac yaranıb. Xüsusilə də 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanla təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə də əsas hədəf aqrar sferanın inkişafı istiqamətində dönüş yaradılmasıdır.

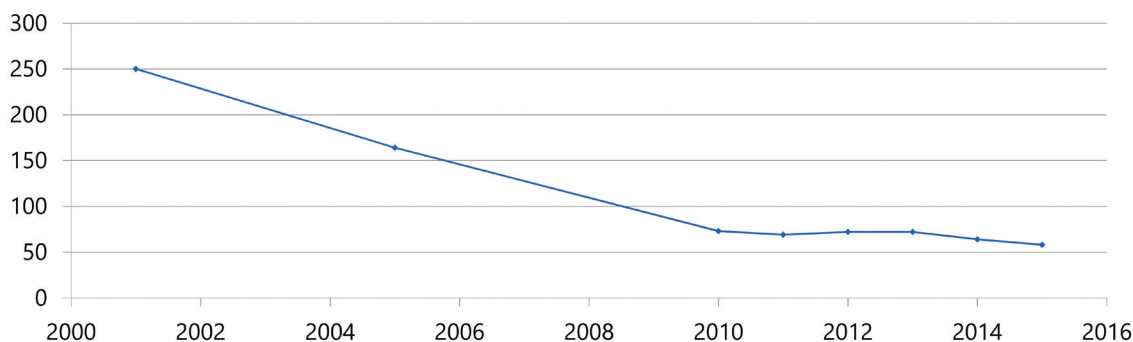
Bu istiqamətdə müvafiq sənəddə əsas tədbirlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında verilən vergi güzəştləri ilə bağlıdır. Belə ki, tədbir 8.4.2-ə görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında verilən vergi güzəştləri və müvafiq istehsal vasitələrinin idxalına görə tətbiq edilən gömrük rüsumları siyasətinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında verilən vergi güzəştlərinin, xüsusilə istehsalçıların

emal müəssisələri və ticarət şəbəkələri ilə əməkdaşlığının yaxşılaşdırılmasına dəstək baxımından təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflərin hazırlanması məsələsinə baxılacaq, həmçinin aqrar sahə üçün müvafiq istehsal vasitələrinin idxalına görə tətbiq edilən gömrük rüsumları siyasətinin qiymətləndirilməsi aparılacaq və onun təkmilləşdirilməsinə dair təklif və addımlar nəzərdən keçiriləcəkdir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, müvafiq sənəddə əsas prioritetlərdən biri kimi (prioritet 2.3.) "Kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması və kooperasiyanın inkişafı" kimi qəbul edilib. Mövcud "Strateji Yol Xəritəsi" üzrə yuxarıda göstərilən tədbir 8.4.2 ilə prioritet 2.3-ü əlaqələndirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət gələcəkdə bu istiqamətdə görüləcək tədbirləri, hazırlanacaq investisiya layihələrini daim nəzarətdə saxlamalı və əsas hədəf gələcəkdə aqrar sahədə təsərrüfatlararası kooperasiyaların inkişafına təkan verəcək layihələrin reallaşdırılması olmalıdır. Belə layihələrin reallaşdırılması məqsədilə ölkəyə gətirilən bütün texnika və texnologiya gömrük rüsumlarından, həmçinin əlavə dəyər vergisindən tamamilə azad edilməlidir. Fermer təsərrüfatlarının xarici investorlarla əlaqələrinə sərbəstlik verilməli və yersiz müdaxilələr edilməməlidir [3].

Kənd əhalisinin iqtisadiyyatın digər sahələrində məşğulluq imkanlarını artırmaq üçün kifayət

Qrafik. Aqrar kooperativlərin sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

qədər əhalisi olan böyük kənd rayonlarında kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrinin yaradılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülməli və hətta bu sahədə səmərəliliyin əldə olunması üçün həmin müəssisələrlə fermer təsərrüfatları arasında kooperasiya əlaqələrinin qurulması və inkişafı sürətləndirilməlidir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən emal müəssisələrinin də istehsal müəssisələri kimi, müəyyən müddətə mənfəət vergisindən azad olunması və ya vergi dərəcəsinin azaldılması məqsədamüvafiqdir.

Digər tərəfdən hesab edirik ki, bu sahədə təkmilləşdirilmənin aparılması "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu da əhatə etməlidir. Belə ki, müvafiq qanuna əsasən, emal müəssisələrinin birliyi olan emal kooperativləri istehlak kooperativi hesab edilir. Qanunun 1.1.4-cü maddəsində göstərilir ki, kənd təsərrüfatı istehlak kooperativi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları olan fiziki və hüquqi şəxslərin kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyəti dövründə üzvlərinin xərclərinin azalmasına, gəlirlərinin artmasına və onların iqtisadi maraqlarının müdafiəsinə yönəlmiş xidmətlərin təşkili üçün birləşməsi yolu ilə yaradılan qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir [2]. Maddənin bu cür qoyuluşu Vergi Məcəlləsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, qeyri-kommersiya fəaliyyəti dedikdə, məqsədi gəlir götürmək olmayan və əldə etdiyi gəliri yalnız qeyri-kommersiya məqsədləri, o cümlədən öz nizamnamə məqsədləri üçün istifadə etməyi nəzərdə tutan qanunla qadağan edilməyən fəaliyyətin həyata keçirilməsidir, əks halda bu fəaliyyət kommersiya fəaliyyəti sayılır [1]. Əgər müvafiq qanunun 1.1.4-cü maddəsini yazmaqda başlıca məqsəd bu tip kooperativlərin vergi azadlıklarından istifadə etməsidirsə, onda bunu elə formada etmək lazımdır ki, başqa qanunvericilik aktları ilə ziddiyyət təşkil etməsin. Belə ki, Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı kooperativləri kommersiya qurumu hesab edilir, lakin məhsulun satış qiymətində artımın qarşısını almaq üçün qanunla vergilərdən azad edirlər. Qeyd olunan beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla sözügedən qanunvericiliyin müvafiq

maddəsinə dəyişikliyin edilməsi bu sahədə mövcud olan ziddiyyətin aradan qaldırılmasına yardımçı ola bilər.

5. Nəticə

Kooperasiya əlaqələri aqrar sektorun inkişafındakı rolunun araşdırılması, bu əlaqələrin formalaşmasında büdcə-vergi siyasətinin rolunun təhlili, beynəlxalq təcrübədə aqrar kooperativlərin vergiyə cəlb edilməsinin əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması və ümumilikdə vergi azadlıklarının aqrar sahədə kooperasiya əlaqələrinin formalaşmasına və inkişafına təsirinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində aparılan tədqiqat bu əlaqələrin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Belə ki, aqrar sektorun istehsal və digər subyektləri arasında səmərəli kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin qurulması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi, məşğulluq, qeyri-neft ixracı kimi istiqamətlərdə mövcud problemlərinin həllində ciddi rol oynayır.

Fikrimizcə, qeyd olunan sahəyə maraq oyatmaq və sektorun inkişafını sürətləndirmək üçün vergi sahəsində yeridilən siyasət kooperativ inkişafın maraqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu sahədə səmərəliliyin əldə olunması istiqamətində bütün zəruri tədbirlər görülməli, istehsal, həmçinin istehlak kooperativlərinin istehsal və emal etdikləri bütün növ kənd təsərrüfatı məhsulları müəyyən müddətə vergilərdən azad edilməli, bu məqsədlə Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik olunmalıdır. Qeyd olunanlar istehsal və emal kooperativlərinin səmərəli əməkdaşlığına və onların kooperasiya formasında birləşmələrinə öz töhfəsini verə bilər. Digər tərəfdən, kooperasiyaların inkişafı üçün xarici tərəfdaşların və xarici investisiyaların cəlb edilməsi də çox önəmlidir. Çünki bu hal yeni texnologiyaların ölkəyə gətirilməsinə səbəb ola bilər. Bunun üçün hökumət stimullaşdırıcı addımlar atmalı, bu sahəyə qoyulan xarici investisiyalar və gətirilən texnologiyalara vergi güzəştləri tətbiq edilməli və bütün gömrük rüsumlarından azad olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"
4. Səmədzadə Z.Ə. (2012). "Böyük İqtisadi Ensiklopediya", III cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 606 səh.
5. İsrailov H.A. (2016). "Qloballaşma şəraitində kooperasiyanın inkişafı kənd təsərrüfatının uğurlu iqtisadi yüksəliş strategiyasının əsasıdır". Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 4-5; 11 oktyabr
6. Səfərov Ş.O. (2014). "Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında kooperasiyanın rolu". Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı. Konfransın məqalələr toplusu, Bakı, 733 səh.
7. "Kənd təsərrüfatı kooperativləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan üçün təklif olunan model". (2011). "Oxfam" Böyük Britaniyanın Azərbaycan Proqramı. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi, Bakı, 41–66 səh.
8. Əhmədov R.K. "Aqrar sektorun maliyyə təminatının yüksəldilməsində vergi güzəştlərinin rolu". Azərbaycanın Vergi Jurnalı, (2015), №5, 149–161 səh.
9. Türkiyə Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin saytı – <https://www.slideshare.net/.../danimarkaulke-raporu2013>
10. Türkiyə Kooperativlər Birliyinin saytı – <http://risk.gtb.gov.tr/web/ic-ticaret-i%CC%87-statistikleri/kooperatif-ve-birlikler-verileri>
11. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi – <http://www.stat.gov.az>

The role of tax policy in the formation of cooperation in the agricultural sector

Rashad Ahmedov

Abstract

Purpose – a research of questions of impact of tax releases on activity of agrarian cooperation.

Design/methodology – system approach and the comparative analysis.

Findings – definition of a possibility of impact on formation of cooperative communications in the agrarian sector in the conditions of realization of tax policy in Azerbaijan, studying of the international experience in this direction; in particular for acceleration of development of the agrarian sector adaptation of the pursued tax policy to the interests of cooperation, for obtaining effect of development of this sector for a certain period of time tax exemption of the production and also consumer cooperatives which are engaged in production and processing of agricultural products and for this purpose change in the tax law.

Research limitations – limitation of information bases of agrarian cooperative activity in general, also bases of statistics of the tax releases applied in the agrarian sector.

Practical implications – a possibility of use as an analytical source in the direction of development and improvement of business in the agrarian sector.

Originality/value – the taxation of cooperatives, is studied the international practice, in particular practice of the developed European countries of the state support of again created cooperatives and definition of a application capabilities of this practice in Azerbaijan.

Keywords: agriculture, state regulation, tax exemption, cooperative sector, cooperative relations

JEL Classification codes: H2, E62, Q14.

JEL Classification Codes: L32, M11

Publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin praktiki aspektləri

Samir Seyidəhmədli

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin tətbiqolunma effektivliyinin təhlili.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin tətbiqi zamanı meydana çıxan boşluqlar araşdırılmış və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericilik yeni qəbul edildiyindən bu sahədə elmi araşdırmaların olmamasına görə bu sahənin elmi cəhətdən hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülən təkliflər publik hüquqi şəxslərin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində və bu sahənin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – idarəetmədə yeni institut olan publik hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin tətbiqi üzrə araşdırmaların ümumiləşdirilməsi və yeni yaradılmış publik hüquqi şəxslərin fəaliyyətin effektivliyinin təmin edilməsi üçün qiymətləndirmənin aparılması.

Açar sözlər: xüsusi hüquq, publik hüquq, hüquqi şəxs, idarəetmə

1. Giriş

Publik hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə tətbiq olunduğundan bu instituta dair ölkədə geniş tədqiqata ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, publik hüquqi şəxslər institutu hüququn digər institutları ilə müqayisədə daha gənkdir. Mülki hüququn digər anlayışlarının tarixi eramızdan əvvələ təsadüf etdiyi halda, publik hüquqi şəxs institutu təxminən XIX əsrdə Avropada inzibati dövlət quruculuğu çərçivəsində yaranıb. Hesab edirəm ki, bu sahədə hələ görüləsi işlər çoxdur. Belə ki, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, elmi məqalələrin yazılması, geniş araşdırmaların aparılması, aidiyyəti ali təhsil müəssisələrində publik (ümumi) hüquq barəsində nəzəri məlumatlandırmanın, o cümlədən elmi tədqiqatların aparılmasına zərurət vardır.

Publik (ümumi) hüquq modern, hüquqi dövlət anlayışının yaranması ilə meydana gələn bir anlayışdır. Bu institut daha çox idarəetmə funksiyası ilə bağlı olan bir anlayışdır. Bu institutun əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 10-cu bəndinə uyğun olaraq, publik hüquqi şəxslərin yaradılmasını qərara almışdır. 29 dekabr 2015-ci il tarixli "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunandan sonra bir çox suallar meydana çıxmışdır. Belə ki, publik hüququn, publik hüquqi şəxslərin anlayışı, onun digər dövlət qurumlarından, o cümlədən dövlət müəssisələrindən fərqləndirici xüsusiyyətləri, yeni yaranan publik hüquqi şəxslərin strukturu, idarəedilməsi və fəaliyyət sferası, dövlət idarəetməsində rolu və yeri, o cümlədən əməkdaşların statusuna dair məsələlər böyük aktuallıq daşıyır.

Qəbul edilmiş yeni "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunun Qərbdə inzibati dövlət quruculuğu çərçivəsində yaranmış publik hüquqi şəxslərdən özünəməxsus cəhətləri ilə fərqləndiyini müşahidə etdik. Belə ki, nə

Almaniyada, nə də ki Fransada publik hüquqi şəxslər haqqında ayrıca qanun yoxdur. Çünki nəzəriyyədə bunların hansı məqsədlə və nə üçün qurulduğuna dair qeyri-müəyyənlik yoxdur. Bu səbəbdən publik hüquqi şəxs qanunla qurulur və həmin normativ-hüquqi aktda zəruri tənzimləmələr yer alır. Gürcüstan, Ukrayna, Rusiya və bizim ölkədə publik hüquqi şəxslər haqqında geniş məlumat olmadığından və onların yaradılmasının hüquqi əsası olan normativ aktlarda ziddiyyətli və qarışıq tənzimləmələr yer aldığına görə hamısına şamil olunacaq ümumi bir qanun qəbul edilməsinə zərurət olmuşdur. Bütün bunlar bu institutun daha dərinədən araşdırılmasını zəruri edir.

Beləliklə, xarici təcrübəni öyrənərək, "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunun tətbiq olunma səviyyəsini araşdıraraq onun müqayisəli təhlilini aparmaq, praktikada qanunun məqsədlərinə nail olunub-olunmamasını müəyyən etməklə mövcud yanlış tətbiq etmələri və boşluqları üzə çıxarmaq lazımdır. Eyni zamanda bu sahədə araşdırmaların olmaması, ədəbiyyat siyahısının məhdud olmasına səbəb olmuşdur.

2. Publik (ümumi) hüquq

Kontinental Avropa hüququna görə xüsusi şəxslər arasında yaranmış münasibətləri tənzimləyən hüquq xüsusi hüquq, dövlət orqanları tərəfindən publik (dövlət) hakimiyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranmış münasibətləri tənzimləyən hüquq isə publik hüquq adlandırılır [1]. Xüsusi hüquq, müstəqillik (xüsusi avtonomiya) və bərabərhüquqlu olması prinsipinə əsaslanan ayrı-ayrı şəxslər arasında yaranmış münasibətləri tənzimləyir. Xüsusi hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq publik hüquq münasibəti iştirakçıların bərabərhüquqlu olmasına əsaslanmır. Bu həmçinin hakimiyyət və tabe olmanın münasibətidir [2]. Bu fərqləndirmə heç də dəqiq deyil. Misal üçün, "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunun publik hüququ – ümumdövlət və ya ictimai maraqların təmin edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu kimi müəyyən etmişdir

(m 2.1). Bu fərqləndirmənin ilkin və cəlbedici məqamı ictimai marağın olmasıdır. "İctimai maraq" demokratik, hüquqi dövlətin qəti və son məqsədini təşkil edir. İctimai ehtiyacların ödənilməsinə yönələn ictimai xidmətlər inzibati, iqtisadi, sosial, elmi-texniki və mədəni xidmət növlərinə ayrılır. Onların hamısına davamlılıq və sabitlik, dəyişkənlik, keyfiyyət, obyektivlik və bərabərlik, qazanc məqsədinin güdülməməsi kimi prinsiplər xasdır. Bəzən iki bərabər səviyyəli dövlət qurumları hər hansı məsələni öz aralarında tənzimləyərkən ümumi hüquq müstəvisində işləyirlər, amma aralarında tabeçilik münasibətləri mövcud deyildir. Ailədə valideyn uşaq arasında müəyyən mənada tabeçilik münasibəti yaranır, amma bu münasibət xüsusi hüquqdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin böyük əksəriyyətinin hüquq sistemi hüquqi şəxslərin xüsusi və publik hüququn şəxslərinə bölünməsinə tanımırdı. Baxmayaraq ki, bu ölkələrin hüquq elmi öz hüquq sistemlərinin kontinental Avropa ailəsinə aid olmasını tanıyırdı [3].

Azərbaycanda isə ilk dəfə ümumi (publik) hüquq ifadəsi 2005-ci il tarixli "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə hüquq sisteminə gətirilmişdir.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, "publik", "publik hüquq" ifadələrinin publika və cəmiyyətlə ümumi heç bir əlaqəsi yoxdur. Ümumiləşdirərək onu deyə bilərik ki, bu ifadələr xüsusi hüquqa aid olmayan hüquq sahələrini bir araya yığmaq üçün istifadə olunan ifadələrdir.

3. Hüquqi şəxslər

Publik hüquqi şəxslərin izahına keçməmişdən öncə, şəxslər anlayışının izah edilməsi zəruridir. Ümumi yanaşmaya görə, hüquqlara malik olmaq və öhdəlikləri daşımaq qabiliyyəti olan hər kəs hüquq tərəfindən şəxs kimi qəbul olunur [4].

Şəxslər də öz növbəsində fiziki və hüquqi şəxslərə bölünür. Mülki Məcəllənin 25-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti insanın mülki hüquqlara malik olmaq və mülki

hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyətidir. Bütün fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə tanınır. Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir.

Hüquqi şəxs institutu cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranıb və o, insan qruplarına, sərmayə fondlarına hüquq subyektı olmaq və fəaliyyət qabiliyyəti əldə etmək imkanı yaradır.

Mülki Məcəlləyə əsasən, hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir. Öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir.

Postsovet dövlətlərinin hüquq elmində publik hüququn hüquqi şəxsləri anlayışına qarşı olanlar hələ ki böyük əksəriyyət təşkil edir. Mülki hüquq dərslərlərində, Mülki Məcəllənin komentariyalarında və mülki hüququn digər problemlərinin araşdırmalarında publik hüququn hüquqi şəxsləri anlayışının mövcudluğu qəti inkar edilirdi. Bir çox mütəxəssislər "hüquqi şəxs" anlayışının mülki hüquq anlayışı olmasını, hüquqi şəxslərin iştirakı ilə olan münasibətlər isə öz təbiətinə görə xüsusi hüquqi xarakteri daşdığı üçün bu münasibətlərin mülki qanunvericilik normaları ilə tənzimləndiyini irəli sürürlər [4].

Baxmayaraq ki, hüquqi şəxs anlayışı mülki hüququn dərinliklərində yaranıb, müəyyən təşkilatların hüquq qabiliyyətli subyektlər kimi qeyd olunması üçün bu anlayış publik hüququn sisteminə qəti şəkildə daxil olmuşdur. Bu mövqedən çıxış etsək, Rolf Kniperin düzgün qeyd etdiyi kimi, "normativ müsbət-hüquqi konstruksiya" ilə rastlaşırıq. Hansı ki, onun fikrincə, xüsusi hüquq anlayışının publik hüquqa bu cür "transplantasiyası" tam qanunauyğundur [5].

Avropa təcrübəsinə görə, dövlətin idarəetmə, vergi yığımı, ictimai asayişin qorunması və s. kimi

öz funksiyalarını yerinə yetirmək öhdəliyi dövləti müxtəlif növ qurumlar yaratmağa məcbur edir. Hansılar ki, müəyyən sərbəstliyə malik olmaqla hüquq subyekti kimi tanınaraq publik hüququn hüquqi şəxsləri adlandırılır. Onların yaradılmasının xüsusiyyətləri və fəaliyyəti isə publik hüququn normaları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası praktikasına görə isə "publik hüquqi şəxs" anlayışına iki mənada baxılır: dar və geniş mənada. Anlayışın dar mənası "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunla müəyyən olunub. Belə ki, Qanuna əsasən, publik hüquqi şəxs - dövlət və bələdiyyə adından və ya publik hüquqi şəxs tərəfindən yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan, dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilatdır. Həmin publik hüquqi şəxs isə yalnız dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıya bilər.

Anlayışa geniş mənada baxdıqda görürük ki, dövlətin yaratdığı qurumlar istər hüquqi şəxs kimi qeydiyyata alınsın, istər alınmasın, hamısı publik hüquqi şəxs əlamətinə malikdir. Misal üçün, bəzi hallarda müqavilələr Azərbaycan Respublikasının adından bağlanılır (misal, Neft sazişləri). Amma əksər hallarda bu belə deyil. Əgər bir şəxs bir nazirliklə müqavilə bağlayırsa, müqavilənin tərəfi Azərbaycan Respublikası yox, nazirlikdir. Məhkəməyə iddia ərizəsi ilə Azərbaycan Respublikasına qarşı yox, həmin nazirliyə qarşı irəli sürülür, hansı ki, nazirlik hüquqi şəxs deyil. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu mülki dövriyyədə əqdlər bağlayır, lakin hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alınmamışdır. Buna baxmayaraq, elə publik hüquqi şəxsin əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, dövlət öz suverenliyindən istifadə edib öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün istənilən təşkilat yarada bilər.

Yuxarıdakı əsas fikirlərdən deyə bilərik ki, hüquqlara malik olan, öhdəlik daşıya bilən və dövlət funksiyasını həyata keçirən hər bir "publik təşkilat" publik hüququn hüquqi şəxsidir. Əks

halda bu təşkilatlar birbaşa hüquq münasibətləri yarada və öz adlarından məhkəmədə iştirak edə bilməzlər.

Publik hüququn hüquqi şəxsləri ilə xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri arasında fərqlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri təsisçiləri xüsusi müstəqilliyin (sərbəstliyin) nəticəsində yaranırlar. Bundan fərqli olaraq publik hüququn hüquqi şəxsləri, bir qayda olaraq, qanunçuluq prinsipi, yəni dövlətin normativ hüquqi aktı əsasında (qanun, sərəncam, fərman və s.) yaradılır.

2. Xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin hüquq qabiliyyəti, bir qayda olaraq, ümumi olur, publik hüququn hüquqi şəxslərində isə həmişə xüsusi olur. Belə hüquq qabiliyyətinin mahiyyəti sözügedən hüquqi şəxs tərəfindən həyata keçirilən məsələlərin xarakteri ilə, hüquq qabiliyyətinin həcmi isə hüquqi şəxsin yaradılması üçün verilən dövlət aktı ilə müəyyən edilir [6]. Publik hüququn hüquqi şəxslərinin hüquq qabiliyyəti bir çox hallarda belə şəxslər haqqında qanunlarla müəyyən olunur (misal üçün, mərkəzi banklar haqqında qanun).

3. Xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri, bir qayda olaraq, konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş əsas hüquq və azadlıqların subyektləridir, lakin publik hüququn hüquqi şəxsləri üçün bu imkan nəzərdə tutulmayıb. Belə ki, publik hüququn hüquqi şəxsləri özləri dövlət təşkilatı olduğundan ehtimal olunur ki, dövlətdən müdafiə zərurəti yoxdur.

4. Əgər müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq xüsusi hüququn hüquqi şəxsinin hüququdursa, publik hüququn hüquqi şəxslər üçün bəzi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi vəzifə ola bilər.

5. Bəzi hallarda publik hüququn hüquqi şəxsləri hakimiyyət, nəzarət və normativ aktların yaratması səlahiyyətlərinə malikdirlər. Bu isə xüsusi hüququn hüquqi şəxslərində istisna olunur.

6. Publik hüququn hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətlərindən biri də onların əmlakının xüsusi hüquqi vəziyyətidir, hansı ki, bir qayda olaraq, dövlətin mülkiyyətindədir.

4. Publik hüquqi şəxslərin yaradılması və qeydiyyatı

4.1. Publik hüquqi şəxslərin yaradılması

Əvvəlki bölmədə qeyd olunduğu kimi, kontinental Avropa ölkələrinin hüquqi sistemi xüsusi və publik hüquqa bölündüyü üçün bu ölkələrdə hüquqi şəxslərdə publik hüququn hüquqi şəxslərinə və xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinə ayrılır. Gürcüstan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul etdiyi qanun isə "Law of Georgia on legal person of public law" (Publik hüququn hüquqi şəxsləri haqqında Gürcüstan Respublikasının Qanunu) adlanır və burada da müvafiq anlayışlar açıqlanır. Bunlardan və digər bu kimi reallıqlardan irəli gələrək "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa "publik hüququn hüquqi şəxslər" anlayışı daxil edilməsi nəzərdən keçirilə bilər. Bundan başqa, qanunda publik hüquqi şəxslərin hansı sahədə yaradılacağı və bu növ qurumları yaradılacaq (və ya yaradılmış) digər dövlət orqanlarından və dövlət müəssisələrindən ayracaq sərhədlərin də qəti müəyyən edilməsi zərurəti vardır. Həmçinin milli qanunvericilikdə hüquq müəyyənliyi baxımdan publik hüquqi şəxslərin yaradılacağı sahələr üzrə meyarların dəqiqləşdirilməsi lazım bilinir.

Avropada, əsasən, 2 formada publik hüququn hüquqi şəxslər tanınır:

1. Coğrafi yerli özünüidarəetmələr (bələdiyyələr). Bunlar da hüquqi şəxslərdir, lakin hakimiyyət səlahiyyətlərini tətbiq etdiklərindən onlar da publik hüququn hüquqi şəxsləridir.
2. Funksional qeyri-mərkəzi (paytaxtdakı hökumətə tabe olmayan) administrativ vahidlər üçün. Bu qurumlar "mərkəz iyerarxiyasından" çıxarılır, onlara müəyyən müstəqillik verilir. Bunlar peşə, texniki, mədəniyyət, sosial sahələrdə yaradılan,

siyasətdən uzaq olmalı qurumlardır. Bunların yaradılmasının başqa səbəbləri arasında sırf texniki istiqamət, mərkəzə tabeçiliyin məqsədə uyğun olmaması, demokratik idarəetmənin yayılması kimi hallar var [1].

Rusiya Federasiyasının müvafiq qanununda isə publik hüquqi şəxslərin hansı məqsədlə yaradılması daha dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, publik hüquqi şəxslər dövlət siyasətinin aparılması, dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi, dövlət əmlakının idarə edilməsi, iqtisadiyyatın innovativ inkişafı və müasirləşdirilməsinin təmini, iqtisadiyyatın ayrıca sfera və sahələrində nəzarət, idarəetmə və digər ictimai faydalı funksiyaların, xüsusi əhəmiyyətli layihələrin və dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədilə, o cümlədən regionların sosial-iqtisadi inkişafı və publik hüquqi xüsusiyyətə malik digər səlahiyyət və funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün yaradılır. Həmin qanunda hətta hansı dövlət müəssisələrinin publik hüquqi şəxslər ola bilməməsi də konkret göstərilmişdir. Həmçinin Gürcüstanın müvafiq qanununda da konkret olaraq göstərilmişdir ki, publik hüququn hüquqi şəxsləri siyasət, dövlət, sosial, təhsil, mədəniyyət və digər fəaliyyət sahələrində yaradılır.

Qanun qəbul edilərkən onun 1.2-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, bu qanun dövlətə məxsus müəssisələrə şamil edilmir. Lakin 4 mart 2016-cı il tarixli, 138-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə bu maddə ləğv edilmişdir. Çünki bu müddəanın olması "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.2-ci bəndi ilə üst-üstə düşmürdü. Belə ki, həmin qanunun 2.0.2-ci bəndinə əsasən, inzibati akt – inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik) hüquq sahəsinə aid olan müəyyən (konkret) məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilmiş və ünvanlandığı hüquqi və ya fiziki şəxslər (şəxslər) üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər növ hakimiyyət tədbiridir.

Qanunun 2.0.1-ci maddəsinə əsasən isə inzibati orqan dedikdə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların

yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs başa düşülür. Həmin dövrdə və hazırda da dövlət tərəfindən hüquqi şəxslərin yaradılması 6 iyun 2007-ci il tarixli, 586 nömrəli Azərbaycan Respublikasında Dövlət Əmlakının İdarə edilməsinin Təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı ilə həyata keçirilir. Həmin Proqramın 7-ci maddəsinə əsasən, Dövlət Proqramının məqsədləri üçün dövlət müəssisəsi dedikdə tamamilə dövlət mülkiyyətində olan, səhmlərinin (paylarının) və ya əmlakının $\frac{2}{3}$ hissəsindən çoxu birbaşa və dolayısı dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər başa düşülür. Dövlət müəssisələri, bir qayda olaraq, açıq və qapalı səhmdar cəmiyyətləri, habelə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında təsis olunur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında bir çox səhmdar cəmiyyətlərin ("Azərenerji" ASC, "Azərişiq" ASC, "Azərsu" ASC, "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC) səhmləri bütövlükdə dövlətə məxsusdur və onlar müxtəlif sahələr üzrə təbii inhisar subyekti qismində fəaliyyət göstərir. Belə ki, "Təbii inhisarlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə görə, 12 xidmət növü təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahəsinə aid edilmişdir. Təbii inhisarların ictimai məqbul davranışının təmin edilməsinin iki vasitəsi mümkündür: dövlət mülkiyyəti və dövlət tənzimlənməsi. Həmin qanunun 6-cı maddəsinə uyğun olaraq təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənir. Təbii inhisar subyekti, ilk növbədə, dövlətin suveren səlahiyyətlərini həyata keçirən orqan kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, bəzən dövlətin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması və bu məqsədlə xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin təşkilati-hüquqi formasının istifadə etməsi, qanunda ictimai məqsəd anlayışını sahibkarlıq fəaliyyətindən ayırd edilməsi üçün bu anlayışların fərqləndirilməsi zərurəti yaradır. Amma bu da asan deyil, çünki belə bir fikir mövcuddur ki, dövlətin sahibkarlıq aktivliyi artdıqca publik hüququn hüquq şəxsinin ümumi konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirir. Bu baxımdan "Publik hüquqi

şəxslər haqqında" Qanunun bütün dövlət müəssisələrinə şamil edilməməsi mümkün deyil. Əslində, yuxarıda qeyd olunanlar bir daha onu göstərir ki, dövlətin yaratdığı bütün təsisatlarda publik element var.

Qanunun 4-cü maddəsində qeyd olunur ki, bu Qanunla müəyyən edilmiş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla publik hüquqi şəxsin yaradılması ilə bağlı digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Hesab edirik ki, həm bu maddədəki və digər maddələrdəki Mülki Məcəlləyə istinadlar düzgün deyildir. Yeri gəlmişkən, qanunda olan digər dəyişikliyi də qeyd etmək lazımdır ki, hansı ki, orada da mülki hüquq elementləri var. Belə ki, Qanunun qüvvəyə minməsindən qısa müddət keçməsinə baxmayaraq, 4 mart 2016-cı il tarixli 138-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə 1.2-ci, 5.3-cü və 7.6-cı maddələr, daha sonra isə 7.5-ci maddə ləğv edilmişdir ki, hansı ki, orada qeyd edilirdi: "dövlət və bələdiyyə müvafiq olaraq yaratdıqları publik hüquqi şəxsin öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir və onun fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün publik hüquqi şəxsə verdiyi əmlakın dəyəri həddində risk daşıyır." və "...onların yaratdıqları publik hüquqi şəxsin üzərinə götürdüyü hər hansı öhdəliklərə görə cavabdeh deyildir". Göründüyü kimi, bu ifadələr Mülki Məcəlləyə xas normalardır. Öz-özlüyündə bu müddəaların qalacağı təqdirdə, Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq publik hüquqi şəxsin müflis olması ehtimalı yəqinləşirdi. Lakin bu maddələrin ləğvinin məntiqi ardıcılığı idi ki, Qanuna 5.4-cü maddə – "publik hüquqi şəxs müflis elan oluna bilməz" ifadəsi əlavə edildi.

Qanunun 2.2-ci maddəsində "publik hüquqi şəxs" anlayışında qeyd edilmiş, kim tərəfindən yaradılma hissəsində "dövlət və bələdiyyə" ifadəsi ziddiyyət yaradır. Sanki "dövlət və bələdiyyə" bir "publik hüquqi şəxsi" birgə yaradır. Dövlət və bələdiyyənin birgə və ya ayrılıqda "publik hüquqi şəxs" yaratmaq imkanını nəzərə alaraq, təklif edirik ki, burada "və" əvəzinə, "və (və ya)" yazılmalıdır. Bundan başqa Qanun 4.1-ci maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxs dövlət adından müvafiq icra

hakimiyyəti orqanı, bələdiyyə adından isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır. Qanunun tətbiqinə dair 2016-cı il 03 fevral tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 2.1-ci maddəsinə əsasən, "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Fərmana əsasən, qanunun 6.3-cü maddəsində dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxsin və onun törəmə publik hüquqi şəxsin nizamnaməsinin təsdiq edilməsi isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə, bələdiyyə adından yaradılan halda isə müvafiq bələdiyyəyə həvalə edilmişdir.

Lakin təcrübədə məsələnin tənzimlənməsində müəyyən fərqliliklərə rast gəlinir. Belə ki, bir neçə halda, o cümlədən "ABAD" publik hüquqi şəxsi yaradılması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 23 sentyabr 2016-cı il 1.047 nömrəli Fərmanında həmin qurumun yaradılması ilə əlaqədar təsisçiyə dair səlahiyyətləri, o cümlədən nizamnamənin təsdiq edilməsi səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinə həvalə edilmişdir. Sonradan isə 14 iyul 2017-ci il tarixli 1533 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə nizamnaməni təsdiq edəcək icra hakimiyyəti orqanı ölkə başçısı tərəfindən müəyyən edilməsi qərara alınmışdır. Eyni zamanda həmin Fərmanla 2016-cı il 03 fevral tarixli 759 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 1.2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslərə (təhsil və tibb müəssisələrinə) münasibətdə "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.1-ci və 6.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanları barədə təkliflərini üç ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi

Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı optimal variantlardan biri kimi müvafiq sahənin spesifikasiyini nəzərə alaraq həmin sahəyə nəzarət edən aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanına yaradılacaq publik hüququn hüquqi şəxsinin təsisçilik səlahiyyətlərinin verilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Bundan başqa, Qanunun 6.2.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, publik hüquqi şəxsin nizamnaməsində adı, olduğu yer və publik hüquqi şəxs olduğu göstərməlidir. Lakin təcrübədə bəzən (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası) hüquqi şəxsin adında "publik hüquqi şəxsi" ifadəsinə rast gəlinir. Baxmayaraq ki, Qanunun 4-cü maddəsinə uyğun olaraq Mülki Məcəllənin 50.1-ci maddəsinə əsasən, hüquqi şəxsin öz təşkilati hüquqi formasını göstərən adı olmalıdır.

Digər bir tərəfdən, Qanunun 8-ci maddəsində təsisçinin səlahiyyətlərinə idarəetmə orqanı kimi yalnız icra orqanlarının (kollegial və ya təkbaşçı) yaradılması, onların səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi daxil edilmişdir. Lakin Direktorlar şurası (müşahidə şurası) barədə müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. Analogiya üzrə tətbiq etsək, Qanunun 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, Mülki Məcəllənin 49.3-cü maddəsinə istinadən idarəetmə orqanı kimi müşahidə (direktorlar) şurası, icra orqanı görmək mümkündür. Lakin təcrübədə publik hüquqi şəxs kimi yaradılmış ali təhsil müəssisəsinin nizamnaməsində Elmi Şura, Himayəçilər Şurası, rektor, Bütçə Komitəsi və Audit Komitəsi idarəetmə orqanları (Bakı Mühəndislik Universiteti) olmasını müşahidə edirik. Bu cür orqanların olmasına etiraz olunmur. Lakin hesab edilir ki, Qanunda bu məsələ də dəqiqliyi ilə ifadəsini tapmalıdır.

Eyni zamanda bəzi hallarda idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri arasında maraqların toqquşması müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Dövlət İmtahan Mərkəzi publik hüquqi şəxsin nizamnaməsinin 4.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərə-

findən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən sədr, 2 sədr müavini və ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən 4 nəfər üzvdən ibarət tərkibdə Direktorlar Şurası Mərkəzi idarə edir. Mərkəzin nizamnamənin 4.9-cu və 4.10-cu maddələrinə əsasən, Şuranın sədri mərkəzin fəaliyyətinə rəhbərlik edir və bu fəaliyyət üçün tam məsuliyyət daşıyır. Şura sədri olmadıqda Mərkəzin cari fəaliyyətinə rəhbərlik Şura sədri tərəfindən sədr müavinlərindən birinə həvalə edilir.

Göründüyü kimi, Direktorlar Şurasının sədri həm də cari fəaliyyətə rəhbərlik edir. Təklif olunur ki, qanunda birmənalı olaraq idarəetmə orqanları və onların əsas səlahiyyətləri barədə müddəa da öz əksini tapmalıdır. Bütün hallarda publik hüququn hüquqi şəxslərində ən azı nəzarət orqanı kimi direktorlar şurası (və ya müşahidə şurası), cari rəhbərliyi həyata keçirən icra orqanı (kollegial və (və ya) təkbaşçı), o cümlədən daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur yaradılmalıdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, qanunverici tərəfindən publik hüquqi şəxslərlə bağlı bəzi məsələlərin spesifikliyin və hüquq münasibətlərinin publik hüquqa xas olmasını nəzərə alaraq, Qanunun özündə bu məsələlər öz həllini tapmalıdır. Belə ki, bir çox məsələlər, o cümlədən publik hüququn hüquqi şəxsinin yaradılması, fəaliyyəti, idarə edilməsi qaydası, daxili audit sistemi, idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri, məsuliyyətləri, ona verilən əmlakın rejimi, publik hüquqi şəxs tərəfindən əqdlərin bağlanması qaydası, işçilərinin vəziyyəti, yenidən təşkil və ləğv qaydaları yenidən işlənilməlidir.

4.2. Publik hüquqi şəxslərin qeydiyyatı

Publik hüquqi şəxslərin qeydiyyatı onun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və hüquqi qabiliyyətinin təsdiq edilməsi baxımdan çox önəmlidir. Belə ki, hüquq şəxsin müəyyənliyi hüquq münasibətinin qarşı tərəfi üçün vacibdir.

"Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.4-cü maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxs "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında"

Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra hüquqi şəxs statusunu əldə edir. Qanunun 5.1-ci maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malik olmaqla mülki vəzifələr daşıyır və publik hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir.

Göründüyü kimi, publik hüquqi şəxslər fəaliyyət başlaması dövlət qeydiyyatına alınmadan sonra baş verir. Bəzi alimlərin fikrincə, "dövlət qeydiyyatı hüquqi şəxsin statusunun leqallaşmasına xidmət edir, hüquq müəyyənedici faktıdır və dövlət tərəfindən hüquqi şəxsin yaranması qaydasının tənzimlənməsini özündə əks etdirir" [7].

Lakin publik hüquqi şəxslərin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb bu fikirlə tam razılaşmaq olmur. Nəzərə alsaq ki, publik hüquqi şəxslər dövlətin hüquqi aktı əsasında (qanun, fərman, qərar və s.) yaradılır, onda fərqli mənzərə ilə qarşılaşırıq. Belə ki, "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 85.1-ci maddəsinə əsasən, qanunlar, fərmanlar və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları həmin aktlarda qüvvəyə minmənin daha gec müddəti nəzərdə tutulmadıqda onların rəsmi dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

O zaman bir sual yaranır ki, publik hüquqi şəxsin nizamnaməsinin və ya rəhbərinin dövlət reyestr orqanında qeydə alınmamasının nəticələri necə olacaqdır? Düzdür, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa xüsusi dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, Qanunun 9.2-1-ci maddəsinə əsasən, bu Qanunun 9.2-ci maddəsinin birinci və ikinci cümlələrində nəzərdə tutulmuş hərəkətlərin edilməsi tələb olunmadan kommersiya qurumları və publik hüquqi şəxslər üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin aktları ilə təsis sənədlərində və qeydə alınmış faktlarda edilmiş dəyişikliklər birbaşa Azərbaycan Respublikasının Vergilər

Nazirliyi tərəfindən əldə edilərək qeydiyyatata alınır. Eyni zamanda, Qanunun 9.3-cü maddəsində deyilir ki, bu qanunun 9.2-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, hüquqi şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin filial və ya nümayəndəliklərinin təsis sənədlərində edilmiş dəyişikliklər, habelə hüquqi şəxslərin dövlət reyestrində onlar barədə qeydə alınmış faktların hər bir sonrakı dəyişikliyi yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra qüvvəyə minir. Hüquqi şəxslər və xarici hüquqi şəxslərin filial və ya nümayəndəlikləri tərəfindən qüvvəyə minməmiş dəyişikliklər əsasında hər hansı fəaliyyət həyata keçirilə bilməz.

Lakin bu məsələdə müəyyən bir ziddiyyətlik də nəzərə çarpır. Belə ki, Mülki Məcəllənin 47.3-cü maddəsinə əsasən, "nizamnamədə dəyişikliklər dövlət qeydiyyatına alındığı andan üçüncü şəxslər üçün hüquqi qüvvəyə minir. Lakin hüquqi şəxslər və onların təsisçiləri (iştirakçıları) həmin dəyişiklikləri nəzərə almaqla hərəkət etmiş üçüncü şəxslərlə münasibətlərdə həmin dəyişikliklərin qeydə alınmadığına istinad edə bilməzlər". "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Konstitusiyaya qanunun 2.5-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi mülki hüquq normalarını əks etdirən digər məcəllə və qanunlarla ziddiyyət təşkil etdikdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi tətbiq edilir". Göstərilənləri nəzərə alaraq bir daha o fikrin üzərində dayanırıq ki, publik hüquqa Mülki Məcəllə tətbiq edilməməli, konkret halla bağlı "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Qanunda xüsusi normalar əlavə edilməlidir.

5. Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Qanunda və anlayışlarda "publik hüququn hüquqi şəxsi" ifadəsi verilsin;
2. Qanunda "dövlətin yaratdığı dövlət orqanı olmayan bütün təsisatlar publik hüququn hüquqi şəxsdir", "Normativ aktların müəyyən etdiyi

hallarda bəzi qurumlar publik hüququn hüquqi şəxsi kimi dövlət qeydiyyatına alına bilər" ifadəsi yer almalıdır;

3. Publik hüququn hüquqi şəxsinin yaradılmasının hüquqi əsasları və meyarları, fəaliyyəti, ona verilən əmlakın rejimi, onun tərəfindən əqdlərin bağlanması qaydası, işçilərinin vəziyyəti, yenedən təşkil və ləğv qaydaları yenedən işlənilməlidir;
4. Publik hüququn hüquqi şəxslərinin idarəçilik qaydası yenedən işlənilməli, mümkün orqanların ümumi səlahiyyətləri və funksiyaları qeyd olunmalıdır;
5. Müxtəlif sahələr üzrə yaradılan publik hüququn hüquqi şəxslərin fəaliyyət sahəsi nəzərə alınmaqla nizamnaməyə dair minimal tələblər müəyyən edilməli, digər məsələlərdə isə spesifiklik nəzərə alınaraq sərbəstlik verilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mehdiyev F. (2010). "İnzibati Hüquq". Dərslük. Bakı, Qafqaz Universiteti, 16 səh.
2. Чантурия Л.Л. (2006). "Введение в общую часть гражданского права". М., Статут, 34 с.
3. "Гражданское право". (2000). Учебник для вузов. Отв. ред.: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г.. Алматы, 13–31 с.
4. Solotych S. (1996). "Das Zivilgesetzbuch der Russischen Foderation". Erster Teil. Einfuhrung. Nomos. Baden-Baden, 30 p.
5. Книпер Р. (2005). "Закон и история". Алматы, 58–61 с.
6. Верховный Суд Грузии. Решение о правоспособности юридических лиц публичного права (22 февраля 2001 г.)
7. Зыкова И.В. (2005). "Юридические лица: создание, реорганизация, ликвидация". М., Ось-89, 252 с.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
10. Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

11. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
12. "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
13. "Təbii inhisarlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
14. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 6 oktyabr 2012-ci il "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.1 və 2.0.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı
15. "İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 2015-ci il Qərarı
16. Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı

Practical aspects of legislation on public legal entites

Samir Seyidahmadlı

Abstract

Purpose – analysis of effectiveness of application of legislation on public legal entites.

Design/methodology – systematic approach and comparative analysis

Findings – the occurred gaps during application of the legislation on public legal entites are investigated and recommended some proposals for elimination of these gaps.

Research limitations – lack of scientific research's on public legal entites in Azerbaijan.

Practical implications – achieved results by investigation and recommendations can be used for improvement of legislation on public legal entites and applicable for educational purposes of mentioned sphere.

Originality/value – summarizing researches on application of legislation on public legal entites which is innovative management institution and carrying evaluation for provision of effectiveness of activity of newly established public legal entites.

Keywords: private law, public law, legal entity, management

JEL Classification Codes: L32, M.

JEL Classification Codes: G00, M0, M41, M42, H83.

Daxili auditin həcmi, məqsədi və nəzarət sistemində rolu

Kəmalə Əhədova

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – daxili auditin həcmnin və məqsədinin müəyyənləşdirilməsi, daxili nəzarət sistemində onun rolunun araşdırılması və neqativ hallarla mübarizədə daxili audit fəaliyyətinin təhlil edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri – daxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində effektiv nəzarətin həyata keçirilməsi elementi olub, onun həcmi, məqsədi və nəzarət sistemindəki rolu müəssisənin təsərrüfat quruluşundan, onun fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən və idarəetmə orqanlarının qarşıya qoyduqları vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – daxili auditlə bağlı informasiyaların kifayət qədər olmaması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – Azərbaycan müəssisələrində daxili auditin tətbiqinin genişləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – daxili auditin həcmi, məqsədi və nəzarət sistemində rolunun kompleks şəkildə tədqiq edilməsindən və onların elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir.

Acar sözlər: monitoring, daxili nəzarət, daxili audit, kənar audit

1. Giriş

İqtisadiyyatın inkişafının müasir şəraitində ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin optimal təşkil edilməsi və onların hər birinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsində təsirli alətlərdən biri də daxili auditdir. Daxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin optimal, düzgün və qüsursuz təşkil edilməsinə xidmət göstərən idarəetmə alətidir. İstər istehsal-texnologiyadan, istərsə də təşkilatı baxımdan daxili audit idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi proseslərində icraya nəzarətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir bir idarəetmə aləti funksiyasını yerinə yetirən daxili auditin prosedur ölçüləri, yəni onu təşkil edən tədbirlərin zaman və məkan ifadəsində keyfiyyət və miqdar ölçüləri daxili auditin həcm göstəricilərini ifadə etməklə, onun subyektinin təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən, seqment quruluşunun tərkibindən, hər bir seqmentin özünün həcmindən, idarəetmə aparatının təşkilat prinsiplərinin tətbiqindən və digər bu kimi çoxsaylı amillərdən asılıdır. Bütün bunlara görə daxili auditin həcmi, məqsədinin və audit subyektini olan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin gedişi üzərində daxili nəzarətin həyata keçirilməsində rolunun tədqiqi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə tədqiqatın məqsədi müəssisədə təşkil edilən daxili auditin həcmi və məqsədinin müəyyənləşdirilməsindən, həmçinin daxili nəzarət sistemində onun rolunun araşdırılmasından, təsərrüfat fəaliyyətində baş verən neqativ hallarla mübarizədə daxili audit fəaliyyətinin təhlil edilməsindən və gələcəkdə belə halların qarşısının alınması üçün təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

2. Daxili auditin məqsədi və funksiyaları

Daxili auditin həcmi və məqsədləri hər bir

halda müxtəlifdir və auditə məruz qalan hüquqi şəxsin ölçüsündən, strukturundan və onun rəhbərliyinin tələblərindən asılıdır. Daxili auditin məqsədi müəssisənin fəaliyyətinin optimal təşkil edilməsi və onun nəticələrinin səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəldilmiş daxili nəzarət sisteminin yaradılması və bu sistemin ardıcıl fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün müəssisənin daxili audit xidməti bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Adətən, daxili audit xidmətinin funksiyaları aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- daxili nəzarət prosedurlarının effektivliyinin monitorinqi (mühasibat uçotu və daxili auditin zəruri sistemlərinin yaradılması rəhbərliyin vəzifəsinə aiddir və buna görə də həmin vəzifələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir, daxili audit xidmətinə, adətən, həmin sistemlərin yoxlanılması vəzifələri, onların fəaliyyətlərinin effektivliyinin monitorinqi, habelə təkmilləşdirmə ilə bağlı tövsiyələrin verilməsi daxildir);

- maliyyə və idarəetmə informasiyalarının tədqiqi (buraya həmin informasiyaların toplanılması, ölçülməsi, təsnifatı üçün istifadə edilən vasitələrin və üsulların müfəssəl yoxlanılması və hesabatların tərtibi daxildir, eyni zamanda əməliyyatların ətraflı surətdə testdən keçirilməsi, mühasibat uçotu hesabatlarının qalıqlarının və digər prosedurların yoxlanılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir);

- auditə məruz qalan hüquqi şəxsin qeyri-maliyyə vəsaitlərinə nəzarəti də daxil edilməklə qənaətcilliyə, effektivliyə və son nəticəyə nəzarət;

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə, normativ aktlara və digər kənar tələblərə, habelə müəssisə rəhbərinin siyasətinə, direktivlərinə və digər tələblərə əməl olunmasına nəzarət [3].

Nəzarət fəaliyyətinin və prosedurların effektivliyinin monitorinqinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Yoxlanılan müəssisədə daxili nəzarət metodlarının lazımı səviyyədə tətbiqinə münasibətdə auditor sübutunu əldə etmək məqsədilə təsərrüfat əməliyyatlarını və digər hadisələri

təsdiq edən sənədlərin yoxlanılması və təhlili (məsələn, pul vəsaitləri ilə əməliyyatların aparılmasına icazə verilib-verilməməsinin yoxlanılması);

2. Sənədlərlə rəsmiləşdirilməyən daxili nəzarət vasitələrinin tətbiqinə görə sorğu göndərilməsi və müşahidə (məsələn, idarəetmə və nəzarət funksiyalarının icrası faktlarının aidliyi olmayan şəxslər tərəfindən aparılmasının aşkara çıxarılması);

3. Müəssisənin özü tərəfindən istifadə edilən daxili nəzarət metodlarının təkrarlanması, yaxud təkrar tətbiqi (məsələn, audit aparılan subyektin borc öhdəlikləri üzrə hesablaşmaları haqqında məlumatların üzləşdirilməsi vasitəsilə həmin əməliyyatın dürüstlüyünün yoxlanılması).

3. Daxili nəzarət sistemində auditin iştirakı

Müəssisənin informasiya sistemlərinin təhlili zamanı auditor tərəfindən daxili nəzarətin eyni bir vasitəsinin tətbiqi, vəziyyəti, habelə yoxlanılan bütün dövr ərzində mühasibat uçotu və hesabat məlumatlarının səhihliyi hökmən araşdırılmalıdır. Əgər dəyişiklik əhəmiyyətlidirsə, onda hər bir dəyişiklik ayrılıqda təhlil edilməlidir.

Əgər müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün daxili nəzarət vasitəsinin təşkilatın idarə olunması vasitəsi kimi şərh etsək, onda müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin nəzarətçisi qismində hər bir struktur bölməsinin rəhbərlərini, hətta ayrılıqda maddi məsul şəxsləri rəhbər hesab etmək olar. Mahiyyətə müasir menecerlərin nöqtəyi-nəzərindən onların yerinə yetirdikləri işin iqtisadi effektivinə nəzarətdən söhbət gedə bilər. Həmin informasiyalar üçün zəruri sayılan detallaşmanın tərkibi və dərəcəsi yüksəlməyə doğru meyil edir. Mühasibat (maliyyə) uçotuna əlavə olaraq, hər bir müəssisədə idarəetmə uçotunu aparmaq və müvafiq hesabat tərtib etmək məqsəduyğundur.

Eyni zamanda aşağıdakı suallar meydana çıxır: Daxili nəzarət sistemində auditin iştirakı necə

olmalıdır? O, ənənəvi qaydada daxili idarəetmə üçün zəruri sayılan informasiyaların səhihliyinin yoxlanılması ilə məhdudlaşmalıdırmı, yoxsa təsərrüfat subyektinin idarə olunması sisteminin tərkib hissəsinə girməlidir? Bu sualların cavabları bir o qədər də sadə deyildir. Son illərin audit praktikasında həmin məsələlərin araşdırılmasında menecment və audit üzrə mütəxəssislərin əksəriyyətinin fikirlərində kifayət qədər fərqlər müşahidə olunmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, hər bir yanaşmanın özünün müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Bizim fikrimizcə, auditor fəaliyyəti haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyi nəzərə almaqla yoxlanılacaq müəssisədə daxili nəzarət sisteminin (DNS) fəaliyyətində auditorun iştirak etmək imkanlarını kənar və daxili audit arasında dəqiq surətdə bölmək məqsəduyğundur. Belə bir halda kənar audit daxili nəzarət vasitəsinin effektivliyini qiymətləndirməli və bundan asılı olaraq mühasibat balansının, mənfəət və zərər haqqında hesabatın və digər kənar hesabat formalarının göstəricilərinin səhihliyini müəyyən etməli, biznesin idarə olunmasının nəzarət funksiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamalıdır. Daxili audit isə müəssisədə daxili nəzarət vasitələrinin təşkilini öz üzərinə götürməli, bu prosesdə iştirak etməli, o cümlədən idarəetmə hesabatlarında verilən informasiyaların səhihliyini qiymətləndirməlidir [1].

Əslində, daxili audit özünün təyinatına görə müəssisənin fəaliyyətinin daxili nəzarət sisteminin məcmusu kimi anlaşılır. Onun qarşısında duran vəzifələrə iqtisadi subyektin malik olduğu əmlakın mövcudluğuna, vəziyyətinə və saxlanılmasına nəzarət edilməsi; normativ aktlara və uçot siyasətinə əməl edilməsi; mühasibat uçotunun hesabları üzrə əməliyyatların və qalıqların ətraflı araşdırılması; xüsusi tədqiqatların aparılması; fırıldaqçılığa və mənimləməyə qarşı ciddi təbirlərin görülməsi və digər bu kimi vəzifələr aiddir. Daxili auditin funksiyaları müəssisənin təftiş xidməti, korporativ nəzarət şöbəsi, şirkətin audit üzrə komitəsi, habelə həmin işləri yerinə yetirmək

üçün kənar təşkilatların və mütəxəssislərin cəlb edilməsindən ibarətdir.

4. Daxili auditorun neqativ hallarla mübarizədə rolu

Daxili auditor müəssisədə təftişçi vəzifəsindən başqa, nəzarət vasitələrinin monitorinqi prosesini də yerinə yetirə bilər. Bu zaman o, müəssisənin fəaliyyətinin tədqiq edilən bölmələri üzrə mühasibat və operativ informasiyaların səhihliyini yoxlayır, identifikasiya üçün istifadə edilən vasitələrin və üsulların ekspertizasını həyata keçirir, informasiyaları qiymətləndirir və təsnifləşdirir, mühasibat və vergi hesabatlarının müxtəlif maddələrini araşdırır, daxili nəzarət strukturlarının elementlərini müşahidə edir, müəssisə tərəfindən istifadə olunan proqram təminatını qiymətləndirir və s. Kənar audiddən fərqli olaraq, onun tədqiqat obyektini qismində ilkin sənədləşdirmə, daxili uçot registrləri və idarəetmə hesabatları nəzərdə tutulur.

Daxili hesabat bir istehsalat və iqtisadi vahid olaraq, müəssisənin təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyəti haqqında faktiki, plan, proqnoz məlumatlarının və hesablama göstəricilərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompleksini təcəssüm etdirir. O özündə həm müəssisə üzrə bütövlükdə, həm də onun struktur hissələri, istehsalat-texnoloji bölmələri, məsrəf və mənfəət mərkəzləri bölümündə informasiyaların pul ifadəsində və natural şəkildə məcmusunu birləşdirir.

İdarəetmə hesabatı mühasibat hesabatından fərqli olaraq strateji və operativ menecment, habelə müəssisə bölmələrinin rəhbərləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, müəssisə rəhbərliyinin hər bir səviyyəsində idarəetmənin ehtiyaclarına cavab verməlidir. İdarəetmənin yüksək səviyyəsi üçün mühasibat hesabatından başqa, onun istehsalat, investisiya və maliyyə fəaliyyətini bütövlükdə xarakterizə edən məlumatlar da təqdim olunmalıdır. Həmin məlumatlar plan və proqnoz göstəriciləri ilə müqayisə aparılması, daxili və kənar amillərin təsirinin təhlili, həmçinin müəssisənin inkişafının uzunmüddətli

məqsədlərinə nail olunması üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6, s. 42–55].

Orta həlqənin rəhbərləri üçün onların rəhbərlik etdikləri struktur və funksional bölmələrin fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərinin təhlilinə imkan verən daxili hesabat zəruridir. İdarəetmənin aşağı səviyyəsinin rəhbərliyi və mütəxəssisləri (ustalar, sex rəisləri, şöbə və bölmə rəhbərləri) üçün onların işlərinin nəticələri haqqında informasiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə üçün uçot informasiyalarının bir hissəsi real zaman rejimində istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

Qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, daxili auditor üçün idarəetmə uçotu və hesabat məlumatları bir o qədər də vacib əhəmiyyətli deyildir. Eyni zamanda o, proqnoz, plan və normativ göstəricilərin məzmun və mahiyyətinə müdaxilə edə bilməz. Bununla yanaşı, daxili auditor resursların qeyri-rasional istifadəsinin, artıq ödənişlərin, tutulmaların, mənimsəmə və fırladaçılıq faktlarının aşkara çıxarılması üçün çox böyük hüquq və imkanlara malikdir. İlk növbədə məhz yuxarıda qeyd olunanlara diqqət yetirilməlidir.

Hal-hazırda daxili audit təsərrüfat həyatı faktlarının öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsinə təftişçi yanaşmadan daha üstün qiymətləndirilir. Kənar audiddən deyil, bilavasitə daxili audiddən maliyyə sahəsindəki korrupsiya, fırladaçılıq, əmlakın mənimsənilməsi və s. qeyri-qanuni faktlarla mübarizədə daha ciddi fəaliyyət gözlənilir.

Kənar auditin fəaliyyəti, mövcud qanunvericiliyə görə, belə məsələlərə münasibətdə məhduddur, onun başlıca təyinatı audit olunan şəxsin maliyyə hesabatının səhihliyini yoxlamaqdan ibarətdir. Əgər kənar auditorun rəyinə görə maliyyə hesabatı səhihdirsə, yoxlanılan müəssisədə mənimsəmə hallarının olub-olmamasına müdaxilə etmək onun vəzifəsi deyildir.

Daha konkret desək, mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatının tərtib olunması üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyə əməl edilmişdirsə, onda kənar audit balans (maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat), mənfəət

və zərər haqqında hesabat və digər hesabat formalarının səhiihliyi haqqında özünün müsbət, yaxud mənfi rəyini qeyd edə bilər [5, s. 175].

Daxili auditor – təftişçi yuxarıdakılara münasibətdə daha çox peşə skeptisizmini əks etdirmək hüququna malikdir. O çox gözəl bilir ki, kənar auditor tərəfindən hesabatın səhiihliyi təsdiq edilən müəssisədə bütün hallarda oğurluq, dələduzluq və digər mənimsəmə hallarına yol verilə bilər. Tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, mühasibat uçotu və nəzarət hazırda praktikada tətbiq edilən bütün metodlardan, hətta qüvvədə olan bütün standartlardan və qaydalardan ideal şəkildə istifadə etsə belə, mənfi hallara yol verilməsi qaçılmazdır. Eyni zamanda aşkarlanması çox çətin olan mənimsəmə, oğurluq, fırıldaqçılıq və digər maliyyə pozuntularının gizlədilməsi ilə bağlı xüsusi mühasibat metodları mövcuddur. Burada, necə deyirlər, kart daxili auditorun əlindədir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında daxili audit xidmətinin təşkili və fəaliyyət göstərməsi könüllülük prinsipinə əsaslanır, başqa sözlə, bu, təsərrüfat subyektləri üçün məcburi sayılmır. Əgər müəssisədə belə bir xidmət növü mövcuddursa, o, qaydaya görə müəssisənin rəhbərinə tabedir və bütünlüklə onun komandasından asılıdır. Azərbaycanda daxili auditin müəssisələrdə, xüsusən də iri müəssisələrdə (holdinqlərdə, iri şirkətlərdə və korporasiyalarda) tətbiqi qanunvericiliklə təsbit edilmişdir [4].

Daxili auditin müəssisəyə nəzarət edənlərin funksiyaları ilə əlaqələndirmək məqsədə uyğundur. Daxili auditin başlıca məqsədi müəssisənin fəaliyyətinin uğurlu olmasının təmin edilməsinə köməklik göstərməkdir. Belə bir nəzarət özündə müəssisənin təchizat-satış, istehsal və innovasiya siyasətinin hazırlanmasında və qiymətləndirilməsində, habelə qiymətpoymada, maliyyə və kadr siyasətində iştirakını birləşdirir.

Təchizat və satışda, mal və məhsulların həyat tsiklinin bütün mərhələlərində marketing strategiyasının və taktikasının düzgün seçilməsi,

bazar haqqında operativ informasiyaların monitorinqi, satış şəbəkələrinin yaradılması, malsatan və alıcıların adekvatlığının qiymətləndirilməsi çox mühümdür. İstehsalat-texnologiyə və innovasiya siyasətində xərclərin minimallaşdırılması, malların, məhsulların və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, prinsipcə, yeni məmulatların və istehsalatların yaradılması çox böyük rol oynayır. Qiymət və maliyyə siyasətində güzəştlərin və preyskurant qiymətlərinin diferensiallaşdırılan sistemləri, debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi, xərclərə nəzarət və s. amillər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin kadr siyasətində öz əksini tapan işçilərin planlaşdırılması, işə cəlb olunması, seçilməsi və ixtisar edilməsi, onların ixtisaslarının artırılması, fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması sistemi, sosial partnyorluğun inkişafı və digər bu kimi məsələlər daxili audit və nəzarət xidmətinin diqqətindən yayınmamalıdır.

5. Nəticə

Beləliklə, müəssisədə effektiv nəzarət sisteminin təşkili və həyata keçirilməsi üçün auditin hər iki növünün: həm kənar auditin, həm də daxili auditin mövcud olması vacibdir. Kənar auditin başlıca vəzifəsi müəssisədə maliyyə hesabatının kifayət qədər inamlı və düzgün təmin edilməsinə imkan yaradan testləşdirmə və qüvvədə olan komponentlərin təhlilini həyata keçirməkdən ibarət olduğu halda, daxili auditin təyinatı qüvvədə olan qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl etməklə biznesin strategiyasını və taktikasını reallaşdırmaq üçün daxili nəzarət vasitələrinin fəaliyyətində iştirak etməkdən ibarətdir. Daxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində effektiv nəzarətin həyata keçirilməsi elementi olub, onun həcmi, məqsədi və nəzarət sistemindəki rolu müəssisənin təsərrüfat quruluşundan, onun fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən və idarəetmə orqanlarının qarşıya qoyduqları vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov İ.M. (2007). "Audit" (dərslük). Bakı, "Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 530 səh.
2. Azərbaycanın milli audit standartları. (2004). Tərt. Bayramov Q.H. Bakı, "Nağıl Evi" nəşriyyatı, 338 səh.
3. "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. "Mühasibat uçotu" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Namazova C.B. (2012). Kazımov R.N. "Praktiki audit" (dərslük). Bakı, CBS Polygraphic Production, 272 səh.
6. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. (2003). Auditin əsasları (dərslük). Bakı, "Sabah", 496 səh.
7. Бычкова С.М., Итыгилова Е.Ю. (2009). "Аудит". М., Магистр, 464 с.

The scope, objectives and role of the audit in the internal control system

Kamala Ahadova

Abstract

Purpose – determining the scope and goal of the internal audit, analyse its role in the internal control system and in fighting against negative circumstances.

Design/methodology – systematic approach, comparative analysis, and generalization.

Findings – internal audit is an element of effective control over the enterprise's economic and financial activities, its scope, purpose and role in the control system are determined depending on the economic structure of the entity, the nature of its activities and the responsibilities of the governing bodies.

Research limitations – insufficient information related to the internal audit.

Practical significance – research can be used to expand the application of internal audit in Azerbaijani enterprises.

Originality/value – the scope, purpose and complex research of its role in the control system and scientific justification.

Keywords: monitoring, internal control, internal audit, external audit

JEL Classification Codes: G00, M0, M41, M42, H83.

JEL Classification Codes: C38, E24, O15

Klasterləşmənin inkişaf perspektivləri və insan kapitalı amili

İlham Rüstəmov
Lətif Zeynalli

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – klaster yaratma təşəbbüsünün hansı səviyyədə olmasını və onun insan kapitalı ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə klasterin formalaşmasının nəzəri əsasları və ona yanaşmalar, klaster siyasəti, klaster anlayışının insan kapitalı ilə qarşılıqlı əlaqəsi və Azərbaycanda klaster yaratmanın inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilmişdir. Klasterlərin formalaşdırılması üçün dünya təcrübəsində tətbiq olunan modellərə diqqət verilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işi elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – klasterlərin yaradılması üçün ümumi infrastrukturun, innovativ texnologiyanın, vahid rəqabətli bazarın, ixtisaslı işçi qüvvəsinin, qarşılıqlı əlaqədə olan sənaye sahələrinin və müxtəlif xidmətlərin zəruriliyi öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktiki informasiya tələbidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – klasterləşmə və insan kapitalı ilə bağlı tədqiqat aparən mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin əsas hədəflərindən irəli gələrək Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı üçün klaster yaratma təşəbbüsü ilə bağlı təhlilin aparılması.

Açar sözlər: klaster, insan kapitalı, innovasiya, investisiya, rəqabət

1. Giriş

Qlobal integrasiya prosesləri, eləcə də elmi və texniki irəliləyişlər nəticəsində yaranan iqtisadi sistemlərin transformasiyasını sürətləndirmək baxımından vahid iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün yeni yanaşmalar tələb olunur. İnkişafa dair bir çox yanaşmalar müəyyən bir regionda yerləşən sənaye müəssisələrinə olan faydaları artıraraq iqtisadi artımın stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşmalardan biri klaster siyasəti olmaqla, iqtisadi potensialın effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə və integrasiya olunmuş birliklərin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasına dəstək verir. XX əsrin 60–70-ci illərindən başlayaraq tətbiq edilən Klasterləşmə modeli əksər ölkələrdə iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Dünya ölkələrində klaster siyasəti regionun daxili mühitində əlaqələrin strukturlaşdırılmasının ən effektiv formalarından biri kimi xidmət edir.

Klasterin yaradılmasının üstünlüyü iqtisadi inkişafın mikroiqtisadi komponentlərinin, eləcə də iqtisadi inkişafın məkan və sosial aspektlərinin yüksək əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bundan başqa, klaster artan məşğulluqda, regional istehsal sistemlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, gəlirlərin artmasında, inkişaf edən ərazilərin daha da inkişafı üçün effektiv vasitə hesab olunur. Hal-hazırda iqtisadiyyatın dayanıqlı olma xüsusiyyəti klasterlərin müəyyənləşdirilməsində, klaster təşəbbüslərinin qorunmasında, onların inkişafının təşviq olunmasında və klasterləşmə prosesinin effektivliyinin monitorinqində dövlətin aktual rolundan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, klasterləşmə inkişaf etmiş ölkələrdə daha uğurlu inkişaf etməsinə baxmayaraq, regional inkişaf xüsusiyyətlərinə görə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə az səmərəliliklə xarakterizə olunur. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemlərini ayrı-ayrılıqda həll etməyə imkan verən və ya bütün ölkələr qrupuna tətbiq oluna bilən işlərdə klaster təşəbbüslərinin tətbiqinin innovasiya mexanizmlərinin axtarışı problemi çox

aktualdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, klasterlərin yaradılması insan kapitalının inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır. Digər tərəfdən, klasterlərin olması insan kapitalının inkişafının daha da sürətlənməsinə şərait yarada bilər. Bu baxımdan apardığımız tədqiqat xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemlərinin müəyyənləşdirilməsinə, insan kapitalının inkişaf tempinin intensivləşməsinə və klasterləşmənin innovasiya mexanizminin yaradılmasına yönəldilmişdir.

2. Klaster anlayışının insan kapitalı ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Klasterlər eyni və ya oxşar sektorda fəaliyyət göstərən, bir-birini tamamlayan fəaliyyət sahələrinin müəyyən coğrafi ərazidə yerləşməsi ilə meydana gələn sistemdir. Klasterlər biznesin rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasında coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan subyektlər arasında əlaqələrin effektivliyini yüksəldən mexanizm hesab edilir. Klaster – məqsədli məhsul istehsalı üçün ixtisaslaşan bir coğrafi ərazidə cəmlənən kompaniyaların, müəssisələrin, onlarla əlaqədar olan institutların qarşılıqlı və birgə fəaliyyətini həyata keçirir [1].

Klasterlərin formalaşmasında mövcud olan subyektlərin insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa əlaqəsi vardır. İxtisaslı kadr hazırlığı, innovativ fəaliyyətin inkişafı, mütəxəssislərin formalaşması və s. üçün insan kapitalının inkişafı vacibdir. Bu qeyd olunan komponentlər insan kapitalı inkişaf etmədən effektiv təsir formalaşdırma bilməzlər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, bu anlayışlar qarşılıqlı şəkildə əlaqədirlər və klasterin inkişafında bilik və insan kapitalının rolu danılmazdır.

Klasterlərin insan kapitalının inkişafına təsiri istiqamətində informasiya məhdudluğuna baxmayaraq, görkəmli iqtisadçılar tərəfindən söylənilən mülahizələrin əksəriyyəti bu iki anlayışın qarşılıqlı təsirdə olduğunu göstərir. Belə ki, insan kapitalının inkişaf etmədiyi şəraitdə klasterlərin inkişafı imkansızdır. Təsadüfi deyil ki, klasterlər yalnız insan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrdə uğurlu inkişaf yolunu tapır. Klasterlə

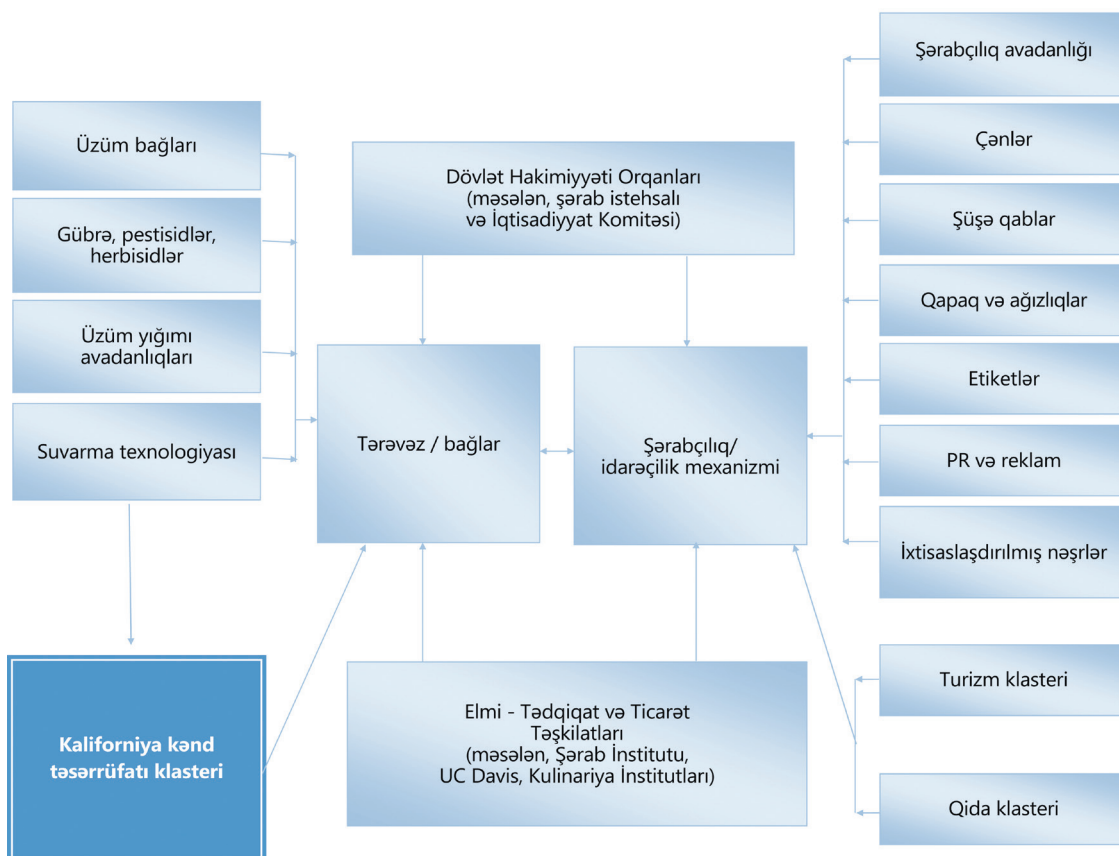
bağlı nəzəri baxışlara görə, insan kapitalının inkişafı ölkədə bacarıqların inkişafına və firmalara dəstək verən "sənaye atmosferinin" vacibliyini vurğulayır və bu bacarıqların inkişafı şirkətləri daha da rəqabətli olmağa sövq edir.

Klasterlər həm rəqabət, həm də əməkdaşlığı təşviq edir. Rəqiblər müştəriləri qazanmaq və qorumaq üçün sıx rəqabət aparırlar. Rəqabət fərqli ölçülərdə və müxtəlif iştirakçılar arasında olduğu üçün xüsusilə əməkdaşlıq çərçivəsində birgə mövcud ola bilər. Nümunə kimi, Kaliforniya şərab klasterinin strukturuna baxaq.

Göründüyü kimi, bu klaster modelində göstərilən hər bir komponentin formalaşmasında insan kapitalının böyük rolu vardır. Üzümçülük

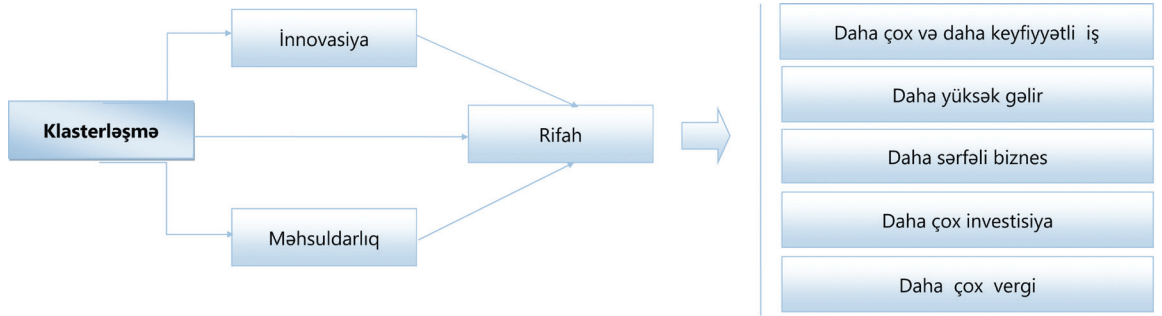
sahələrinin yaradılmasında, gübrə, pestisidlər və herbisidlərin istiqaməti üzrə istifadə olunmasında peşəkar aqronomların, yüksək ixtisaslı kadrların olması zəruri məsələdir. Üzüm bağları üçün avadanlıqların işə salınmasında bu istiqamət üzrə ixtisaslaşmış kadrlara ehtiyac vardır. Həmçinin turizm klasteri və qida klasterinin formalaşmasında, istehsal olunan məhsulların satışının yüksək təşkili baxımından PR və reklam işlərinin həyata keçirilməsi üçün aidiyyəti sahələrdə təhsil almış kadrların olması prioritet təşkil edir. Bir sözlə, əsas vacib məsələ elmi tədqiqat fəaliyyətinin düzgün həyata keçirilməsi, yüksək savada, intellektə, bacarıqlara malik gənc mütəxəssislərin hazırlanması və onların sahə iqtisadiyyatına yararlı, yüksək

Şəkil 1. Kaliforniya şərab klasteri

Mənbə: United states agency international development. The cluster approach to economic development. (İqtisadi inkişafda klaster yanaşması)

Şəkil 2. Klasterin üstünlükləri

Mənbə: http://www.bodto.org.tr/images/other/kumelenme%20_son.ppt
(Milli klaster siyasətinin inkişaf etdirilməsi layihəsinin tətbiqi)

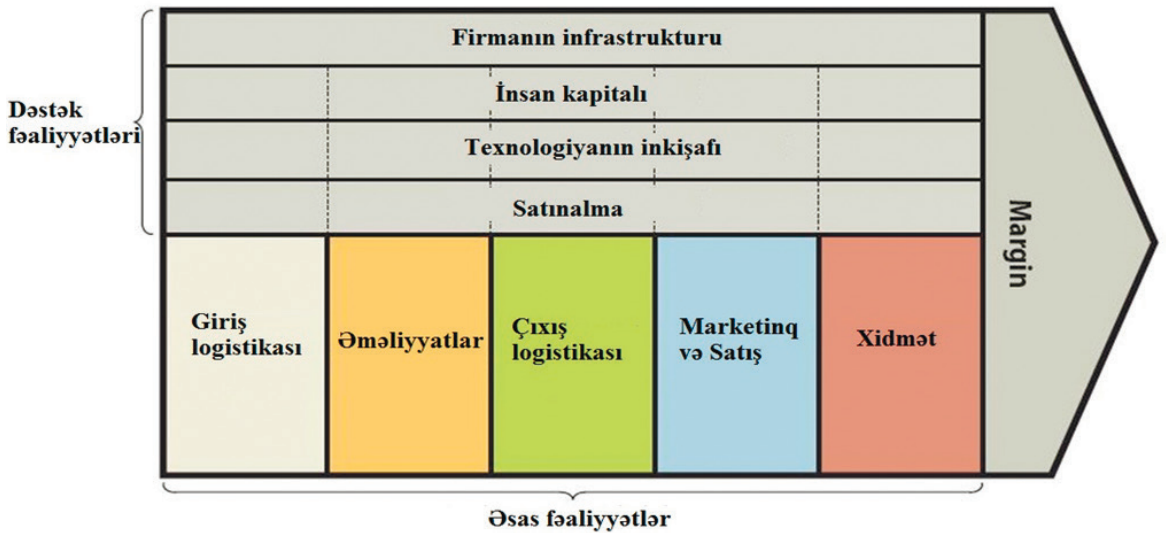
ixtisaslı kadr kimi formalaşmasıdır. Bütün bu qeyd etdiyimiz komponentlərin uğurlu şəkildə təşkili üçün insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin olunması və rəqabətli insan kapitalının yaradılması ən vacib hədəf olmalıdır. Azərbaycanda da şərəbçilik klasterinin yaradılması üçün kifayət qədər perspektivli infrastruktur mövcuddur. Nümunə kimi, Göyçay və Şamaxı rayonlarında üzümün müxtəlif sortları yetişən üzüm bağlarının olması hər birimizə məlumdur. Bu və ya digər kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmış regionlarımızdan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etməklə,

ilk növbədə, regional klasterlərin inkişafına zəmin yarada bilərik, həmçinin ölkə vətəndaşlarının kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını təmin etmiş olarıq, eyni zamanda daha intensiv fəaliyyət göstərməklə, istehsal texnologiyasını təkmilləşdirməklə, ixrac potensialımızı gücləndirərək ölkəyə kapital axını artırırıq.

Klasterlər Şəkil 2-dəki üstünlükləri özündə ehtiva edir.

Klasterləşmədə məqsəd yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına iştirakçıların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, sinerji səmərəsi hesabına

Şəkil 3. Porterin dəyər zənciri

uyğun elmtutumlu xidmətlərin xərclərinin azalmasıdır. Bu həm də məhsul keyfiyyətinin artırılması, iri müəssisələrin reformu hesabına məşğulluğun təmin olunması və klaster iştirakçılarının maraqlarını müxtəlif hakimiyyət orqanları qarşısında birləşdirməkdir. Klasterlər öz aralarında müəyyən oxşarlıqlar, əlaqələr, yaxud müxtəlif ticarət və istehsal əlaqələri olan şirkət və müəssisələrin eyni coğrafi ərazidə fəaliyyət göstərməsi ilə formalaşırlar.

3. Klasterlərin formalaşmasına nəzəri baxış və klaster siyasəti

Klasterlərin formalaşmasının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi ədəbiyyatlarda fərqli yanaşmalar qeyd olunmuşdur. Klaster yanaşması XX-ci əsrin əvvəlindən dünya təcrübəsində istifadə edilmişdir. İlk dəfə bu dövrlərdə müəyyən klasterləşmə ənənələri formalaşmışdır. 1990-cı ildə amerikalı iqtisadçı Maykl Porter (1947) "klaster" terminini elmə gətirmişdir. M.Porter klasteri müəyyən bir sahədə fəaliyyət göstərən və bir-birini tamamlayan coğrafi cəhətdən bitişik əlaqəli şirkətlər və əlaqəli təşkilatlar qrupu kimi qiymətləndirmişdir. M.Porter klasterin rəqabət gücünə malik olub-olmadığını müəyyən etmək üçün 4 göstəricidən ibarət (firma strategiyası və rəqabətin strukturu, faktor şərtləri, tələbat şərtləri və dəstəkləyici sənayelər) Almaz modeli nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür [3]. Nəzəriyyəyə görə klaster bu

4 göstərici ilə tam təmin olunarsa və almaz formalaşdırılırsa, o zaman klaster global arenada rəqabətə dözümlü ola bilər. M.Porterə görə rəqabətli üstünlük firmanın dəyər zəncirlərini, təchizatçıları, kanalları və alıcıları əhatə edən bütün dəyər sisteminin idarə edilməsini nəzərdə tutur. Rəqabətli üstünlük bir firmanın alıcı üçün yarada biləcəyi dəyərdən çıxır və bu, dəyər zənciri ilə diaqnoz edilə bilər.

M.Porterə görə, klasterləşmə eyni sahədə çalışan və aralarında iş birliyi olan, eyni zamanda bir-biri ilə rəqabət aparan və biri-birindən qarşılıqlı asılılığı olan müəssisələrin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, əlaqəli sənaye sahələrindəki firmaların və dəstəkləyici təsisatların (universitetlər, peşə təhsili məktəbləri, peşə birlikləri və s.) coğrafi təmərküzləşməsini ifadə edir [5]. Digər amerikalı iqtisadçı P.Kruqman (1958) isə klasterlərə tək-cə mal və xidmətlərin sabit axınları kimi deyil, həmçinin məlumatların yaranmasına, gəlirlərin və yeniliklərin artırılmasına hərəkətverici qüvvə kimi yanaşılması ideyasını irəli sürmüşdür [6].

Rusiyalı iqtisadçı alim, professor P.D.Şimko təhsil kompleksində davamlı təhsilin prinsiplərini həyata keçirməyin mümkün olduğunu vurğulamışdır və təhsil klasterini – müxtəlif səviyyələrdə olan əlaqəli təhsil müəssisələri sırasına daxil etməklə təhsil üzrə təlimin vahid istiqamətləndirilməsi və davamlılıq baxımından regional inteqrasiya formasında olan şəbəkə

Şəkil 4. Klaster siyasəti modeli

Ölkələr	Klaster siyasəti modeli	Dəstək istiqamətləri
Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur, İsveç, Fransa, Finlandiya və Sloveniya	İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi	Bu modeldə klaster siyasətinin tənzimlənməsində dövlətin iştirakı olduqca vacibdir.
ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və Kanada	Liberal	Bu modeldə klaster bazarın vacib hissəsi kimi görünür və burada dövlətin rolu onun inkişafına mane olmaqdır.

Mənbə: Y.Polozhentseva, M. Klevtsova.

(Klaster siyasətinin inkişafı alətləri: mərhələlər, modellər, beynəlxalq təcrübə)

kimi müəyyənləşdirmişdir [7]. Klaster siyasəti həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iştirakçıların təbiətinə, məhsul və xidmətlərin strukturuna növünə, yerin xüsusiyyətlərinə, inkişaf səviyyəsinə və mərhələsinə bağlıdır. Klaster siyasəti kooperativ mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərən və regionların rəqabət üstünlüyünün qarşılıqlı gücləndirilməsinə imkan verən addımları özündə birləşdirir. Regional iqtisadi inkişaf üzrə klaster siyasətinin həyata keçirilməsi, klaster üzvləri olduğu iddia edilən dövlət orqanları ilə müxtəlif struktur bölmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin olub-olmadığını müəyyən edir. Bir çox sənaye sahələrinin zamanla yayılmış bir tendensiyasını nəzərə alaraq, sənaye ilə xüsusi aqlomerasiyaların dinamikasına təsir göstərmək iqtisadi siyasət üçün bir vasitə ola bilər. Klasterlərin formalaşdırılmasında belə bir təsir yaratmaq klaster siyasətinin əsasını təşkil edir. Buna görə fərdi klaster siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün nəzəri cəhətdən əsas yarada bilən klaster siyasətinin normativ bazası aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir [8]:

– Birincisi, normativ baza iqtisadi siyasət çərçivəsində klaster siyasətinin yeri aydınlaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunu müəyyən etmək o qədər də çətin deyil. Klasterin məqsədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək vacibdir, çünki bu, klaster həyata keçirilməzdən əvvəl onun perspektivlərini və əldə etdiyi uğurları qiymətləndirməyə imkan verir.

– Klaster siyasətinin məqsədi ümumi iqtisadi siyasətin əsas məqsədləri ilə iqtisadi siyasətin digər sahələrinin xüsusi məqsədləri arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdən ibarət olmalıdır. Burada müəyyən hədəf qarşıdurmalarının həll edilməsi vacibdir. Xüsusilə həll olunması əsas məsələ mövcud bazara uyğunlaşmadır.

– Klaster mexanizmlərinə təsir edə bilən klaster siyasəti alətləri və bu alətlərdən istifadə edə bilən agentlər, həmçinin bu prosesin sürətlənməsinə istiqamətlənən meyarlar müəyyən edilməlidir.

Klasterlər sənayenin bir çox sektorunda ümumi fenomen kimi qəbul edilir. Klaster yanaşmasının

ənənəvi sektor inkişafından başlıca fərqi odur ki, müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində bir-birini təkrarlayan deyil, bir-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmalar çalışır, həmin firmaların biri digərinə dəyər yaratma zənciri ilə bağlı olur, xidmət və istehsal sektoru eyni çətin altında fəaliyyət göstərir, son məhsulun əldə olunması üçün tələb edilən bütün mərhələlər bir məkanda reallaşır. Ümumiyyətlə, iqtisadi fəaliyyət yalnız böyük şəhərlərdə deyil, həm də sənayenin xüsusi qrupları ilə cəmləşməyə meyillidir. Klasterlər yalnız sənaye və qurumları dəstəkləmir, həmçinin rəqabətçil və innovativ inkişafa meyilli olan qruplara da dəstək verirlər. Hər bir klaster bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir: klasterlər, əsasən, sahibkarlar və ictimai qurumlar tərəfindən idarə olunurlar, əməkdaşlıq və rəqabət əsaslıdırlar, şirkətlər və dövlət idarəetmə orqanları arasında daimi əlaqələr yaradırlar, klaster hər bir üzvün bərabər əhəmiyyətə malik olduğu bir sistemdir, hər bir klaster üzvləri texnologiyaya, müştərilərə, paylama kanallarına, əmək bazarına və insan kapitalına malikdir. Klasterlərin formalaşması əsas etibarilə istehsal amilləri fondlarına, ixtisaslaşmış əməyə, elmi tədqiqatlara, münasib coğrafi vəziyyətə və inkişaf etmiş müvafiq infrastrukturuna əsaslanır. Son illər klaster siyasəti, regional iqtisadi inkişafın rəqabət gücünü təmin etmək üçün, demək olar ki, bütün ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Bəzi ölkələrdə həyata keçirilən klaster siyasətinin təhlili əsasında prioritet tətbiq modelləri yaradılmışdır.

Regional inkişafın idarə olunması ilə bağlı klaster siyasətindən istifadə sahəsində xarici təcrübə çox müxtəlifdir. Biz inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə klaster siyasətinin tətbiqini nəzərdən keçirərkən ərazi sənaye klasterlərinin formalaşması və inkişafı üçün standartların, universal yanaşmaların olmamasına xüsusi diqqət yetirməliyik. Hər bir ölkə klasterin formalaşması və idarə olunması üçün öz yanaşmasını inkişaf etdirir və inkişaf strategiyasını həyata keçirmək üçün dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir.

Klasterlərin ən yaxşı inkişaf etdiyi ölkələrə

Şəkil 5. Dünya təcrübəsində klaster siyasətinin həyata keçirilməsi

Ölkələr	Dövlət dəstəyi	Biznes	Klasterlərin tipləri
İtaliya	İxracat üçün təşviqlərin təmin edilməsi; İnvestisiya resurslarının cəlb edilməsi; Əmək bazarının tənzimlənməsi; İnsan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması	Kiçik və orta ölçülü şirkətlərin bəzi sahələrdə, müxtəlif birliklərdə konsentrasiyası. Müəssisələrin çevik və ədalətli əməkdaşlığı	Mebel və interyer, qida, tekstil və digər sahələr
Fransa	İnnovasiya fəaliyyətinə hədəflənmiş tənzimlənməsi; Sənayenin ehtiyaclarına görə tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması; Biliyin inkişaf intensivliyi üçün büdcədən ayrımların edilməsi; İnnovasiyalara investisiya qoyuluşlarında vergi güzəştlərinin tətbiqi	Böyük şirkət ətrafında şirkətlərin konsentrasiyası	Parfümeriya və kosmetika, tekstil, yemək, şərab və s.
ABŞ	Elmi və texnoloji əməkdaşlığın inkişafı; İnnovasiya proqramı həyata keçirən şirkətlərin vergi güzəştlərinin olması və güzəştli kreditlərin verilməsi; İlkin kapitalın cəlb edilməsi	Eyni bölgədə şirkətlərin konsentrasiyası nəticəsində maksimum səviyyədə təbii, elmi, insan və inteqrasiya potensialından istifadə etmək	İnformasiya texnologiyaları, kino sənayesi, avtomobil, aerokosmik və s.
Elmi, insan və inteqrasiya potensialından istifadə etmək	İnformasiya texnologiyaları, kino sənayesi, avtomobil, aerokosmik və s.		
Yaponiya	Yüksək ixtisaslaşmış bölgələrin inkişafını təşviq etmək; Xarici qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi	Böyük şirkət ətrafında kiçik və orta müəssisələrin konsentrasiyası	Elektrik, avtomobil və s.
Finlandiya	İnsan inkişafına investisiya qoyuluşu; Elmi müəssisələr və sənaye arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsinin formalaşması.	Böyük, orta və kiçik müəssisələrin qarşılıqlı əlaqəsi	Kimya, çap, mühəndislik, elektrik avadanlığı, mebel və s.

Mənbə: Y.Polozhentseva, M.Klevtsova.

(Klaster siyasətinin inkişafı alətləri: mərhələlər, modellər, beynəlxalq təcrübə)

nümunə kimi, İtaliya, Almaniya, İngiltərə, İsveç, Yaponiya, Fransa, ABŞ, Çin, Hindistan, Pakistan, Braziliya, Meksika və s. göstərmək olar. Təyinatına görə klasterlər sənayenin bütün sahələrini əhatə edir və nümunə kimi Sinqapur, Malayziya, Tayvan və digər ölkələrdə yüksək texnoloji məhsul istehsalına stimül verir.

Şəkil 5-də bu ölkələrin bir qisminin təcrübəsi ilə tanış ola bilərik.

Ölkələrin təcrübələrini təhlil etdikdə klasterlərin yaradılması istiqamətində dövlətlərin birbaşa iştirak etmədiyini müşahidə edirik. Göründüyü kimi, klasterdə fəaliyyət göstərən sahibkarların güzəştli kreditlərlə təmin edilməsi ən başlıca dəstək mexanizmlərindən biridir. Bu dövlətlər iqtisadi siyasət vasitələri və innovasiyalarla, investisiyaların stimullaşdırılması yolu ilə klasterlərin inkişafını dəstəkləyərək biznes mühitinin inkişafı istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. Hazırda global rəqabət şəraitində inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox ölkələrində kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətə davamlılığının təmin olunması, o cümlədən xammal əldə etmə, istehsal prosesində innovativ ideyalar tətbiq etmə, marketinq, məhsulların bazara çıxarılması və s. mövzularda yaranan problemlərin klasterlərin tərkibində, eləcə də digər iqtisadi subyektlərlə aktiv əməkdaşlığın qurulması ilə aradan qaldırılması daha rahatdır. Aşağıda qeyd olunan komponentlərdən istifadə etməklə klaster siyasəti müəyyənləşdirilə bilər:

- Klaster siyasəti müxtəlif yönlü siyasət tədbirlərinin diqqətlə istifadə edilməsidir. Bu, bilavasitə iqtisadiyyatın sektoral və ya məkan strukturunu uzunmüddətli şəkildə birbaşa və ya dolayı yolla təsir etməyi hədəfləyir;
- Klaster siyasəti eyni və ya əlaqəli müəssisələrin məkan yığımlarını hədəfləyir.
- Eyni və ya əlaqəli sənayelər eyni dəyər zəncirində, oxşar dəyər zəncirlərində və ya onların uyğun olduğu mühidə yerləşdirilir.
- Klaster siyasətində iştirakçılıq əsas perspektivdir. Dövlətin və özəl agentlərin məqsədlərinə çatmaq

üçün birlikdə əməkdaşlıq etməsi zəruridir.

– Klaster siyasəti müəyyən olunmuş nəzəriyyə əsasında mexanizmlərə təsir göstərən vasitələrdən istifadə edir.

4. Azərbaycanda klaster yaratma təşəbbüsünün dəstəklənməsi və onun inkişaf perspektivləri

Klasterləşmə müəssisələrin yeni texnologiyaları inkişaf etdirməsini dəstəkləmək, sənayenin rəqabət gücünü artırmaq, ixracat keyfiyyətini artırmaq, xarici investisiyanı cəlb etmək, yeni bazarlara giriş, işsizliyi azaltmaq, ixracat potensialını artırmaq, təhsil, texnologiya və davamlı inkişaf kimi hədəflər istiqamətində formalaşırlar. Klasterin dünya ölkələrində tətbiqi ilə bağlı təcrübələri təhlil etdikdən sonra qeyd etmək olar ki, ölkədə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə innovativ klasterlərin yaradılması iqtisadiyyatımız üçün önəmli töhfələr verə bilər. Bu baxımdan Azərbaycanda klasterləşmənin SWOT təhlilini qiymətləndirmək və əldə olunan nəticələr istiqamətində hərəkət etmək məqsəduyğun sayılır.

Ölkədə, əsasən, vertikal klasterlərin olması üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda klasterlərin vertikal forması – məhsulların istehsalından başlayaraq son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini özündə əks etdirən klasterlər, demək olar ki, polad istehsalı və neft-kimya sənayesində tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Buna baxmayaraq, bu, klasterin komponentlərini tam olaraq özündə əks etdirmir. Dünya ölkələrində inkişaf etmiş ölkələr bir çox sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışlar və uyğun olaraq bu sahələr üzrə klasterlər yaratmağa başlamışlar. Məsələn, Fransa parfümeriya və şərabçılıq üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdəndir və burada bu istiqamətdə klasterlər fəaliyyət göstərir. Bunu qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, klasterlərin yaradılması üçün ölkənin ayrı-ayrı regionları üzrə hansı sahə üzrə ixtisaslaşması, münbit infrastrukturun olması və həmin ərazilərdə klasterin yaradılmasının səmərəliliyi

Şəkil 6. Azərbaycanda klasterləşmənin SWOT təhlili

Güclü tərəflər

- Kiçik və orta sahibkarlıqla əlaqədar siyasət və infrastrukturun mövcudluğu;
- Sənayenin inkişafına meyillilik və innovativlik qabiliyyəti;
- Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlətin təşəbbüsü və bu istiqamətdə aktiv fəaliyyət;
- Bir sıra sənaye sahələrində vertikal klasterləşmənin mövcudluğu;
- Sənaye sektorunda xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın üstünlük təşkil etməsi;
- Gənc və peşəkar işçilərin mövcudluğu.

Zəif tərəflər

- İnfrastruktur cəhətdən boşluqların olması;
- Şirkətlər, dövlət qurumları və elmi tədqiqat mərkəzləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin zəif olması;
- Biznes fəaliyyətində qəbul olunmuş etik normalarla bağlı çatışmazlıq;
- Ümumilikdə klaster fəaliyyətinə dəstək mexanizmlərinin azlığı;
- Klasterləşmə anlayışının cəmiyyət içərisində tam dərk olunmaması;
- Bu sahə üzrə ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin azlığı;
- Universitetlərdə texnoparkların məhdud sayda olması;
- Normativ-hüquqi bazanın olmaması.

İmkanlar

- Klasterləşmə üzrə ixtisaslaşmış ölkələrlə əməkdaşlıq və onların təcrübəsindən yararlanmaq;
- Məlumat mənbələrinə çıxışın olması və innovativlik;
- Daha çox tədqiqat həyata keçirmə imkanının mövcudluğu;
- Klasterləşmənin elastikliyi və sürətlə dəyişən iqtisadi vəziyyətə adaptasiyası;
- Bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Təhlükələr

- Ölkənin müharibə şəraitində olması;
- Sektorlar üzrə klaster haqqında məlumatın azlığı;
- Dünya iqtisadiyyatında yarana biləcək iqtisadi böhranlar;
- Kəskin rəqabət və etibarın azlığı;
- Yerli qurumların bu istiqamət üzrə potensiallarının qeyri-müəyyənliyi.

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

göstəriciləri təhlil olunmalıdır. Klasterlərin regionlarda yaradılması daha effektivdir. Çünki mərkəzlə müqayisədə regionlarda ucuz əmək qüvvəsi mövcuddur, digər tərəfdən, infrastruktur baxımından əlverişlidir. Klasterlərin mövcudluğu, ilk növbədə, ölkədə sənaye sahəsində yeni iş yerlərinin açılmasına, işsizlik probleminin həll olunmasına, ölkə vətəndaşlarının işlə təmin olunmasına, ixtisaslı kadrların meydana gəlməsinə, insan kapitalının inkişafına, qeyri-neft sektorunda sənaye istehsalının genişləndirilməsinə, sənaye ilə əlaqəli xidmətlərin inkişaf etdirilməsinə, sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsinə, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasına və regionların sosial-iqtisadi inkişafına imkan yaradır. Nəzərə alınmalıdır ki, klasterlərin yaradılması Azərbaycan kimi ölkələrdə bir qədər uzunmüddətli perspektivə əsaslanır. Belə ki, milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, sosioloji araşdırmalar aparıldıqdan sonra klasterləşmə prosesinə başlanılmalıdır. Lakin respublikada 2012–2020-ci illərdə üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramına əsasən üzüm istehsalı və emalı sahəsində klasterlərin yaradılması [10], "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət komplekslərin inşasının təmin edilməsi, ölkədə innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni fəaliyyət növlərinin və məhsulların təşviqi üçün əlverişli mühitin yaradılması, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi, tətbiqi üçün texnoparklar və innovasiya zonalarının yaradılması istiqamətində atılan addımlar məqsədə çatmağımızı sürətləndirir [11]. Bu cür texnoparklardan biri "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı" MMC-dir. Bu texnopark ölkədə kimya sənayesinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu texnopark Cənubi Qafqazın ilk kimya sənaye parkıdır. "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı" MMC-nin əsas üstünlüklərindən biri parkın rezidentlərinin 7 il müddətinə əmlak vergisindən, torpaq vergisindən, mənfəət vergisindən, istehsal

məqsədilə idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğulara görə ƏDV-dən və gömrük rüsumundan azad olunmasıdır. Bundan başqa, sənayenin inkişafına dair 2015–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramında da sənaye klasterlərinin yaradılmasının prioritet məsələ olması vurğulanmışdır. 2016-cı ildə təsdiqlənən milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində əsas hədəflərdən olan insan kapitalının inkişaf etdirilməsi istiqamətində klaster yanaşmasının tətbiqinə daha çox diqqət yetirilir. Belə ki, əldə olan imkanlardan səmərəli istifadə etməklə qısa və ortamüddətli perspektivdə insan kapitalını daha da inkişaf etdirmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün klaster yaratma təşəbbüsləri dəstəklənməsi və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üzrə əsas prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi prioritet kimi qəbul olunmuşdur [12]. Bu cür proqram və layihələrin həyata keçirilməsi və tətbiq edilməsi dövlətin iqtisadi qüdrətini artıraraq daha yüksək həyat səviyyəsinə, insan kapitalının inkişafına təminat verəcək. Təsədüfi deyil ki, Ulu öndər Heydər Əliyev "İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir" sözlərini söyləmişdir. Buna görə də iqtisadiyyatın güclü olmasını şərtləndirən, hədəfə çatmaq üçün əsas amillərin daim təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi prioritet hesab olunur.

5. Nəticə

Klasterlər davamlı inkişafın təmin olunması üçün vacib bir alətdir. Klasterlərin tədarük zəncirinin bütün həlqəsini əhatə etməsi və dəstək xidmətləri, həmçinin xüsusi infrastruktur təminatını özündə birləşdirməsi onları ənənəvi istehsal sahələrindən fərqləndirir. Aparılan SWOT təhlili Azərbaycanda klasterləşmə üçün stimül verir. Klasterlərin mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatında innovativliyi, əmək bazarının dinamik inkişafını təmin edir, ixtisaslı və peşəkar kadrların meydana gəlməsinə və insan kapitalının inkişafına zəmin yaradır. Klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar bir-biri ilə əməkdaşlıq və rəqabət şəraitində məxsus olduqları regionun müqayisəli üstünlük imkanlarını artırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev T.N., Məmmədova S.R. (2017). "Azərbaycanın kimya sənayesində klasterlərin yaradılmasının təşkilati-iqtisadi üstünlükləri". AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 41 səh.
2. USAİD (United States Agency International Development). "The cluster approach to economic development". Technical brief (2008). № 7, 5–20 səh.
3. Porter M.E. (1990). "The competitive advantage of nations". Harvard business review, 73–93 p.
4. Dilip Kumar, Rajeev P.V. (2016). "Value chain: a conceptual framework". International journal of engineering and management sciences, 75 p.
5. Porter. M.E. (1998). The Adam Smith address: location, clusters and "new" microeconomics of competition. http://learning.itcilo.it/entdev/LED/doc/1361_Michael_Porter_Cluster_Location.pdf
6. Krugman. P, (1991). "Geography and trade". London: MIT Press/Leuven UP, 142 p.
7. Shimko P.D. "Development of regional higher professional education clusters in the context of globalization". Economics of education. (2009). № 4, 57–72 p.
8. Benner.M. (2012). "Cluster policy: ways to link theory and political implementation". Münster: LIT. 85 p.
9. Y.Polozhentseva, M. Klevtsova. (2015). "Instruments of development of cluster policy: stages, models, international practice". Procedia economics and finance, 530 p.
10. "2012–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı"
11. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası
12. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
13. Emrah Sazak (2009). Ulusal kümelenme politikasının geliştirilmesi projesinin tanıtımı. www.bodto.org.tr/images/other/kumelenme%20son.ppt

Human capital factor and development perspectives of cluster.

İlham Rustamov
Latif Zeynalli

Abstract

Purpose – the purpose of this research is to examine the level of cluster creation initiative and its relationship with human capital. For this purpose, the article examines the theoretical bases for cluster formation and its approaches, cluster policy, cluster understanding of human capital and prospects for creating cluster in Azerbaijan. For shaping clusters, attention has been given to the models applied in world practice.

Design/methodology – the research work was carried out on the basis of scientific abstraction, comparative analysis and systematic approach.

Findings – as a result of the study on the creation of clusters, the need for a common infrastructure of innovative technologies, a single competitive market, a skilled workforce, interconnected industries and various services was identified.

Research limitations – the limitation of the study is the requirement for broader practical information.

Practical implications – the practical importance of the research can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of specialists conducting research in the field of human capital and clusters.

Originality/value – the analysis of the initiative to create a cluster for human capital development of Azerbaijan, deriving from the main objectives of the “Main Directions of the Strategic Road Map for Major Sectors of the National Economy”.

Keywords: cluster, human capital, innovation, investment, competition

JEL Classification Codes: C38, E24, O15

JEL Classification Codes: M10, L26, C51.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin səmərəli idarəetməsində biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin əhəmiyyəti

Tahir Ağazadə

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin səmərəli idarəetməsində biznes proseslərin modelləşdirilməsinin faydalarının və tətbiq yollarının müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, modelləşdirilmə və müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində biznes proseslərin modelləşdirilməsinə əsaslanaraq idarəetmə səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin tətbiq metodları üzrə yerli elmi araşdırmaların miqyaslı olmaması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində biznes-proseslərin idarəetmə effektivliyinin artırılması üçün istifadə mümkünlüyü.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müəssisələrdə biznes-proseslərin modelləşdirilməsi elementlərinin təsnifatı və praktiki izahı verilmiş, modelləşdirilmənin kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin idarəetmə səmərəliliyinə təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, biznes-proseslər, modelləşdirmə

1. Giriş

Müasir dövrün sürətlə dəyişən bazar şərtləri kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrini daha sürətli, daha ucuz qiymətə, daha keyfiyyətli və müştərinin istədiyi miqdarda məhsul istehsal etməyə sövq edir. Xüsusən yerli və beynəlxalq bazarda rəqabətin şiddətlənməsi belə müəssisələrdə istehsal, satış və idarəetmə sisteminin əhəmiyyətini artırmışdır. Nəticədə artıq müəssisələrdə kortəbii və ənənəvi üsullarla həyata keçirilən qərarvermə və idarəetmə prosedurları öz yerini innovativ və daha effektiv idarəetmə metodlarına verməkdədir.

Eyni zamanda müəssisə idarəetməsinin müasir metodları məhsul və xidmətlərin müştərilərə görə individuallaşması, istehlakçı tələbləri, məhsul xarakteristikalarının və texniki imkanlarının davamlı təkmilləşdirilməsi səbəbindən dinamik olmaq məcburiyyətindədirlər.

Beləliklə, müəssisə funksionallığının artırılması və bu funksionallığa imkan verəcək effektiv idarəetmə sisteminin qurulması kiçik və orta biznesin idarə edilməsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab edilir. Bu baxımdan müəssisə səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən yeni idarəetmə metodlarından biri proses yanaşması və ya biznes-proseslərin idarəetmə konsepsiyası hesab edilir.

2. Biznes-proseslərin iqtisadi mahiyyəti

Müəssisələrdə proses yanaşmasının tətbiqi müştəri mövqeyindən müəssisə fəaliyyətlərinin nəzərdən keçirilməsidir. Proses müştəri üçün dəyərin yaradılması məqsədilə ehtiyac duyulan fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi strukturdur [1, s.7].

Biznes-proseslər müxtəlif iştirakçı və resursları cəlb edərək müəssisə və ya proses müştərisi üçün dəyər yaradan, bir-biri ilə əlaqəli hadisə, fəaliyyət, tapşırıq və qərarların bütünüdür [2, s. 6]. Biznes-proses deyərkən, müəssisə daxilində davamlı olaraq müəyyən struktur və qaydalara əsaslanaraq işçilər tərəfindən həyata keçirilən və eyni məqsədə qulluq edən fəaliyyət və qərarlar nəzərdə tutulur.

Hər bir biznes-proses müəssisə daxilində hər hansı bir işin görülməsi üçün istifadə edildi-yindən təşkilatlarda müxtəlif xarakterli proseslər ola bilər. Biznes-proseslərə misal olaraq, sifariş və satış prosesi, müştəri şikayətlərinin qəbulu prosesi, müraciət – qeydiyyat prosesləri göstərilə bilər. Bu proseslər əksər hallarda fərqli şirkətlərdə eyni fəaliyyət ardıcılığı ilə həyata keçirilsə də, müəssisənin fəaliyyət sahəsinə, istehsal olunan məhsul və ya xidmətə, müəssisənin idarəetmə formasına, hətta müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi ölkə, iqtisadiyyat və bazar şərtlərinə görə müxtəliflik göstərir.

Biznes-proseslərin idarə edilməsi isə müəssisənin bazara təqdim etdiyi hər bir məhsulun həyata keçirilən çoxlu sayda fəaliyyətlərin nəticəsi olması müşahidəsinə əsaslanır. Biznes-proseslərin idarə edilməsi bu fəaliyyətlərin təşkil edilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəli olma anlayışının inkişaf etdirilməsi üçün əsas alət hesab edilir [3, s. 4].

Başqa sözlə, biznes proseslərin idarə edilməsi konsepsiyasının əsasında müəssisə fəaliyyətlərinə proses yanaşmasının tətbiq edilməsi, yəni müəssisədə olan bütün biznes-proseslərin müəyyən edilməsi, onların modelləşdirilməsi, kəmiyyət və keyfiyyət analizinin aparılması, biznes-proseslərin müəyyən dəyişikliklər edilərək təkmilləşdirilməsi dayanır.

Biznesin idarə edilməsində proses anlayışının tətbiqi müştəriyə təqdim edilən məhsul və ya xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən əlavə, işin görülmə tərzinin təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Bu yanaşmaya əsasən, müəssisə müştərilərinə keyfiyyətli məhsul və ya xidmət təqdim etməklə bərabər, bu məhsulun istehsalı və satışında məhsuldar proseslərdən istifadə etməlidir. Deməli, proses müştəri üçün dəyər yaratmaq naminə görülməsi lazım olan işlərin strukturudur. Bu səbəbdən, müştəri məmnuniyyəti proses üçün əsas dayaq nöqtəsi hesab edilir.

3. Modelləşdirmənin biznes-proseslərin idarəetmə sistemi içərisində yeri

Müəssisədə olan biznes-proseslərin müəyyən edilməsi ilə başlayan idarəetmə sisteminin ən əsas mərhələlərindən biri proseslərin modelləşdirilməsi hesab edilə bilər. Proses modelləşdirilməsi müəssisə rəhbərliyinin müəyyən etdiyi biznes-proseslərin element, işarə və ya digər vasitələrdən istifadə edilərək model, diaqram, alqoritm və ya xəritə formasına salınmasıdır.

Proses modelləri və ya xəritələri biznes-prosesin necə işlədiyini anlamağa, darboğaz (kritik) nöqtələri müəyyən etməyə imkan verir. Proses xəritəsi müştəri üçün dəyər qazandıran bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətlərin müxtəlif element və işarələrdən istifadə edərək vizuallaşdırılmasıdır [4, s. 93].

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi üçün müxtəlif modelləşdirmə dilləri və elementləri istifadə edilə bilər. Bunlardan ən geniş yayılanları Birləşdirilmiş Modelləşdirmə Dilinin (UML) fəaliyyət diaqramları, Biznes-Proseslərin İcra Dili (BPEL), Biznes-Proses Model və Elementləri (BPMN), İş və Məlumat Axış Diaqramlarıdır [5, s. 15]. Bu göstərilən vasitələrdən hər hansı biri istifadə edilərək qurulan proses modelləri biznes-proseslərin gedişatını makro səviyyədə izləməyə imkan verir. Biznes-proses modelləri müəssisələrə hər bir biznes-prosesin iştirakçıları, proses iştirakçılarının gördüyü işlər və verdiyi qərarlar, vəzifə bölgüsü və hər bir işin görülməsindən kimin məsul olduğu barədə məlumat təmin etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, biznes-proseslərin modelləşdirilməsi proses vaxtının və xərcinin müəyyən edilməsinə kömək olur. Proses vaxtları və xərclərinin bilinməsi növbəti mərhələdə onların analiz edilərək optimallaşdırılmasına imkan verir.

4. Proseslərin modelləşdirilməsinin müəssisələrdə tətbiqi

Biznes fəaliyyətlərini izah etməyə xidmət edən doğru modelin qurulması modelləşdirilmə üçün doğru vasitənin təyin edilməsi və tətbiqi müəssisənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Proses modellərinin müəssisə effektivliyinin artırılmasına imkan verə bilməsi üçün modellərdə bir neçə istiqamət üzrə informasiyanın yer alması vacib hesab edilir. Bu informasiyalar proses xəritələrinin məqsədlərinə uyğun olaraq proses haqqında bütün məlumatların sistemli şəkildə oxucuya çatdırılmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, praktikada biznes proseslərin modelləşdirilməsi əsnasında istifadə edilən model elementlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Proses haqqında məlumat. Proses modelinə giriş xarakteri daşıyan bu məlumatlar prosesi ilkin təsvir və xülasə etməyə imkan verir. Proses haqqında məlumat əksər hallarda prosesin adı, aid olduğu şöbə (əgər müəssisə daxilində şöbə və ya departament mövcuddursa), proses sahibi, proses iştirakçıları, məlumat obyektləridir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində qaydalara uyğunlaşdırılmış şəkildə gedən proseslərin olmaması, bu model elementinin əhəmiyyətini xüsusilə artırmış olur. Məsələn, proses sahibinin göstərilməsi gələcəkdə prosesin dayanması və ya prosədə problemin ortaya çıxması hallarında kimin məsuliyyət daşıyacağını göstərmiş olur. Deməli, bu şəxs prosesə sahib çıxmalı, onun gedişini izləməli və ehtiyac yarandığı təqdirdə ona təsir göstərməlidir.

Proses haqqında məlumatın proses xəritəsinin qurulmasından əvvəl qeyd edilməsi tövsiyə edilir.

2. Modelin əsas məzmunu. Prosesin əsas məzmunu seçilmiş modelləşdirmə elementinə uyğun olaraq, prosesin gedişinin təsvir edilməsidir. Modelin əsas məzmununda istifadə edilən şərti işarə və elementlərdən asılı olmayaraq, prosesin ümumi axışı, başlanğıcı və sonu, fəaliyyətlər (tapşırıqlar, işlər və s.) və qərar vermə nöqtələri nəzərdə tutulur.

Digər model elementlərindən fərqli olaraq modelin əsas məzmununa daxil olan yuxarıdakı komponentlər olmadan modelin qurulması qeyri-mümkündür. Bu komponentlərin hər biri proses barədə müəyyən informasiyanı təmin etmiş olur:

Başlanğıc və ya son, prosesin başlamasına

təkan verən və onun tamamlandığını göstərən hadisələrdir. Proses hər hansı tarixdə daxil olan məlumata və ya başqa prosesin tamamlanması ilə başlaya bilər. Prosesin sonu isə proses iştirakçıları üçün müsbət və ya mənfi nəticələnməklə dəyər yaratmış olur [6, səh. 216–218]. Bunların hər ikisinin qurulmuş modeldə yer alması vacibdir.

Fəaliyyətlər prosesin tərkibində prosesin tamamlanması üçün həyata keçirilməli olan kiçik iş, tapşırıq və ya addımlardır. Fəaliyyətlərin hansı ardıcılıqla həyata keçiriləcəyini prosesin ümumi axışı göstərir.

Modelin əsas məzmununa daxil olan qərar vermə nöqtələri və ya keçidlər isə fəaliyyətlərin müəyyən şərtlər daxilində və ya paralel şəkildə həyata keçirildiyini göstərmək üçün istifadə edilir.

3. Vəzifə və məsuliyyətlər. Yuxarıda qeyd edilmiş, prosesin əsas məzmununa daxil olan elementlərin kimlərin məsuliyyətində olduğunu və ya onların həyata keçirilməsinə görə kimin cavabdehlik daşdığını göstərmiş olur. Əksər hallarda proses xəritələri hazırlanarkən şaquli və üfüqi cizgilərdən istifadə edilərək fəaliyyət və qərarların hansı vəzifələrə şamil olduğunu göstərir.

Proseslər modelləşdirilərkən vəzifələrlə bərabər, departamentlərin, daha mürəkkəb modellərdə isə təchizatçı və ya müştərinin göstərilməsi tövsiyə edilir.

4. İnformasiya mübadiləsi. İstənilən prosesin əsas tərkib hissələrindən biri də informasiya mübadiləsinin təmin edən məlumat daşıyıcıları hesab edilir. Məlumat daşıyıcıları deyərək informasiya obyektinə və məlumat bazasına nəzərdə tutulur.

Proseslərdə istifadə edilən əsas informasiya obyektinə normativ sənədlər (qaimə, arayış, akt və s.), nümunələr, elektron sənəd dövriyyəsinin təmin edən emallər misal göstərilə bilər. Məlumat bazası deyərək müəssisələrdə məlumatın saxlanması üçün istifadə edilən qeydiyyat jurnalları, elektron məlumatın saxlandığı kitablar, informasiya mübadiləsinə xidmət göstərən proqram təminatı və ya hər

hansı başqa vasitə nəzərdə tutulur. Bunlardan əlavə, proses xəritələrinin məlumat axışlarından da istifadə edilə bilər. Məlumat axışları informasiya mübadiləsinin hansı istiqamətdə getdiyini göstərəcək.

Ümumiyyətlə, proseslərin informasiya daşıyıcılarına malik olması onların səmərəliliyinin ölçülməsini sadələşdirməklə bərabər, proseslərə nəzarət yoxlamalarının aparılmasına xidmət göstərir. Praktikada isə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində proseslərin yenidən qurulması və layihələndirilməsi zamanı ən azı bir informasiya obyektinə və məlumat bazasından istifadə edilməsi tövsiyə edilir.

5. Əlavə qeydlər. Proses xəritələrində həmçinin yuxarıda göstərilmiş elementlərin izah edilməsi məqsədilə əlavə qeydlərdən istifadə edilməlidir. Belə ki, əksər hallarda proses xəritəsinin anlaşılıqlı olması üçün model komponentləri qısa şəkildə göstərilir. Bu səbəbdən proses elementləri annotasiya elementindən istifadə edərək və ya proses xəritəsinin sonunda qeyd şəklində yazılaraq izah edilməlidir.

Yuxarıda sadalananlardan əlavə, müəssisələrdə proses xəritələri hazırlanarkən alt proseslər anlayışından istifadə modelin sadəliyini və anlaşılıqlığını artırır. Alt proseslər prosesin tərkibinə daxil olan və ya proses daxilində təkrarlanan müxtəlif fəaliyyət, qərar, hadisə və digər komponentlərdən ibarət proseslərdir [8, s.49–50].

Qeyd edilmiş proses elementlərinin istifadə edildiyi, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində "Məhsulların satışının təşkili" qaydalarına əsaslanaraq hazırlanmış proses xəritəsi şəkildəki kimi qurula bilər.

Şəkildən görüldüyü kimi, proses sahibi olan satış meneceri məhsul spesifikasiyalarını müəyyənləşdirərək bazarı araşdırır və qiymətlərlə ilə bağlı Qiymət Komitəsinə məlumat təqdim edir. Qiymətlər Qiymət Komitəsi tərəfindən təsdiqləndikdən sonra satış meneceri qiymət siyahısını hazırlayır və müştəri seçimini həyata keçirir. Müştəri seçimi özlüyündə müxtəlif fəaliyyətlərdən ibarət alt proses hesab

Şəkil. Müəssisədə məhsulların satışının təşkili prosesinin modelləşdirilməsi

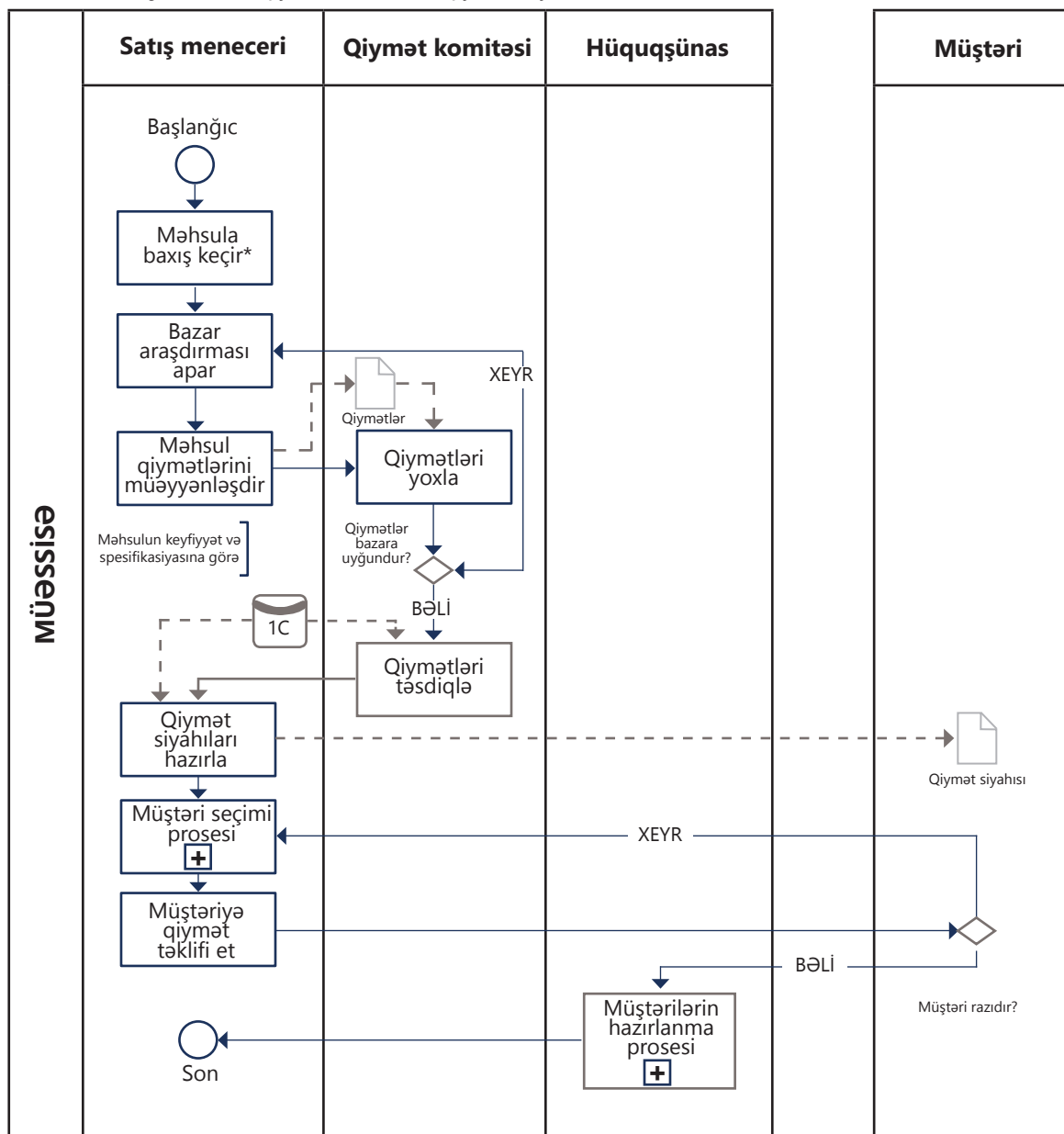
Prosesin adı: Məhsulların satışının təşkili

Departament/Struktur: Satış və Marketing / Satış

Proses sahibi: Satış meneceri

Proses iştirakçıları: Müştəri, qiymət komitəsi, hüquqşünas

Məlumat obyektı: 1C, qiymət hesabatı, qiymət siyahısı

Məhsula baxış keçirmək*: Məhsula baxış keçirilərək onun spesifikasiyası və keyfiyyət göstəriciləri (kalibr, ölçü və s.) təyin edilir, buna uyğun bazar araşdırması aparılır.

Mənbə: Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində satışın təşkili prosesinə uyğun olaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

edilir. Müştəri satış meneceri tərəfindən ona göndərilmiş qiymət təklifi ilə razılaşdığı təqdirdə müqavilələrin hazırlanması alt prosesi başlayır. Bu alt prosesin sahibi müəssisənin hüquqşünası hesab edilir. Müştəri ilə müqavilə imzalandıqdan sonra məhsul satışının təşkili prosesi tamamlanmış hesab edilir.

Göstərilən model prosesin bütün gedişatını, iştirakçıları, fəaliyyətləri, məlumat obyekt və bazasını, eyni zamanda məlumat və iş axışlarını göstərir. Proses xəritəsi fəaliyyətləri vəzifələrlə əlaqələndirir və fəaliyyətlərin görülmə ardıcılığını müəyyən edir. Eyni zamanda işçilərə hansı fəaliyyətləri nə zaman və necə yerinə yetirəcəkləri ilə bağlı məlumat verir. Məlumat obyektinə və bazasına isə prosesə nəzarətin necə aparılacağı ilə bağlı proses mütəxəssislərinə yol göstərir.

Şəkildə göstərilən proses modeli proses sahibinin və ya iştirakçıların fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən effektivlik kriteriyaları formalaşdırır. Bu kriteriyaların mütəmadi olaraq izlənməsi prosesin nə dərəcədə səmərəli həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumat verir. Misal üçün, verilmiş "Məhsulların satışının təşkili" proses modelində Qiymət Komitəsi tərəfindən uyğunsuz olaraq qəbul edilmiş və geri göndərilmiş qiymətlərin sayının ay ərzində göndərilmiş cəmi qiymət sayına nisbəti proses sahibi üçün effektivlik göstəricisi hesab edilə bilər. Bu göstəricinin aşağı olması satış menecerinin bazarı araşdırmasını keyfiyyətli formada həyata keçirməsindən xəbər verir.

Digər tərəfdən, proseslərin modelləşdirilməsi ilə bərabər proses fəaliyyətləri üçün standart müddətlər və ehtiyac olan resurslar da müəyyənləşdirilməlidir. Bu məlumatlar prosesin ümumi xərc və müddətini hesablamaq üçün istifadə edilir. Müəssisələrin proses xərc və müddətini analiz edilərək biznes-prosesləri təkmilləşdirmə imkanlarından yararlanıla bilər. Biznes-proses modellərinin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə dəyişikliklərin edilməsi mümkündür:

- Ehtiyac olmayan fəaliyyətlərin modeldən çıxarılması və ya modelə yeni fəaliyyətlərin əlavə edilməsi;
- Fəaliyyətlərin birləşdirilməsi və ya proses iştirakçılarına ayrılması;
- Fəaliyyətlərin ardıcılığının dəyişdirilməsi;
- Proses resurslarının artırılması və ya azaldılması;
- Yeni informasiya elementlərinin əlavə edilməsi və ya ehtiyac olmayan elementlərin prosesdən çıxarılması.

Misal üçün, şəkildə verilmiş modeldə məhsula baxışın keçirilərək keyfiyyət göstəricilərinin təyini fəaliyyəti bazar araşdırmasından sonra həyata keçirilə və ya bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi keyfiyyət üzrə mütəxəssisə həvalə edilir. Sözsüz ki, göstərilən təkmilləşdirmələrin modelin və biznes-prosesin xərc, müddət, effektivlik və dinamiklik faktorları nəzərə alınaraq aparılan biznes-proses analizləri nəticəsində tətbiq edilir.

5. Nəticə

Proses modelləşdirilməsi kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə ilk öncə müştəri üçün məlumatın alınma rahatlığı və prosesin daha qısa müddətdə tamamlanması üçün zəmanət rolunu oynayır. Digər tərəfdən, proses xəritələri lazımsız işləri aradan qaldırmaq və ya başqa fəaliyyətlərlə birləşdirmək yolu ilə prosesi təkmilləşdirməyə və ya qısaltmağa imkan verir. İşçilər arasında koordinasiya və qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrində biznes proseslərin modelləşdirilməsi və idarə edilməsi üzrə aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- Müəssisələrdə biznes proseslərin idarə edilməsinə daha əhəmiyyətli və rentabilliyə bir-başə təsir göstərən proseslərdən başlanılmalıdır;
- Proses modelləşdirilməsinin iki dəfə (hazırkı və dəyişdirilmiş proses) həyata keçirilməsi idarəetmə effektivliyini artırmağa xidmət edir;
- Proses xəritələri ilə bərabər proseslərin təsvir

edildiyi qayda və təlimatlar hazırlanaraq, proses sahibi və iştirakçılarına təqdim edilməlidir;

– Biznes-proseslərə nəzarət proses modellərinə əsasən müəyyən edilmiş effektivlik göstəricilərinə əsasən aparılmalıdır;

– Proseslərin təkmilləşdirilməsi fəaliyyətləri davamlı olaraq həyata keçirilməlidir.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi və idarə edilməsi işçiləri əlavə iş yükündən azad etməyə, proses effektivliyini artırmağa, istehsal və proses vaxtlarını qısaltmağa, xərcləri azaltmağa, müəssisə daxilində ehtiyac olmayan işləri aradan qaldırmağa imkan verəcək. Müəssisələrin proseslərin analizinə, proses vaxtlarının və xərclərinin hesablanmasına əhəmiyyət verməməsi isə nəticədə sağlam təkmilləşdirmə yollarını müəyyən etməyə mane olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Davenport T.H. (1993). "Process innovation: reengineering work through information technology". Boston: Ernst & Young, 335 p.

2. Marlon D., Marcello L.R., Jan M., Hajo A.R. (2013). "Fundamentals of business process management". Berlin: Springer, 399 p.

3. Weske M. (2007). "Business process management: concepts, languages, architectures". Berlin: Springer, 368 p.

4. Page S. (2010). "The power of business process improvement". New York: Amacom, 338 p.

5. Harmon P. (2014). "Business process change: a business process management guide for managers and process professionals". Third edition. New York: Elsevier, 520 p.

6. Jeston J., Nelis J. (2006). "Business process management: practical guidelines to successful implementations". Oxford: Elsevier, 438 p.

7. Briol P., (2008). "BPMN - the business process modelling notation: pocket handbook". Lulu.com, 120 p.

8. Cristian G. (2013). "Business process models: change management". Berlin: Springer, 205 p.

The importance of business process modelling in the effective management of small and medium enterprises

Tahir Aghazada

Abstract

Purpose – to identify benefits and implementation ways of business process modelling for efficient management of small and medium enterprises.

Design/methodology – systematical approach, modelling, comparative analysis

Findings – ways to increase the efficiency of management were identified based on the modeling of business processes in small and medium enterprises.

Research limitations – lack of scale of local researches in the area of application methods for business processes modeling in enterprises.

Practical implications – the possibility of using to increase the efficiency of business processes management in small and medium enterprises.

Originality/value – classification and practical interpretation of business process modelling elements and influence of modeling on the efficiency of management of small and medium-sized enterprises were studied.

Keywords: small and medium entrepreneurship, business processes, modelling

JEL Classification Codes: M10, L26, C51.

JEL Classification Codes: E63, H2, K34, O23

Реформирование системы налогообложения физических лиц-предпринимателей в контексте стимулирования малого бизнеса в Украине

Марина Лебеда

Аннотация

Цель исследования – оценка влияния налогообложения доходов физических лиц в Украине на реализацию фискальных задач государства, определение приоритетов реформирования налога на доходы физических лиц-предпринимателей.

Методология исследования – системный подход, сравнительный анализ, трендовое моделирование.

Результаты исследования – негативные последствия влияния основополагающих характеристик налогообложения личных доходов на фискальный потенциал малого бизнеса и истощение базы налогообложения основной массы плательщиков.

Ограничения исследования – масштабы "теневой экономики" в Украине, наложение разнонаправленных факторов экономической активности физических лиц-предпринимателей.

Практическая значимость исследования – обоснование возможностей для повышения уровня использования фискального потенциала налога на личные доходы.

Оригинальность и научная новизна исследования – в статье выделены характеристики налоговой нагрузки на получателей различных форм доходов и определены основные детерминанты их реакции на изменения налогового давления в Украине.

Ключевые слова: налог на доходы физических лиц, эффективная ставка налогообложения, налоговая нагрузка, распределение налогового бремени

1. Введение

Реформирование налогообложения доходов физических лиц-предпринимателей (далее - ФЛП) нельзя рассматривать вне контекста реформы всей системы налогообложения личных доходов населения¹. Соответственно, необходимо определить исходные положения реформирования налогообложения доходов ФЛП в контексте общих задач и приоритетов изменения системы налогообложения. В частности, в центре внимания должны быть финансово-экономические последствия применения действующих принципов и приоритетов распределения налоговой нагрузки между различными группами налогоплательщиков. Также необходимо оценить ожидаемые финансово-экономические последствия сохранения этих принципов и предложить направления их развития в Украине.

2. Финансово-экономические предпосылки и основные принципы реформирования системы налогообложения личных доходов в Украине

Экономический кризис 2013–2015 гг. определил повышенное внимание к проблемам публичных финансов, фискальной нагрузки и использования налоговых стимулов для развития предпринимательства. В то же время государство пытается, хотя и незначительно, но исправить «провалы» в социальной политике, медленно повышая различные выплаты для населения.

В 2015 г. объем ВВП сократился на 9,8%, а в 2016 г. – вырос на 2,34%. Реальные темпы изменения бюджетных расходов составили соответственно –6,4% и +4,96%. Доля бюджетных расходов в ВВП увеличилась до 34,3% в

¹ Исходя из научных работ украинских и иностранных ученых, а также хозяйственной практики Украины, здесь и далее термины «налогообложение личных доходов населения» и «налогообложение доходов физических лиц» используются как синонимы [1–6].

2015 г. и 35,1% в 2016 г., что, разумеется, повышает «ценность» дополнительных налоговых поступлений, не связанных со стагнацией экономической активности плательщиков. Доля налоговых поступлений в ВВП достигла в 2015 г. уровня 25,53% (против 22,40% в 2014 г.), а в 2016 г. – 27,30%. При этом в структуре налоговых поступлений постепенно повышался удельный вес налога на доходы физических лиц (в 2016 г. – 21,4%).

Для содержательной оценки места налога на доходы физических лиц в украинской налоговой системе целесообразно учесть некоторые важные ее характеристики.

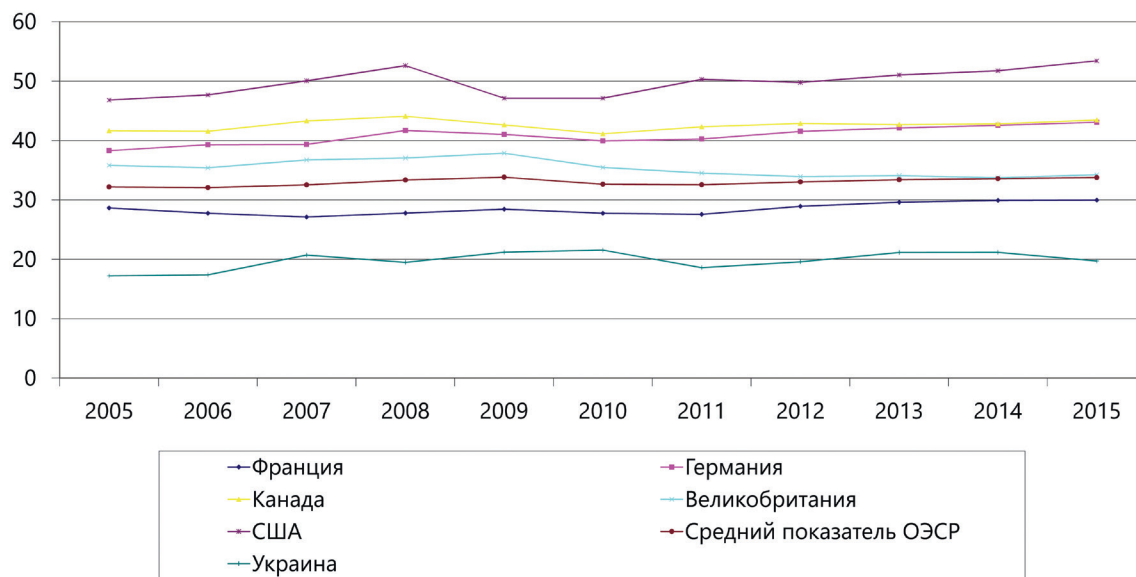
Первая характеристика: доля налога с доходов физических лиц в составе налоговых поступлений. Учитывая различия в методологических подходах, присущих оценке налогов в европейских странах и в Украине², нами пересчитаны данные развитых стран, при этом из суммы налоговых поступлений были вычтены взносы на социальное страхование (Рис.1 и 2).

Очевидно, что по показателю доли налога с доходов физических лиц Украина значительно уступает странам ОЭСР, а фискальный потенциал этого налога используется не в полной мере. В частности, если среднее значение доли налогов на личные доходы по ОЭСР в 2014 г. составляло 33,57%, то в Украине – 21,16%, то есть более чем в 1,5 раза меньше. В 2015 г. среди стран-членов ОЭСР долю налога с доходов физических лиц менее 30% имели только 13 стран из 35, а в большинстве стран ОЭСР удельный вес налога на личные доходы в составе налоговых поступлений превышал 30% (таких в 2015 г. было 17 стран из 32, по которым имелись данные).

Однако такое видение является несколько упрощенным. Важно, что между размерами ВВП на душу населения (именно они детерминируют совокупные доходы домохозяйств,

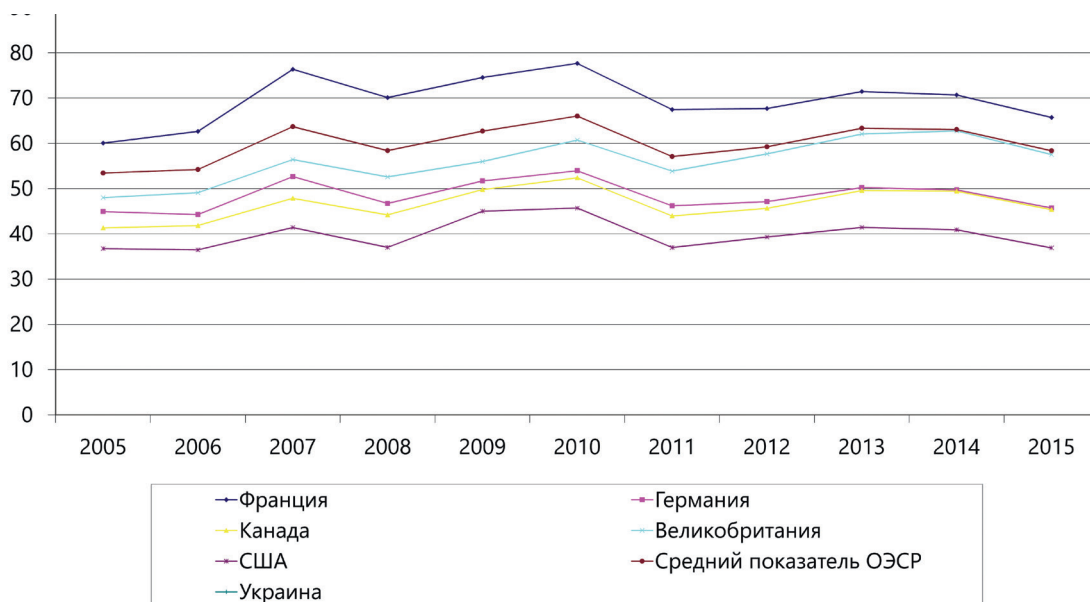
² В странах Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР) взносы в фонды социального страхования относят в состав налоговых поступлений.

Рис. 1. Доля налога на личные доходы в совокупных налоговых поступлениях в некоторых странах ОЭСР и Украине.

Источник: Официальные сайты статистики ОЭСР и Государственной службы статистики Украины

Рис. 2. Отношение доли налога на личные доходы в совокупных налоговых поступлениях в Украине к аналогичному показателю в некоторых странах ОЭСР

Источник: Официальные сайты статистики ОЭСР и Государственной службы статистики Украины

выступающие базой налогообложения для налога с доходов физических лиц) и долей налогов с личных доходов в составе налоговых поступлений существует заметная связь. Тренд «рост ВВП на душу населения - увеличение доли налога на личные доходы в составе совокупных налоговых поступлений» достаточно выражен (Рис. 3).

Как видим, Украина позиционируется прямо на линии тренда, и "с учетом размера доходов украинского населения" доля налога на личные доходы не выбивается из общего тренда, присущего развитым странам.

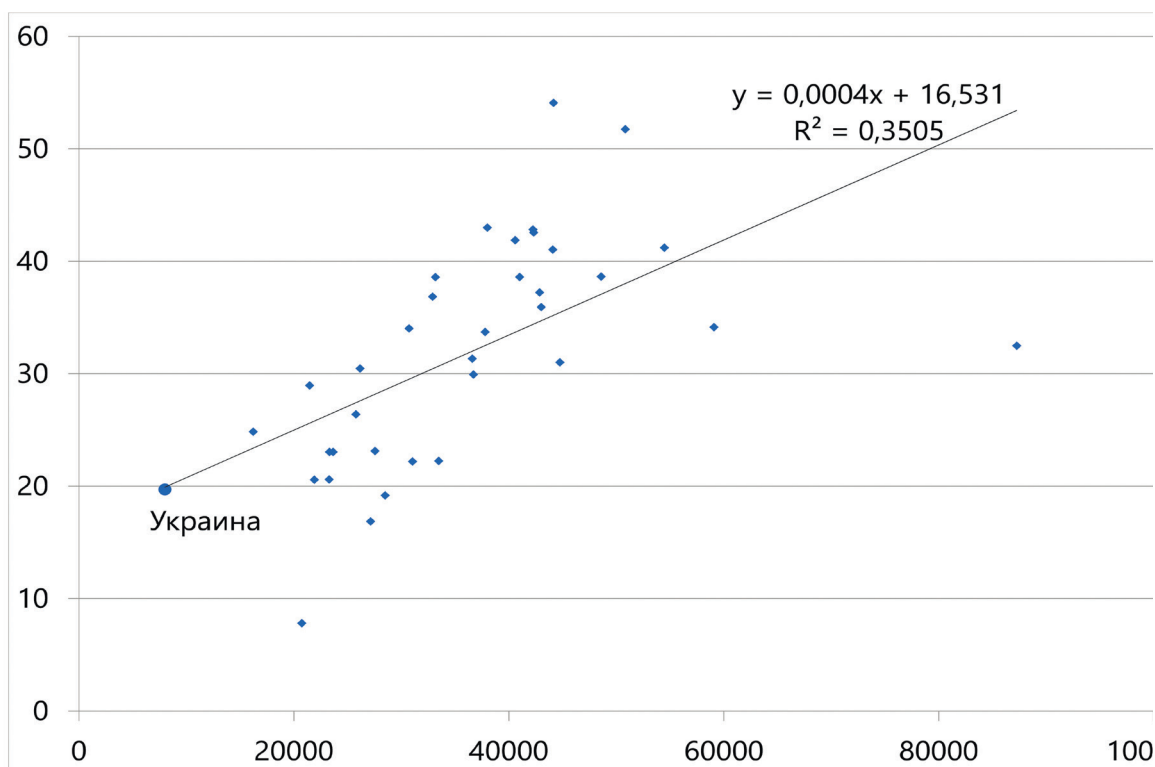
Соответственно, для уточнения оценки использования фискального потенциала налогообложения личных доходов, мы должны учесть вторую характеристику такой системы:

уровень налоговой нагрузки, создаваемой этим налогом на доходы плательщиков.

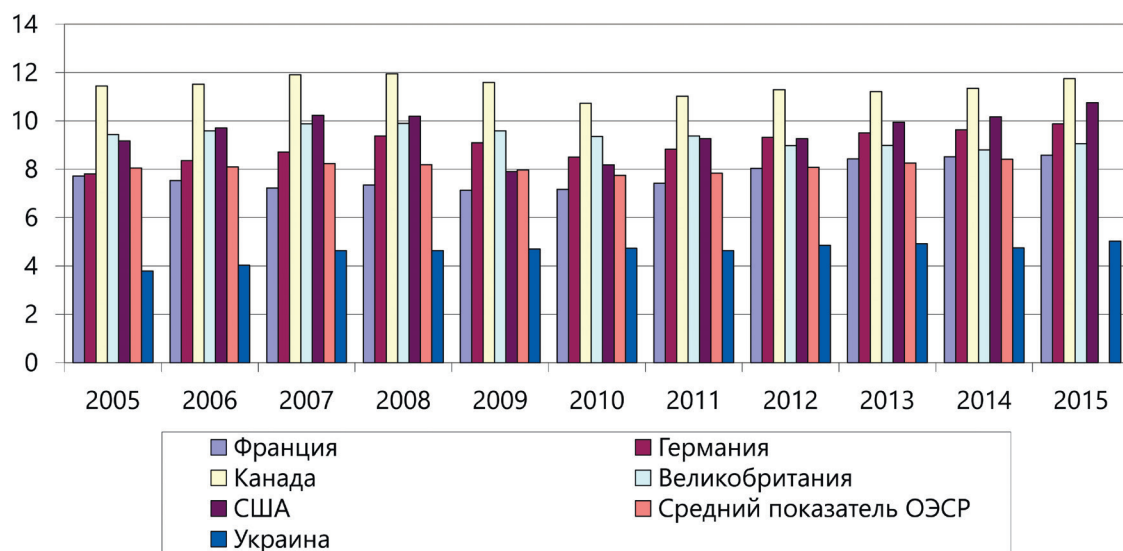
Для оценки по этому критерию мы предлагаем использовать показатель отношения налоговых поступлений от налога на личные доходы к ВВП. Учитывая, что доля доходов домохозяйств в составе ВВП колеблется между странами достаточно умеренно, этот показатель, хотя и не напрямую, способен характеризовать налоговую нагрузку на личные доходы и пригоден для международных сравнений (Рис. 4 и 5).

Из приведенных данных следует, что отношение налога на личные доходы к ВВП в Украине не также существенно ниже, чем в подавляющем большинстве стран ОЭСР. В частности, украинский показатель составляет лишь око-

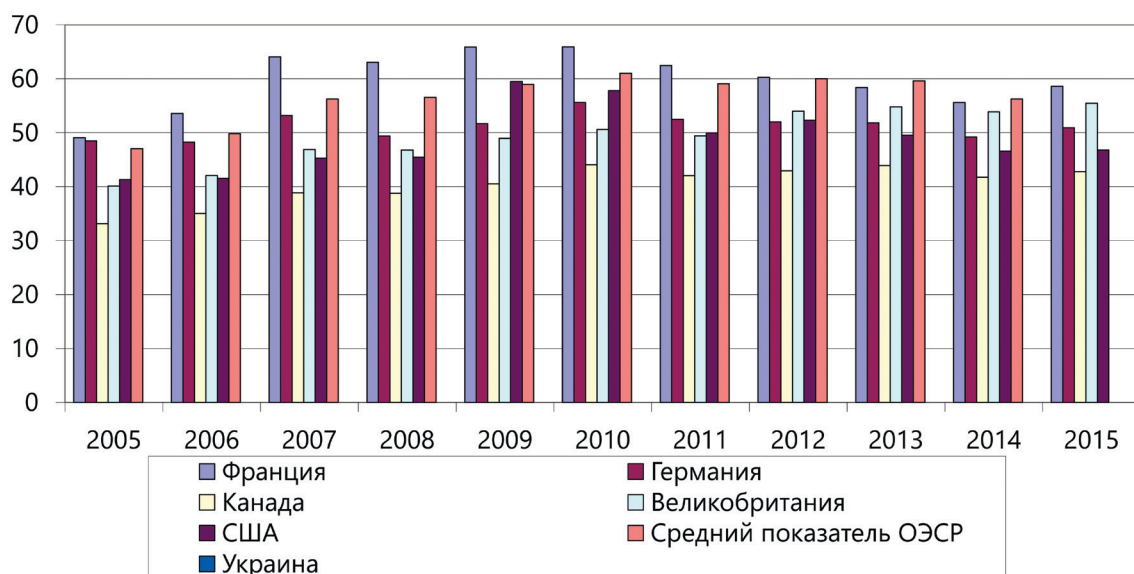
Рис. 3.1. Зависимость доли налога на личные доходы в совокупных налоговых поступлениях от размера ВВП на душу населения в странах ОЭСР и Украине

Источник: Построено автором по данным официальных сайтов статистики ОЭСР и Государственной службы статистики Украины

Рис. 4. Доля налогов на личные доходы в ВВП, %

Источник: Официальные сайты статистики ОЭСР и Государственной службы статистики Украины

Рис. 5. Отношение доли налога на личные доходы в ВВП Украины к показателям некоторых стран ОЭСР, %

Источник: Официальные сайты статистики ОЭСР и Государственной службы статистики Украины

ло половины среднего по всем странам ОЭСР уровня (Рис. 5). При этом разрыв явно больше по сравнению с более развитыми странами, которым свойственны высокие уровни ВВП на душу населения.

На наш взгляд, зависимость "низкая эффективность экономики – меньшая доля налога на личные доходы в составе ВВП и совокупных налоговых поступлений" является неслучайной. Украина сталкивается с общей проблемой, присущей странам, где невысокая экономическая эффективность сочетается с проблемами достижения высокого качества институтов государственного регулирования. Соответственно, для таких стран приближение к оптимальной структуре и пропорциям распределения налоговой нагрузки осложняется (блокируется) из-за невозможности обеспечить реальное равенство всех плательщиков налогов, независимо от формы получаемых доходов, их секторальной и отраслевой принадлежности.

Дополним сравнение системы налогообложения личных доходов в Украине с аналогичными системами европейских стран **третьей характеристикой**: ставками налогообложения, применяемыми к налогоплательщикам различных групп.

Ставки налогообложения, применяемые для налогообложения личных доходов в Украине и странах Европы, также отчетливо отличаются. Отметим, что Украина – единственная страна в Европе, которая не применяет дифференцированные ставки налогообложения личных доходов в зависимости от их размера. Наряду с этим, украинскую систему налогообложения личных доходов выделяет то, что здесь практически не облагается налогами имущество, а к доходам от собственности применяются ставки ниже, чем к доходам от трудовой деятельности.

Другими словами, можно констатировать уникальность базовых принципов системы налогообложения личных доходов в Украине и их радикальные отличия от принципов, по-

ложенных в основу аналогичных налоговых систем развитых стран.

В частности, в Украине для всех доходов независимо от их размера применяется базовая ставка налогообложения 18%, а необлагаемый минимум доходов граждан составляет 17 грн., т.е. меньше 1,0 евро по коммерческому обменному курсу, или около 1,5 евро по паритету покупательной способности (ППС). Налоговая социальная льгота (уменьшение дохода, получаемого работником от одного работодателя на 800 грн., т.е. около 70 евро по ППС в случае, если доход не превышает 2240 грн., т.е. 200 евро по ППС по данным 2017 г.) применяется только в отношении получателей заработной платы, а при уровне минимальной заработной платы 3200 грн. сфера ее применения распространяется только на семьи с двумя или более детьми в возрасте до 18 лет.

Именно эти два параметра – минимальный размер необлагаемого дохода и отсутствие роста налоговых ставок для доходов более высоких среднего уровня – являются определяющими факторами распределения налогового бремени между группами плательщиков налога на личные доходы. В результате в Украине в равной мере (и даже значительно ниже) облагаются налогом и высокие доходы, и доходы в размере прожиточного минимума, а налоговое бремя распределяется не по принципу платежеспособности, а по принципу неспособности уклониться от выполнения налоговых обязательств.

В отличие от Украины, европейские страны реализуют идеологию налогообложения личных доходов, основанную на фундаментальном принципе распределения налогового бремени. Это – принцип зависимости налоговой нагрузки от платежеспособности, основанный, в свою очередь, на концепции убывающей предельной полезности дохода, формой выражения которого стало доминирование прогрессивных систем налогообложения [9].

Данные о ставках налогообложения некоторых европейских стран сведены в таблицу.

Нетрудно заметить принципиальное отличие принципов налогообложения в Украине от европейских стран. Общественно эффективные системы налогообложения личных доходов должны:

- Максимально облегчать налоговое бремя для плательщиков с низкими доходам;
- Предполагать умеренное бремя для плательщиков, имеющих доходы, близкие к среднему уровню;
- Повышать такое бремя для плательщиков, имеющих доходы существенно выше среднего;
- Приближать к уровню 40-50% для доходов, превышающих средний уровень в десятки раз.

Таким образом, анализ первых трех характеристик системы налогообложения доходов физических лиц позволяет обосновать некоторые подходы к ее реформированию в Украине.

Во-первых, фискальный потенциал этого налога используется здесь в разы меньше, чем в странах с более развитыми налоговыми системами, что говорит о весомых резервах повышения налоговых поступлений.

Во-вторых, реализация этого потенциала невозможна без принципиального изменения идеологии налогообложения в сторону отхода от абсолютно неоправданной "плоской" шкалы налогообложения и введения распространенной во всех цивилизованных странах прогрессивной шкалы налогообложения с дифференциацией налоговых ставок.

Таблица. Дифференциация ставок налога на доходы физических лиц в зависимости от их размера в странах, применяющих типичные для ЕС модели налогообложения

Название страны	Ограничение размера налогооблагаемого годового дохода		Ставка налога применяется к доходу соответствующего размера
	Нижняя		
Германия	0	8.354 тыс. евро	0%
	8.355 тыс. евро	13.469 тыс. евро	14%–23,97
	13.470 тыс. евро	52.881 тыс. евро	23,97%–42%
	52.882 тыс. евро	250.730 тыс. евро	42%
	250.731 тыс. евро	–	45%
Франция	0	5.963 тыс. евро	0%
	5.963 тыс. евро	11.896 тыс. евро	5,5%
	11.896 тыс. евро	26.420 тыс. евро	14%
	26.420 тыс. евро	70.830 тыс. евро	30%
	70.830 тыс. евро	–	41%
Великобритания	£0	£11.500	0%
	£11.500	£45.000	20%
	£45.000	£150.000	40%
		–	45%

Источник: Top Marginal Personal Income Tax Rates (2008);
New Maximum Tax Rate from 2016–2020

С учетом двух этих базовых исходных положений реформирования системы налогообложения личных доходов населения Украины и следует рассматривать четвертую характеристику этой системы: внутреннюю структуру налоговой нагрузки. В качестве характеристики последней мы предлагаем использовать соотношения между ставками налогообложения, применяемыми к различным формам доходов и между уровнями налоговой нагрузки, возникающими для получателей различных форм дохода в результате применения таких ставок.

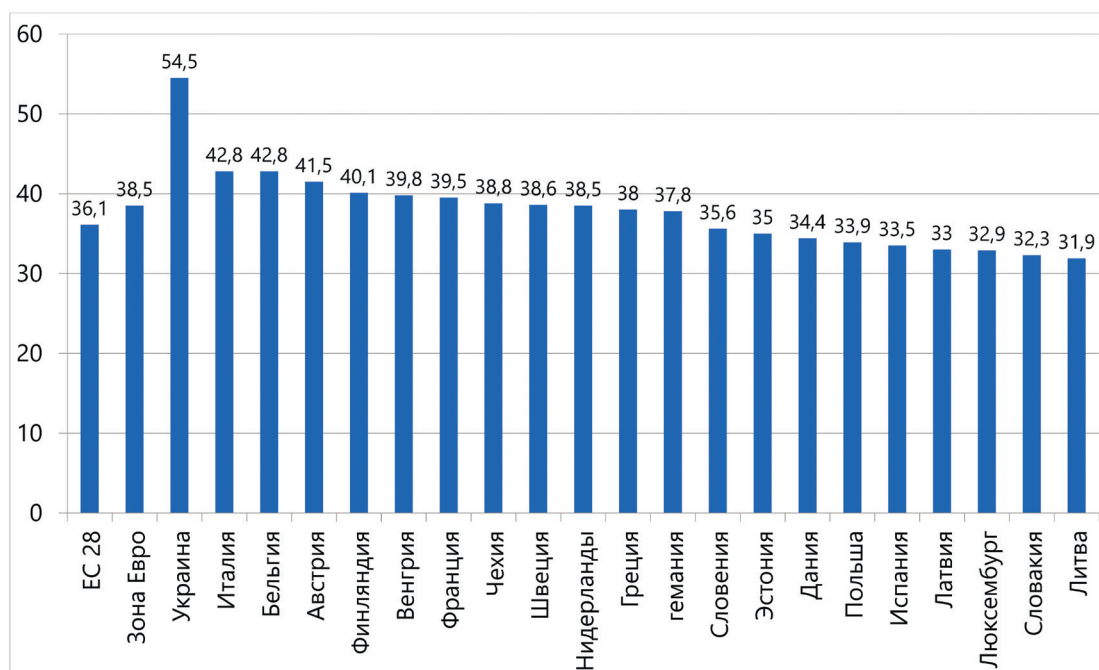
В контексте данного исследования центральное место занимает соотношение между налоговой нагрузкой на "зарплатные доходы" (доходы, получаемые наемными работниками в виде заработной платы) и доходами от предпринимательской деятельности, осуществляемой без образования юридического лица (доходами ФЛП).

Важно, что налогообложение личных доходов неразрывно связано с обязательными выплатами, которые в украинской хозяйственной практике определяются как взносы в систему обязательного социального страхования (единый социальный взнос). По сути, такие взносы в комплексе с налогом на доходы физических лиц определяют налоговую нагрузку на доходы наемных работников. Поэтому сравнение налоговой нагрузки на доходы ФЛП и наемных работников будет неполным, если не учитывать обязательства ФЛП по уплате единого социального взноса.

Итак, с учетом вышеотмеченного можно констатировать, что в Украине налоговое давление на "зарплатные доходы" является одним из самых высоких в Европе (Рис. 6).

Комплексная налоговая нагрузка на зарплату в Украине достигает 54,5% против 36,1% в ЕС28. Именно взносы в фонды общеобяза-

Рис. 6. Уровень налоговой нагрузки на «зарплатные доходы» в некоторых странах ЕС и Украине, %

Источник: Концепция реформирования налоговой системы Украины

тельного социального страхования обуславливают основную часть налогового бремени для доходов наемных работников.

Относительно ФЛП структура налоговой нагрузки на доходы (прибыль), полученные от предпринимательской деятельности, аналогичная – налог на доходы и социальный взнос. Однако принципиально иной механизм начисления налога на доходы (фиксированные размеры налога, не зависящие от размеров доходов для ФЛП, плательщиков единого налога отдельных групп) и альтернативные варианты базы расчета (прибыль или доходы) для ФЛП на общей системе налогообложения затрудняют сравнение с налоговой нагрузкой на наемных работников.

Для обеспечения сопоставимости данных нами определены эффективная ставка налогообложения и удельные налоговые поступления от одного ФЛП за период 2013-2015 гг. По нашим расчетам, в 2013 г. средний фактический уровень налоговой нагрузки на ФЛП в общей системе налогообложения (эффективная ставка налогообложения этой группы плательщиков) составил 0,230 (это означает, что налоговые поступления составили 23,0% задекларированных ФЛП в общей системе налогообложения доходов), в 2014 г. – 0,336, (т.е. 33,6% задекларированных доходов выплачивались в виде налога на доходы) и в 2015 г. – 0,381 (т.е. 38,1%).

Для ФЛП в упрощенной системе налогообложения аналогичные показатели составляли в 2013 г. 0,021 (то есть только 2,1% задекларированных ФЛП доходов выплачивались в виде налога на доходы), в 2014 г. – 0,022 (то есть всего 2,2% доходов были изъяты в виде налога на доходы) и в 2015 г. – 0,019, (то есть всего 1,9% задекларированных ФЛП в упрощенной системе налогообложения доходов изымались в виде налога на доходы).

Понятно, что такая невысокая налоговая нагрузка существенно выделяет ФЛП (в первую очередь, ФЛП на едином налоге) среди плательщиков налога с личных доходов. Это

происходит в связи с тем, что эффективная налоговая ставка на уровне близком к 2% для ФЛП освобождает от значительной части налогового давления по сравнению с наемными работниками, получающими доходы преимущественно в форме заработной платы.

Кроме того, существенно меньше выглядит и нагрузка на ФЛП в едином налоге, обусловленная уплатой взносов в фонды социального страхования. Самостоятельное определение базы начисления (но не ниже минимального взноса для II и III групп и 0,5 минимального взноса для I группы) ведет к выплате такого минимального взноса независимо от размеров фактически получаемых доходов. Таким образом, фиксированный размер взноса позволяет даже предпринимателям, которые получают доходы в десятки раз выше средних по украинской экономике, платить минимальные размеры взносов в фонды социального страхования.

Важно учесть, что только формальный порядок выплаты единого социального взноса предусматривает, что подавляющая часть бремени возлагается на работодателя, а нагрузка на наемного работника составляет лишь около 3,6%. На самом деле, ситуация на рынке труда позволяет большинству работодателей "перекладывать" налоговое бремя на наемных работников путем сокращения заработной платы, а не собственных доходов.

Таким образом, наемные работники, даже получающие доходы близкие к средним по экономике, несут значительно бóльшую нагрузку по налогообложению личных доходов и уплаты единого социального взноса, чем ФЛП, которые получают доходы значительно выше средних по экономике и платят единый налог.

3. Выводы

1. В Украине в сфере налогообложения личных доходов налоговая нагрузка распределяется, в основном, в зависимости от способности скрыть доходы от налогообложения, а не от платежеспособности плательщиков такого

налога. Поэтому с учетом формы получаемых доходов сочетание нулевой дифференциации налоговых ставок в зависимости от размеров доходов с высокой (в разы) дифференциацией налоговой нагрузки рассматривается нами как форма отказа от эффективных параметров налогообложения личных доходов в пользу более осуществимых.

2. Ставка налогообложения практически устанавливается не на эффективном уровне, а на том, который не приводит к действию механизмы сокрытия доходов. При этом наименьшая возможность для такого сокрытия возникает у наемных работников официального бизнеса, операции которого осуществляются преимущественно в безналичной форме, а наибольшая – у самозанятых и предпринимателей, значительная часть операций которых выполняется в наличной форме. Именно подобные отличия в предпосылках тенезации доходов, а не разница их размеров, является определяющим фактором распределения налоговой нагрузки в условиях Украины.

3. Указанный принцип распределения налоговой нагрузки существенно снижает общественную эффективность налогообложения личных доходов. Поэтому в контексте предложенных нами общих принципов реформирования налогообложения доходов физических лиц в Украине приоритетной задачей реформирования налогообложения доходов ФЛП является повышение налоговой нагрузки на фонд оплаты труда плательщиков единого налога и введение механизма дифференциации такой нагрузки в зависимости от размера задекларированных доходов. При этом фискальная эффективность данной системы будет зависеть, в первую очередь, от способности поставить под контроль доходы, значительно превышающие средний по экономике уровень.

Список литературы:

1. Cordes J.J., Juffras, J.N. (2012). "State Personal Income Taxes / The Oxford Handbook of State and Local Government Finance." Ed. R.D. Ebel,

J.E. Petersen. Oxford: Oxford University Press, 300-332 p.

2. Slemrod J. (2005). "The Etiology of Tax Complexity: Evidence from US State Income Tax Systems", *Public Finance Review*, vol. 33, no. 3, 279-299 p.

3. Коцупатрый М.М., Ковач С.И., Безверхий К.В. (2012). "Системы налогообложения доходов физических лиц предпринимателей в Украине", *Актуальные проблемы экономики*, Киев: № 10 (136), 183-194 с.

4. Захарова Н.И., Тараненко В.Е., Химич К.И. (2012). "Критерии оценки фискальной эффективности местного налогообложения". *Вестник ДДФА. Экономические науки*, Днепропетровск: № 2, 162-170 с.

5. Слатвинская М.А. (2012). "Альтернативные системы налогообложения малого бизнеса: состояние, проблемы, перспективы: Монография". Одесса: ОНЕУ, 252 с.

6. Официальный сайт статистики ОЭСР – <http://www.oecd.statistics.eu>

7. Официальный сайт Государственной службы статистики Украины – <http://www.ukrstat.gov.ua>

8. Пикетти Т. "Капитал в XXI веке". Москва: Ад Маргинем Пресс, 2015. 592 с.

9. "Top Marginal Personal Income Tax Rates" (2008), Tax Policy Center. Retrieved 2011-12-26

10. "New maximum tax rate from 2016-2020". *Einkommenssteuergesetz 1988 § 33* – <https://www.ris.bka.gv.at/Dokument.wxe?Abfrage=Bund esnormen&Dokumentnummer=NOR40174043>

11. "Концепция реформирования налоговой системы Украины" (2013). Киев: КМУ, 38 с.

12. Evans Ch., Hansford A., Hasseldine J., Lignier Ph., Smulders Sh., Vaillancourt F. "Small business and tax compliance costs: A cross-country study of managerial benefits and tax concessions". *eJournal of Tax Research*. Volume 12, No. 2. 453-482 p.

Reforming the system of taxation of personal income of entrepreneurs in the context of stimulation of small business in Ukraine

Marina Lebeda

Abstract

Purpose – assessment of the impact of taxation of incomes of individuals in Ukraine on the implementation of fiscal tasks of the state, determination of priorities for reforming the tax on personal income of entrepreneurs.

Design/methodology – system approach, comparative analysis and trend modeling.

Findings – negative after math of the impact of the basic characteristics of personal income taxation on the fiscal potential of small businesses and the depletion of the tax base for the bulk of payers.

Research limitations – the scale of the “shadow economy” in Ukraine, the imposition of multidirectional factors of economic activity of individuals-entrepreneurs.

Practical implications – justification of opportunities to increase the level of use of the fiscal potential of the personal income tax.

Originality/value – the article outlines the characteristics of the tax burden on the recipients of various forms of income and identifies the main determinants of their response to changes in tax pressures in Ukraine.

Keywords: tax on personal income, effective tax rate, tax burden, distribution of tax burden

EL Classification Codes: E63, H2, K34, O23.

JEL Classification Codes: L00, L50, O1

Milli innovasiya sisteminin formalaşmasında sənayenin rolu

Xalid Cavadov

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – milli innovasiya sisteminin formalaşmasında sənayenin rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – milli innovasiya sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin təşkilində sənayenin potensialından geniş istifadə edilməlidir. Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır. Sənaye sahibkarlarının innovasiya proseslərinə daha aktiv cəlbi üçün dövlət, sənaye və universitet əlaqələri genişləndirilməlidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – beynəlxalq təcrübəyə nisbətən milli təcrübədə milli innovasiya sistemində dair anlayışın tam formalaşmaması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – sənaye innovasiya fəaliyyətinin inkişaf mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsində alternativ mənbə kimi istifadə imkanlılığı.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin inkişafında sənayenin açıq və qapalı innovasiya fəaliyyətinin rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Açar sözlər: Milli İnnovasiya Sistemi (MİS), innovasiya infrastrukturu, innovasiya fəaliyyəti

1. Giriş

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və yeni innovativ iqtisadi sistemin formalaşdırılmasının əsas mərhələlərindən biri də milli innovasiya sisteminin yaradılması və onun elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilidir. Milli innovasiya sistemi milli iqtisadiyyat çərçivəsində iqtisadi cəhətdən faydalı yeniliklərin yaradılması, yayılması və istifadəsini təmin edən sistemdir [1]. Milli innovasiya sisteminin əsas iştirakçıları dövlət, sənaye firmaları və elm-təhsil kompleksidir. Onlar qarşılıqlı fəaliyyətdə olan innovativ prosesin əsas fiqurlarıdır. Milli innovasiya sistemi dövlətə innovasiya proseslərinin idarə edilməsi üçün imkanlar yaradır. Sənaye innovativ proseslərdə əsas mərkəzlərdən biridir və ümumi innovasiya aktivliyinin əhəmiyyətli hissəsi sənaye sektoruna məxsusdur. Bu səbəbdən sənaye milli innovasiya sisteminin əsas elementlərindən biri kimi onun formalaşmasında əsas rol oynayır. Həmçinin innovasiyaların real sektora ötürülməsində sənaye sahibkarlarının həyata keçirdiyi yeni məhsul, iş və ya xidmətlərin yaradılması fəaliyyəti əsas mərhələlərdən biridir.

2. Sənaye və milli innovasiya sistemi

İngilis iqtisadçısı Kristofer Freeman (1921–2010) Milli innovasiya sisteminə dair konsepsiyayı təklif etdiyi andan (1989) sənayenin bu sistemin əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğu qeyd olunurdu. Geniş mənada, milli innovasiya sistemi innovasiyaların formalaşdırılmasında, yayılmasında və istifadəsində iştirak edən bütün aktyorları əhatə edirsə, dar mənada o, yalnız texnoloji innovasiyaların yaradılması, yayılması və mənimsənilməsi ilə birbaşa əlaqədar olan aktyorların təşkil etdiyi bir sistem kimi qiymətləndirilir [2]. Hər iki çərçivədə sənaye bu sistemin əsas aktyorlarındanıdır.

İnnovasiya sistemlərinin formaları

- Milli innovasiya sistemi (Freeman, 1987; Lundvall, 1992; Nelson, 1993).
- Regional innovasiya sistemləri (Camagni, 1991;

Cooke, 1997; Braczyk, 1998; Cooke, 2001; Asheim & Isaksen, 2002).

– Sektorlar üzrə innovasiya sistemləri (Breschi & Malerba, 1997; Malerba, 2004).

– Texnoloji innovasiya sistemləri (Carlsson, 1995; Carlsson & Stankiewicz, 1991).

Şübhəsiz, sənaye sektoru iqtisadiyyatın əsas sektoru olmaqla iqtisadi inkişafı birbaşa təmin edən, real dəyər yaradan, yüksək məşğulluğu təmin edən, digər sektorları resurs və texnologiya ilə təmin edən bir sahədir. Sənaye sektoru iqtisadiyyatda tədqiqat və inkişafın əsas icraçısı və innovasiya mənbəyidir. Milli innovasiya sisteminin əsas əlamətlərindən biri müəssisələrarası texnika və bilik mübadiləsidir. Bu səbəbdən, bir çox firmalar arasında innovasiya əməkdaşlığı sürətlə artır. Həmçinin firmaların tamamlayıcı texnika və resurslar əsasında əməkdaşlıqları iqtisadi sinerjiyə nail olmalarını təmin edir. Digər aspektdən isə müasir iqtisadi şəraitdə sənayenin inkişafında yeni bilik və texnologiyaların istifadəsi əsas amilə çevrilmişdir. Yenilikdən kənar qalan sektor innovasiya aktivliyinin sürətləndirdiyi rəqabət mühitində qısa müddət ərzində məğlub olur.

Sahibkarlar, xüsusilə də sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlar daha səmərəli və daha innovativ istehsal üsulları ilə daha məhsuldar iqtisadiyyat yaratmaqla iqtisadi artımın təminində mühüm rol oynayırlar. Sənaye firmaları digər sənaye firmaları ilə innovasiya fəaliyyətində əməkdaşlıq edir və ya onların yeniliklərini mənimsəyərək öz sistemini inkişaf etdirir.

Sənayedə həyata keçirilən innovasiya fəaliyyəti kommersiya kontekstində biliyin sistemə inkişafını və dərinləşməsini təmin edir. Milli innovasiya sistemində elmi tədqiqat işləri universitetlər və elmi tədqiqat institutları tərəfindən, tətbiqi araşdırma və işləmələr isə çox vaxt sənaye firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Burada əsas fərq ondan ibarətdir ki, universitetlər və elmi tədqiqat institutlarından fərqli olaraq, özəl şirkətlərin elmi araşdırma və işləmələrin həyata keçirilməsində öz səhmdarları üçün

mənfəət əldə etmək kimi önəmli vəzifələri vardır. Milli iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində, xüsusilə sənayedə inkişafın innovativliyi səviyyəsindən asılı olaraq resurslardan istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi prioritetləri dəyişə bilər. Sənayedə innovasiya sistemlərinin fəaliyyətinin potensial və faktiki səmərəliliyi arasındakı fərqin kəmiyyət xarakteristikası təkcə iqtisadi deyil, həmçinin texniki və texnoloji müstəvidə ciddi tədqiqatların nəticəsi olmalıdır. Bu sahədə yeni məhsul istehsalı digər sahələrə nisbətən daha real olduğu üçün həmin istiqamətdə innovativ fəaliyyətin mahiyyəti və məzmunu daha böyük diqqətə layiqdir.

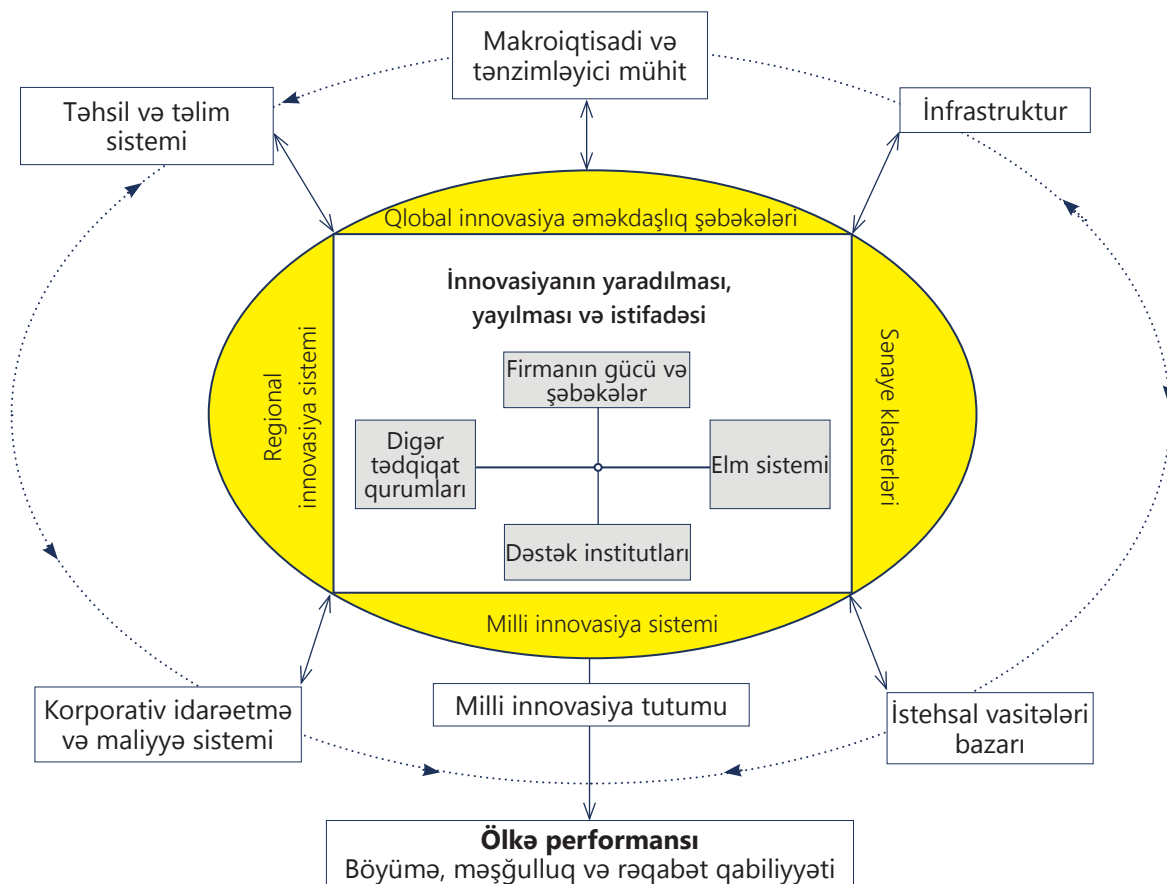
Sənayedə innovasiya fəaliyyətinə, əsasən, aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir.

- Rəqabət mühitində daha üstün mövqə əldə etmək;
- Yeni məhsul və xidmətlərə olan ehtiyac;
- Mövcud məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstehsal xərclərinin azaldılması;
- Məhsulların həyat dövrünün uzadılması;
- Məhsuldarlıq və səmərəliliyin yüksəldilməsi və s.

3. Sənayedə açıq və qapalı innovasiya fəaliyyətinin MİS-ə təsirləri

Sənaye sahibkarları tərəfindən həyata keçirilən innovasiya fəaliyyəti öz xarakterinə, əhatə dairəsinə, həcminə və əsas istiqamətlərinə görə

Şəkil 1. Milli innovasiya sistemi

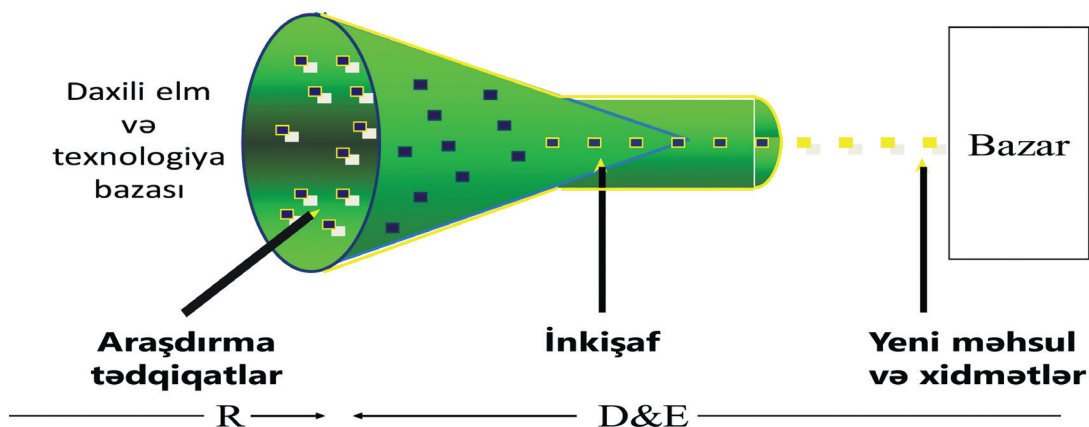

Mənbə: OECD (1999) "Managing National Innovation System". (OECD (1999).

Milli innovasiya sisteminin idarə olunması) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [3]

Şəkil 2. Qapalı innovasiya sistemi

Sənayedə qapalı innovasiya sistemi

Mənbə: H.Chesbrough (2003). Açıq innovasiyalar. Texnologiya yaratmaq və əldə etmək üçün yeni zərurət əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [4]

fərqlənir. İnnovasiya fəaliyyəti mürəkkəb olduğu qədər uzun zaman tələb edən bir fəaliyyət sahəsidir və onun reallaşdırılması böyük həcmdə kapital və diqqət tələb edir. Sənayedə həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətinə ən müasir və əhatəli yanaşma amerikalı idarəetmə professoru Henry William Chesbrough (1956) tərəfindən 2003-cü ildə çap olunmuş "Open innovation: the new imperative for creating and profiting from technology" əsərində qeyd etdiyi açıq və qapalı innovasiyalar təsnifatı olmuşdur [3]. H.Chesbrough öz əsərində qeyd edirdi ki, ilk dövrlərdə bütün yeniliklər qapalı mühitdə formalaşmışdır, innovasiya prosesi daha geniş miqyas aldıqca yalnız sənaye sahibkarları deyil, dövlət və universitetlər də innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməkdə maraqlı hala gəldilər. Artıq sahibkarlar qarşısında innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilən zaman seçimlər yaranmağa başladı.

İlkin innovasiya siyasətinin əsas forması olsa da, qapalı innovasiya siyasəti hələ də geniş istifadə olunan innovasiya fəaliyyətidir.

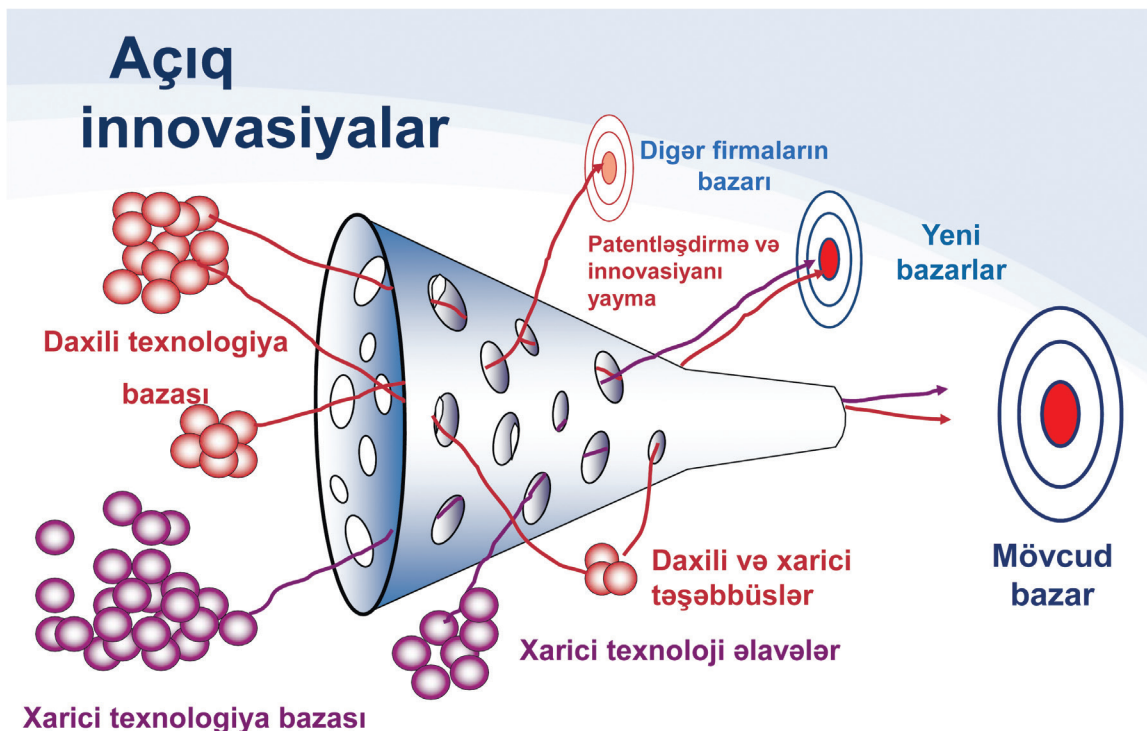
Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, sənayedə qapalı innovasiya fəaliyyəti şəxsi resurslar əsasında həyata keçirilir və mövcud bazarın tələbatını

qarşılamağa yönəlmişdir. İnnovasiya fəaliyyətinin başlanğıcı daxili elm və texnologiya bazasıdır. Yeni məhsul və xidmətlərin formalaşdırılması məqsədilə aparılan tədqiqat və araşdırmalar bilavasitə daxili insan və texnologiya resursları əsasında aparılır. Növbəti mərhələdə isə məhsul inkişafı həyata keçirilir. İnnovasiya patentləşdirildikdən sonra isə mövcud bazara təqdim olunur.

İnnovasiya sisteminin dinamikliyini təmin edən əsas innovasiya fəaliyyət forması isə açıq innovasiya fəaliyyətidir. Bu zaman mümkün bütün vasitələrlə innovasiyalar formalaşdırılmağa, yayılmağa və istifadə edilməyə çalışılır.

Açıq innovasiya sisteminin əsasında sənaye sahibkarlarının hər iki mənbədən daxili və xarici texnologiya bazasından istifadə olunur. Yenilik və onların yaradılma prosesində mümkün resurslar qiymətləndirilməsi həyata keçirilir, əlavə resursların cəlbi imkanları araşdırılır. İstər prosesin başlanğıcında, istərsə də prosesin gedişində xarici dəstək hər zaman qəbul ediləndir. Məhsul patentləşdirilməsi həyata keçirildikdən sonra isə onun digər firmaların istifadəsinə ötürülməsi mümkündür. Qapalı innovasiyalardan fərqli olaraq, həmçinin bu

Şəkil 3. Açıq innovasiya sistemi

Mənbə: H.Chesbrough (2003). Açıq innovasiyalar. Texnologiya yaratmaq və əldə etmək üçün yeni zərurət əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [4]

sistemdə yeni bazarlarda fəaliyyətdə hər zaman qiymətləndirilir. Xarici resurslardan istifadə isə ən əsas mövcud innovasiya infrastrukturundan asılıdır. Belə ki, innovasiyaları dəstəkləyən, əsasən də açıq innovasiya fəaliyyətini təmin edən əsas elementlər xarici mühitdə yerləşir və onların dinamikliyi açıq innovasiyaları daha effektiv edir. Açıq innovasiya fəaliyyətində sənaye sahibkarları arasında əməkdaşlıq daha da artır. Burada innovasiyaların ötürülməsi və istifadəsində geniş əməkdaşlıqlar formalaşır. Milli innovasiya sistemi məhz elementlər arasında yeniliyin yaradılması, yayılması və istifadəsi zamanı birgə fəaliyyəti özündə əks etdirir.

MİS-in formalaşmasına və fəaliyyətinə hər iki innovasiya siyasətinin geniş təsirləri vardır. Hər iki sistem özündə innovasiyaların formalaşdırılmasını əks etdirsə də, xaraktercə açıq innovasiyalar MİS-in daha operativ fəaliyyətini təmin edir.

Sənayedə qapalı innovasiya siyasətinin MİS-ə

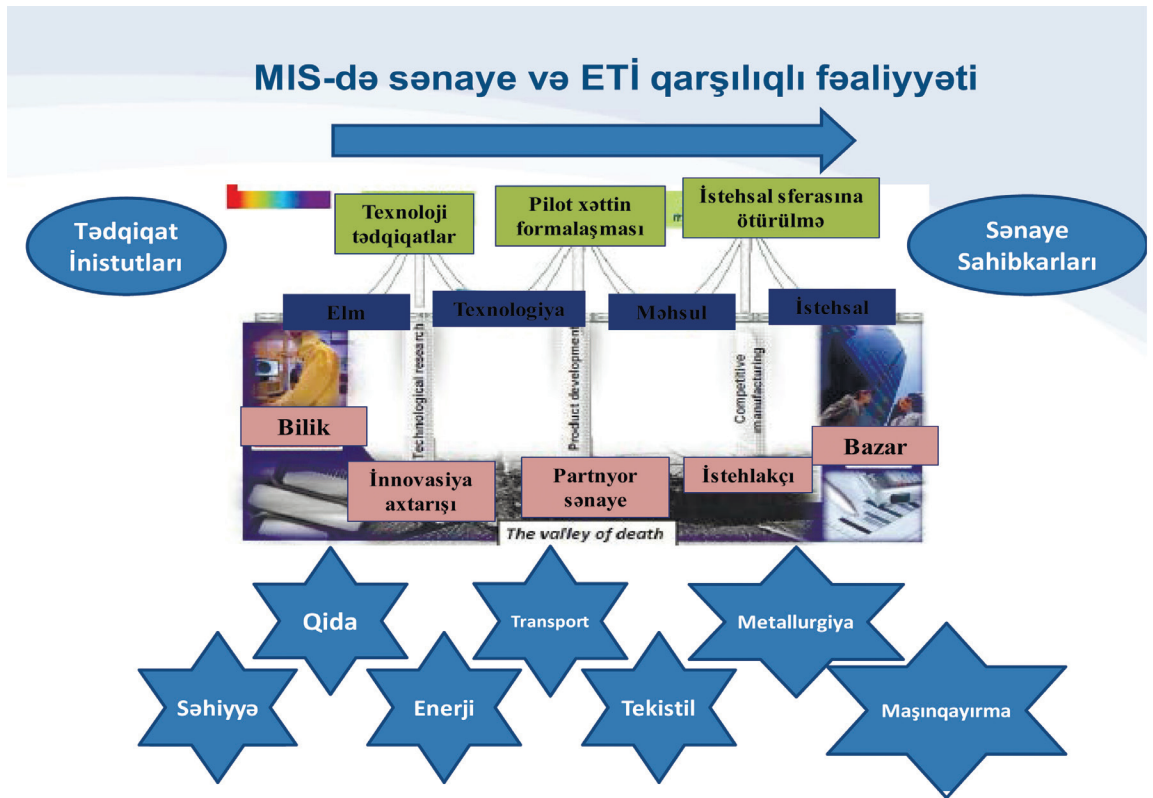
təsirləri:

- Yalnız daxili innovasiya potensialından istifadə olunur. Bu MİS innovasiya aktivliyini azaldır;
- Yeni bazarlar axtarışı zəifdir. Bu isə məhsul ixracına təsir edir;
- Xarici innovativ yeniliklərdən istifadə edilmir. Bu isə innovasiyaların yayılmasına mənfi təsir edir.

Sənayedə açıq innovasiya siyasətinin MİS-ə təsirləri

- Daxili və xarici potensiala əsaslanır. Bu isə innovasiya potensialından istifadəni yüksəldir;
- MİS-in digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı fəaliyyət mövcuddur. Bu isə MİS-in çevik fəaliyyətini təmin edir;
- Öz yaratdığı innovasiyaları digər sektorlara ötürməyə hazırdır. Bu isə innovasiyaların yayılmasını sürətləndirir;

Şəkil 4: MİS və tədqiqat institutlarının qarşılıqlı əlaqəsi

Mənbə: www.earto.eu – Avropa tədqiqat və texnologiya təşkilatları assosiasiyası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [5]

- Yeni bazarlar axtarışındadır. Bu isə innovasiyaların ixracına müsbət təsir göstərir;
- İnnovasiyaların yaradılması və istifadəsi üzrə tərəfdaşlıq edir. Bu isə öz növbəsində innovasiyaların miqyasını daha da genişləndirir;
- İnnovasiyaların satın alınması da maraqlıdır və bu, öz növbəsində, innovasiyaların reallaşdırılmasını sürətləndirir.

3. Milli innovasiya sisteminin digər elementləri ilə sənayenin qarşılıqlı fəaliyyəti

MİS daxilində qarşılıqlı fəaliyyət göstərən, əsasən, 3 güc mərkəzi vardır: dövlət, universitetlər və sənaye firmaları. Hər biri öz məqsəd və hədəflərinə nail olmaq məqsədilə qarşılıqlı fəaliyyətdə iştirak edirlər. Bunlardan yalnız sənaye

innovasiya fəaliyyətinin hər üç mərhələsində yüksək aktivlik göstərir. Müasir dövrdə MİS-in tərkibində bu qarşılıqlı münasibətlər Triplex Helix modeli vasitəsilə geniş izah olunmuşdur.

Firmalar, universitetlər və ictimai tədqiqat qurumlarının bilik istehsalında rolu bir ölkədən digərinə fərqlənir. Bununla birlikdə, hər yerdə qarşılıqlı əlaqələrin artırılması, uzunmüddətli texnoloji imkanlar yaradılmasını və ictimai tədqiqat sektorunun iqtisadi və sosial ehtiyaclarına cavab verməsini təmin etmək əsas prioritetdir [3].

Sənayenin əsas innovasiya qaynağı universitetlərin həyata keçirdiyi elmi tədqiqatlardır. Burada yaradılan yeniliklər sənaye sektoruna ötürülür və reallaşdırılır.

Sənayenin əsasən texnologiya tutumlu sahələri bu əməkdaşlıqda daha maraqlı olurlar. Bu

qarşılıqlı əlaqələr innovasiyaların yayılması prosesini daha aktiv hala gətirir. Elmi tədqiqat institutlarının innovasiya fəaliyyəti, əsasən, aşağıdakı məqsədləri daşıyır [5].

- əsas tədqiqatların reallaşdırılması;
- resurs və qrant axtarışı;
- nəşrlərin maliyyələşdirilməsi;
- patentləşdirmə;
- inkişaf;
- texnoloji transferin həyata keçirilməsi.

Sənaye sahibkarlarını isə, əsasən, aşağıdakı faktorlar əməkdaşlığa yönləndirir [5].

- innovasiya cəlbə;
- mənfəət axtarışı;
- innovativ mülkiyyət əldə etmək;
- daha öncül patentlə daha rəqabətqabiliyyətli olmaq;
- yeniliklərə nəzarət;
- texnologiya transferi ilə dəyər qazanmaq.

Dövlət isə MİS-in fəaliyyətinin əsas təminatçısı kimi çıxış edir və sistemin davamlı fəaliyyətini tənzimləməklə öz iqtisadi və sosial hədəflərinə uyğun olaraq, MİS və onun elementlərini istiqamətləndirir. Dövlət bu zaman tənzimləyici, qoruyucu, stimullaşdırıcı və bəzi hallarda özü birbaşa innovasiya formalaşdırıcı rol oynayır.

Ümumilikdə iqtisadi inkişaf siyasətinə məsul olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi iqtisadiyyat

Nazirliyi (Əsasnamə 2.0.15: "ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya siyasətini hazırlayır və aidiyyəti dövlət orqanları ilə birlikdə həyata keçirir"), habelə Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi (ixtiraçılıq və patent sahəsində müsabiqə, innovasiya sərgisi), Müəllif Hüquqları Agentliyi kimi qurumlar innovasiya siyasətində mühüm yer tutan təsisatlardır. Bununla yanaşı, Prezidentin 2010-cu il 19 fevral tarixli Fərmanı ilə yaradılmış "Prezident yanında Elmin İnkişafı Fondu" innovasiya siyasətini dəstəkləyən və qismən həyata keçirən yeni bir qurumdur. Fondun nizamnaməsinin "Məqsəd və vəzifələr" bölümündə deyilir: "Fondun əsas məqsədi fundamental, tətbiqi və axtarış - innovasiya xarakterli elmi tədqiqat proqramları və layihələrini və digər elmi tədbirləri qrant şəklində ünvanlı maliyyələşdirmək, alimlərin elmi fəaliyyətini stimullaşdırmaq və onlara azad yaradıcılıq imkanı yaratmaq, habelə elm müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsinə nəzərdə tutan və inkişafını dəstəkləyən tədbirləri həyata keçirmək yolu ilə Azərbaycanda elmi-texniki potensialı qorumaq və inkişaf etdirmək, mühüm sosial problemlərin həllində elm və texnikanın rolunu yüksəltmək və dövlətin elmi informasiya və innovasiya ehtiyatlarını artırmaqdır". Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi nəzdində məqsədi qabaqcıl texnologiyaları ölkəyə gətirmək və

Cədvəl 1. MİS-də sənaye və dövlətin əsas məqsədləri

Dövlətin MİS çərçivəsində əsas məqsədləri	<ul style="list-style-type: none"> – İqtisadi artım – İnküziv inkişaf – Dayanıqlı iqtisadiyyat – Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat – Regional balanslaşdırma – Minimum işsizlik, maksimum məhsuldarlıq
Sənayenin MİS çərçivəsində əsas məqsədləri	<ul style="list-style-type: none"> – İnnovasiya artımı – Çoxşaxəli yeniliklər – Davamlı innovasiyalar – Üstün texnologiya, üstün mövqe – Klasterləşmə – Daha az resursla daha yüksək məhsuldarlıq

Mənbə: Tədqiqat obyektində əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

ölkədə elmtutumlu sənayenin inkişafına xidmət etmək olan Yüksək Texnologiyalar üzrə Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi yaradılıb. "Kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında" sərəncam və "Kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə" Dövlət Proqramı. Dövlətin rəsmi siyasət sənədlərində bu addımların "nəticədə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması"na yönəldiyi qeyd edilir [6].

Ümumilikdə isə dövlət və sənaye sektorunun MİS formalaşması ilə bağlı olan məqsədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

5. Nəticə və təkliflər

Gələcək iqtisadi perspektivdə milli iqtisadi sistemlərin əsasını innovasiya sistemi təşkil edəcəkdir. Qlobal rəqabətdə daha üstün mövqedə olmaq innovasiya sisteminin daha səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Həmçinin təbii resurs amillərinin öz əhəmiyyətini itirdiyi müasir iqtisadi şəraitdə innovasiya amili əsas aparıcı faktora çevrilmişdir.

Azərbaycanda formalaşmaqda olan MİS-in çevik və dayanıqlı olması üçün onun elementləri əsasında sənayenin innovasiya potensialı düzgün qiymətləndirilməlidir. Ümumilikdə aşağıdakı təkliflərin qiymətləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- Milli innovasiya sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin təşkilində sənayenin potensialından geniş istifadə edilməlidir;
- Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin

stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir;

- Sənaye sahibkarlarının innovasiya proseslərinə daha aktiv cəlbə üçün dövlət, sənaye və universitet əlaqələri genişləndirilməlidir;
- Sənaye sahibkarlığının innovasiya infrastrukturunun dəstəklənməsi davam etdirilməlidir;
- Milli səviyyədə innovasiya proseslərinin vahid idarə, nəzarət və koordinasiya sistemi formalaşdırılmalıdır;
- Milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafına dair qanunvericilik bazası yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lundvall B.A. (1992). "National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning". London
2. Freeman C. (1987). "Technology and economic performance: lessons from Japan"
3. OECD (1999). "Managing national innovation system". 23–39 p.
4. H.Chesbrough (2003). "Open innovation: the new imperative for creating and profiting from technology". Boston. 31–50 p.
5. European association of research and technology organisations – www.earto.eu.
6. "Sahibkarlığa və bazar iqtisadiyyatının inkişafına yardım fondu. Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları". (2017). Bakı, 17–18 səh.

The role of industry in the formation of national innovation system

Khalid Javadov

Abstract

Purpose – identifying the role of industry in the formation of a national innovation system

Design/methodology – systematic approach and comparative analysis.

Findings – the potential of the industry should be widely used in the formation and organization of the national innovation system. Innovative activity of industrial enterprises should be encouraged. State, industry and university relationships should be expanded for more active involvement of industrial entrepreneurs in innovation processes.

Research limitations – national system requires more extensive research in contrast international innovation system.

Practical implications – the capacity to use as an alternative source for identifying development mechanisms for industrial innovation activities.

Originality/value – identify the role of open and closed industry innovation in the development of national innovation system in Azerbaijan.

Keywords: national innovation system, innovation infrastructure, innovation activity

JEL Classification Codes: L00, L50, O1

JEL Classification Codes: I22, I23

“Üçüncü nəsil” universitetlərdə maliyyələşmə məsələləri

Gəray Musayev

Xülasə

Universitetlərin klassik funksiyaları ilə yanaşı, istehsal olunan biliyin tətbiq edilməsi missiyasını da öz üzərinə götürən “üçüncü nəsil” universitetlərin maliyyələşməsi məsələlərinin araşdırılması məqalədə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə tarixi inkişaf prosesində universitetlər arasında “birinci nəsil universitet”, “ikinci nəsil universitet” və “üçüncü nəsil universitet” kimi ümumiləşdirmələr aparılmış və onların maliyyə mənbələri araşdırılmışdır. Ölkələrdə tətbiq olunan siyasi və iqtisadi sistemlərin, eləcə də ali təhsildən əldə edilən faydanın fərdi, yoxsa ictimai baxımdan üstünlüyünə dair yanaşmaların müxtəlifliyi maliyyələşdirmə baxımından vahid yanaşmanın formalaşmasını çətinləşdirir. Məqalədə ali təhsilin maliyyələşdirilməsinin əldə edilən nəticələr əsasında aparılması məsələsi gündəmə gətirilir.

Açar sözlər: üçüncü nəsil universitet, multidissiplin təhsil, ali təhsilin maliyyələşdirilməsi, maliyyələşmə axını

1. Universitet anlayışında yeni trend: "Üçüncü nəsil" universitetlər

Universitetlər tarixən məqsəd, funksiyalar və struktur baxımından transformasiyalar yaşamışdır. İlk dövrlərdə "təhsil" funksiyasını prioritet kimi qəbul edən universitetlər daha sonra sənaye cəmiyyətinin tələbləri və gözləntiləri istiqamətində "tədqiqatçı" universitet missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Günümüzdə isə universitetlər üçüncü fərqli bir missiya istiqamətində iqtisadi və sosial inkişafa birbaşa müsbət təsir etməyi qarşısına məqsəd qoyan universitet kimi müxtəlif adlarla (üçüncü nəsil universitet, təşəbbüskar universitet, açıq universitet, 3. və s.) ifadə olunurlar (Sakinç.S. və Bursalıoğlu.S.A. 2012, 92–99).

Cəmiyyətin inkişafına paralel olaraq universitetlərin də yaşadıkları bu təkamül prosesini prof. J.G.Wisemma (2009, 2–23) aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

- Təhsil əsaslı universitet (Birinci nəsil universitet);
- Təhsil və tədqiqat əsaslı universitet (İkinci nəsil universitet);
- Cəmiyyətlə inteqrasiya olunmuş universitet (Üçüncü nəsil universitet).

Müasir mənada ilk universitetlərin XI – XII əsrlərdə Avropada feodal dövrün sosial-mədəni şərtləri daxilində yarandığını söyləmək mümkündür. Bolonya (1088), Paris (1150) və Oksford (1167) ilk qurulan universitetlərdəndir. Universitet sözünün mənası latın dilində "cəmiyyət", "birlik" mənasına gələn universitastır. Dünya tarixində ali təhsilin məhz qurulmuş olan bu universitetlərlə başladığını qeyd etmək müəyyən mənada doğru deyil. Hələ qədim dövrlərdə ali təhsil xidməti təqdim edən institutlar mövcud olmuşdur. Qədim Yunanıstanda akademiya, xristian dünyasında monastırlar və İslam dünyasında mədrəsələr ali təhsil müəssisəsi funksiyasını icra etmişlər. Bu səbəbdən, universitetlərlə ondan əvvəlki institutları bir-birindən fərqləndirmək çətindir. Bəzi tədqiqatçılar orta əsrlərin universitetlərilə monastır və mədrəsələr arasında oxşarlıqların olduğunu qeyd edərkən, digər tədqiqatçılar isə

universitetlərin bu təhsil institutlarından fərqli hüquqi, maliyyə və pedaqoji struktura malik olduqlarını qeyd edirlər.

Avropada qurulan ilk universitetlər iki fərqli pedaqoji və institusional model ətrafında inkişaf etmişdilər. Avropanın şimalında qurulan universitetlər (Paris universiteti) "müəllim" federasiyası, yaxud universitetləri kimi xarakterizə edilir və daha çox riyaziyyat, məntiq, retorika, musiqi və ilahiyyat təhsili vermişlər. İtaliya mərkəzi Avropanın cənubundakı universitetlər isə (Bolonya universiteti) "tələbə" federasiyaları, yaxud universitetləri kimi formalaşmış və daha çox hüquq və tibb təhsili vermişlər. "Birinci nəsil" universitetlər kimi qəbul olunan bu dövrün universitetlərində dini görüşlərin və dini qurumların təsiri universitet təhsilində əhəmiyyətli təsir gücünə malik olmuşdur.

Avropada yaşanan Humanizm, İntibah, Reform və s. fikir cərəyanları tədricən orta əsrlər universitet sisteminə də öz təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə dini qurumların universitet üzərində təsirləri tədricən azalmış, eyni zamanda dövlətin, siyasi iqtidarın təsir gücü isə artmağa başlamışdır. Beləliklə, bilik istehsalını, ödənişsiz təhsili və təhsildə dünyəvilik prinsiplərini mənimsəyən "ikinci nəsil" universitet Humboldt tipi universitet modeli yaranmışdır. Alman idealist mütəfəkkirlərinin düşüncələri əsasında formalaşan yeni universitet modeli ilə "birinci nəsil" universitet modeli arasındakı əsas fərq öncəki modeldə universitetlərin daha çox təhsil və biliyin ötürülməsinə üstünlük verməsi olduğu halda, yeni modeldə təhsillə yanaşı, tədqiqata da üstünlük verilməsidir. Humboldt tipi universitet modelində idarəetmə sahəsində qismən müstəqil, tədris və təhsil sahəsində müstəqil, elm və elmin inkişafı istiqamətində daim axtarışda olan, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və cəmiyyətin bütün təbəqələrinə açıq universitet modeli dizayn edilmişdir. Bu universitet modeli təhsilin və tədqiqatın vəhdəti prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir.

1960-cı illərdə universitet modelində sürətli dəyişmələr baş vermiş və Humboldt tipi universitet modeli də dəyişikliyə məruz

qalmışdır. Belə ki, universitetlərin təhsilin bütün təbəqələrə çatdırılması missiyasını daşması və əsas maliyyələşmə mənbəyinin dövlət tərəfindən təmin edilən mənbələrdən ibarət olması universitetlərin siyasi iqtidarların və bürokratiyanın təsirinə məruz qalması kimi nəticələrlə müşahidə olunmuşdur. Bu isə Humboldt tipli universitet modelinin əsas çatışmazlıqları kimi diqqət çəkmişdir. Digər tərəfdən, 1970-ci illərdən başlayaraq ABŞ-da universitetlərin Hewlett Packard, Dell, Intel, Sun Microsystems kimi nəhəng korporasiyalar üçün tədqiqatlar aparmağa başlaması universitetlərin böyük sənaye müəssisələri üçün tədqiqatlar aparən və birgə layihələr həyata keçirən təhsil müəssisələri formatında transformasiyasına təkan vermişdir (Çiftçi, 2015, 2). Bu tendensiyaların yayılması artıq universitetləri sadəcə bilik istehsal edən qurumlar kimi yox, eyni zamanda bu bilikdən gəlir əldə edən institutlara transformasiyasını da reallaşdırmış və yeni bir universitet modelinin – “Üçüncü nəsil” universitet modelinin inkişafına səbəb olmuşdur.

“Üçüncü nəsil” universitet sənaye cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə, Fordist istehsaldan elastik-homogen tipli istehsala transformasiyanın

nəticəsi kimi, dünyada gedən iqtisadi və siyasi tendensiyalara paralel inkişaf prosesinə malikdir. Bu modeldə dövlət artıq öz mənbələri hesabına ali təhsil xidmətinin təminedicisi kimi deyil, tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Belə olan halda, universitetlər maliyyə məsələlərinin həlli üçün dövlət mənbələrindən və təhsilalanlardan əldə edilən təhsil haqqı ödənişindən əlavə, “sahibkar universitet” kimi universitet – iş dünyası əməkdaşlığı çərçivəsində bazarın tələbləri istiqamətində istehsal etdiyi biliyin istifadəsi nəticəsində yeni gəlir mənbələri əldə edir (ARAP, 2010, 7).

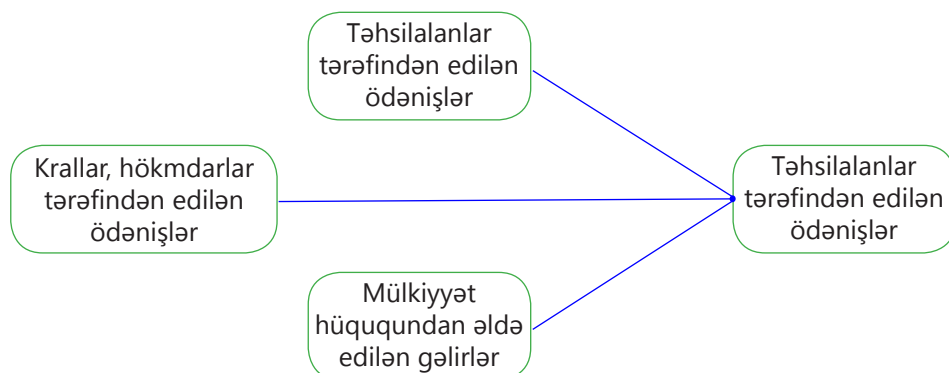
Tarixi perspektivdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafındakı trendlərlə uzlaşan ali təhsil xidməti təqdim etmə səyləri bütün dövrlərdə universitetlərin məqsədlərində, funksiyalarında və idarəetmə modellərində müxtəlifliklər yaratmışdır. Bu inkişaf trendlərinə paralel formalaşan universitet modellərinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı cədvəldə görmək mümkündür:

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, zamanla universitetlərin varolma məqsədlərinin dəyişməsi onlar tərəfindən yaradılan dəyərin dəyişməsində öz əksini tapmışdır. Əsas məqsədi təhsil xidmətinin göstərilməsi olan “birinci

Cədvəl 1. Universitetlərin transformasiya mərhələlərinin müqayisəsi

	"Birinci nəsil" universitet	"İkinci nəsil" universitet	"Üçüncü nəsil" universitet
Məqsəd	Təhsil	Təhsil, tədqiqat	Təhsil, tədqiqat, Bilikdən istifadə
Rol	İlahi həqiqətin müdafiəsi	Təbiətin kəşfi	Dəyər yaratma
Metodologiya	Sxolastika	Müasir elm, təkdissiplinli təhsil	Müasir elm, multidissiplinar təhsil
Yaradılan dəyər (məhsul)	Mütəxəssis	Mütəxəssis, elm adamları	Mütəxəssis, elm adamları, sahibkar
İstiqamət	Universal	Milli	Qlobal
Dil	Latın dili	Milli dillər	İngilis dili (əsasən)
Təşkilatlanma	Fakültələr, məktəblər	Fakültələr	Universitet nəzdində məktəblər, institutlar və tədqiqat mərkəzləri
İdarəetmə	Rektor	Akademisiyen (rektor)	Professional menecerlər

Şəkil 1. "Birinci nəsil" universitetlərin maliyyələşmə mənbələri

nəsil" universitetlər, əsasən, müxtəlif sahələrdə mütəxəssis hazırlığına fokuslanmışlar. Məqsəd kimi, təhsillə yanaşı, tədqiqatı da ön plana çıxaran "ikinci nəsil" universitetlər isə ayrı-ayrı sahələrdə mütəxəssislər hazırlamaqla yanaşı, həmin sahələr üzrə elm adamlarının yetişdirilməsi və onlar tərəfindən davamlı elmi fəaliyyətin aparılmasını da diqqət mərkəzində saxlamışlar. Tədqiqatla kifayətlənməyib, tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş bilik və bacarıqlardan effektiv istifadəni də məqsəd olaraq ön planda saxlayan "üçüncü nəsil" universitetlər daha çox dəyər yaratmaqla cəmiyyətin iqtisadi və sosial rifahına töhfə verməklə fərqlənmişlər. Bu dəyişikliklər, təbii ki, universitetlərin maliyyə mənbələrinin strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

2. Müxtəlif universitet modellərində maliyyələşmə məsələləri

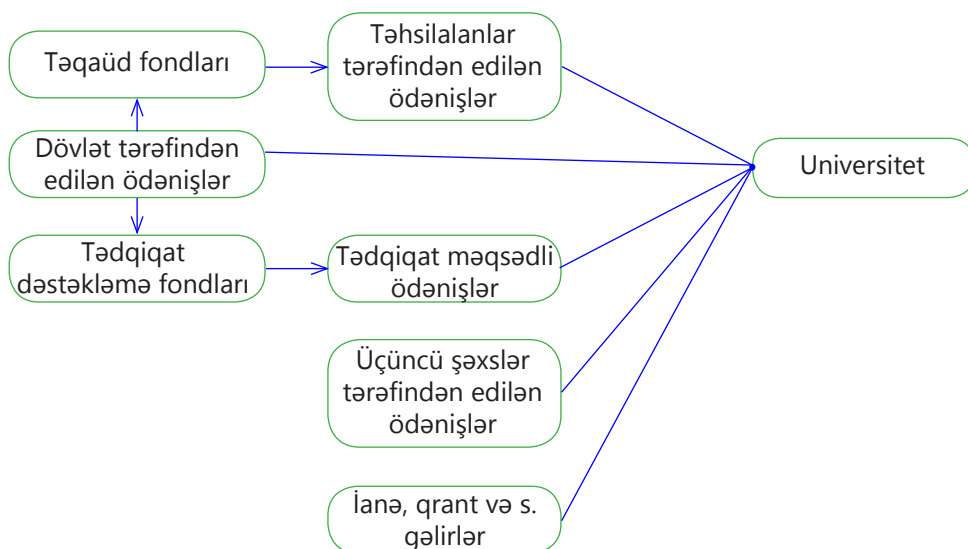
"Birinci nəsil" universitetlərin maliyyələşmə mənbələrini, əsasən, tələbələrin təhsil haqqı ödənişi, dini qurumlar və dövlət tərəfindən təmin edilən əvəzsiz ödənişlər təşkil etmişdir. Bu dövərdə, dini təhsil müəssisələri kimi, universitetlərin də mülkiyyət əldə etmə hüququna malik olması onlara əlavə gəlir mənbəyi yaratmışdır. Universitetlərin mülkiyyət hüququna malik olması onların maliyyə baxımından dini qurumlar və dövlət qarşısında qismən də olsa, müstəqilliklərinin olması deməkdir.

"İkinci nəsil" universitet modelində isə

maliyyələşmə, əsasən, dövlət mənbələri hesabına təmin olunur. Bu mənbələr, əsasən, tədris fəaliyyətinin təşkili və tədqiqatların aparılması üçün ayrılan vəsaitlərdən ibarətdir. Bu maliyyələşdirmə tipi xərclər əsaslı maliyyələşdirməyə əsaslanır. Burada dövlət tərəfindən universitetlərə təmin edilən gəlirlərin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş məqsədlər və qaydalar əsasında xərclənməsi həyata keçirilir. Bu maliyyələşdirmə tipi ədəbiyyatda "birinci maliyyələşmə axını" kimi qəbul olunur. Dövlət tərəfindən universitetlərin maliyyələşdirilməsinin "ikinci maliyyələşmə axını" kimi də ifadə edilən digər tipində isə maliyyələşmə ABŞ-da Milli Elmlər Fondu (NSF), Avropa İttifaqında Avropa Tədqiqat Şurası (ERC) kimi qurumlar tərəfindən təmin edilən mənbələr hesabına aparılır. Bu maliyyələşmə modelində universitetlər onların akademik heyətləri tərəfindən hazırlanan layihələrlə rəqabət şəraitində iştirak edirlər. Bu maliyyələşmə modelinin əsasını istehsal olunan bilik təşkil edir.

"Üçüncü nəsil" universitetlərin maliyyələşməsində dövlət mənbələri ilə yanaşı, qeyri-dövlət mənbələri də mühüm rol malikdir. Universitetlərin qeyri-dövlət maliyyələşmə mənbələrinin əksər hissəsini müxtəlif təşkilatlar (üçüncü şəxslər-iş dünyası) tərəfindən universitetə, onun tərəfindən istehsal olunan bilikdən istifadə etmə nəticəsində ayrılan vəsaitlər təşkil edir. Bu universitetlər üçün "üçüncü maliyyələşmə" axınıni təşkil edir. Digər

Şəkil 2. "Üçüncü nəsil" universitetlərin maliyyələşmə mənbələri

qeyri-dövlət maliyyələşmə mənbələrinin isə müxtəlif müəssisə və təşkilatlar tərəfindən universitetlərə təqdim olunan əvəzsiz ödənişlər (ianə, qrant və s.) təşkil edir (dördüncü maliyyələşmə axını).

Müasir dövrdə universitetlərin əksər hissəsi "ikinci nəsil" universitetdən "üçüncü nəsil" universitetə keçid prosesini yaşayır. Keçid prosesində universitetlər ali təhsilin bakalavr mərhələsində təhsilin maliyyələşdirilməsini "birinci maliyyələşmə axını"ndan, bakalavr sonrası təhsilin maliyyələşdirilməsini isə "ikinci və üçüncü maliyyələşmə axınları"ndan qarşılamağa çalışırlar. Bu prosedə "birinci maliyyələşmə axını" dövlət səviyyəsində təmin olunan mənbələr hesabına, "ikinci və üçüncü maliyyələşmə axınları" isə əsasən beynəlxalq səviyyədə təmin olunan mənbələr hesabına həyata keçirilir.

3. Nəticə və təkliflər

Sənaye cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçidlə birlikdə ali təhsilin insanlar, iqtisadiyyat, bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyətinin artması ali təhsil müəssisələrinə olan gözləntiləri artırmış və tələbləri şaxələndirmişdir. Bilik

cəmiyyətində universitetlər qarşısında iş dünyası ilə əməkdaşlığın artırılması, üstün keyfiyyətlərə malik mütəxəssislərin hazırlanması, elm tutumlu fəaliyyətlərin artırılması və istehsal olunan biliyin iqtisadiyyatda tətbiq edilməsi kimi müxtəlif tələblər qoyulur. Qarşıya qoyulan bu tələblərin ödənməsi üçün isə universitetlərin yetərli maliyyə mənbələrinə malik olması zərurəti yaranır. Fikrimizcə, "üçüncü nəsil" universitet olmaq istiqamətində universitetlərin maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi və dayanıqlığının artırılması istiqamətində aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- Universitetlərin dövlətdən kənar mənbələr hesabına maliyyələşməsinin qanunvericilik bazası hazırlanmalıdır,
- Dövlət tərəfindən təmin edilən maliyyə mənbələri xərc əsaslı yox, universitetlər tərəfindən hazırlanmış strateji planlar çərçivəsində qarşıya qoyulan məqsədlər (istehsal olunan bilik) əsasında formalaşdırılmalıdır,
- Dövlət tərəfindən maliyyələşmədə universitetlərin keyfiyyət göstəriciləri (tələbələrin müvəffəqiyyət göstəricisi, təhsil müddətinin vaxtında yekunlaşdırılması, beynəlxalq mübadilə və tədqiqat proqramlarında iştirak, beynəlxalq

indeksli jurnallarda çap olunan məqalə sayı və s.) nəzərə alınmalıdır,

- Universitet – iş dünyası əməkdaşlığının genişləndirilməsi üçün müəssisələr tərəfindən bu sahəyə edilən investisiyalara vergi güzəştləri edilməli və uyğun şərtlərlə kredit mexanizmi qurulmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arap S.K. "Türkiye Yeni Universitetlerine Kavuşurken: Türkiye'de Yeni Universiteler ve Kuruluş Gerekçeleri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65-1, 2010
2. Çiftçi M. Girişimci Üniversite ve Üçüncü Kuşak Üniversiteler, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 27, 2015
3. Sakınç S., Bursalıoğlu S.A., "Yüksek-öğretimde Küresel Bir Değişim: Girişimci Üniversite Modeli", Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 2(2), 2012
4. Wisemma, J.G., "Üçüncü kuşak üniversitelere doğru: geçiş döneminde üniversiteleri yönetmek", Özyeğin Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009

Issues on financing the 3rd generation universities

Garay Musayev

Abstract

In the XXI century the global economic system that is accepted as a knowledge The aim of the article is to investigate the financing of «third generation» universities, which takes on the mission of implementing the knowledge acquired along with the classical functions of universities. For this purpose, the generalization of the universities such as «the first generation of universities», «the second generation university» and the «third generation» universities has been carried out in the historical development process and their financial sources have been studied. The diversity of approaches to the political and economic systems applied in different countries, as well as the benefits derived from higher education, makes it difficult to formulate a single approach in terms of financing. The article focuses on the funding of higher education on the basis of the results achieved.

Keywords: third generation university, multidisciplinary education, funding of higher education, source of financing

JEL Classification Codes: I22, I23

JEL Classification Codes: D33, E25, O15

Əhali gəlirləri, istehlak və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəli təhlili

Aynurə Məmmədova

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – əhali gəlirlərinin istehlakın həcminə və həyat səviyyəsinə təsirinin təhlili.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma və təhlil.

Tədqiqatın nəticələri – həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin, birbaşa olmasa da, gəlirlərin artırılması ilə əlaqəliyi bir daha əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyətləri – gəlirlərin artırılması və düzgün bölüşdürülməsi elmi cəhətdən daha geniş və dərinlən araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – gəlirlərin istehlakın həcminə və dolayısı yolla həyat səviyyəsinə təsirinə dair tədqiqat işlərində istiqamətverici mənbələrdən biri kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – əhali gəlirlərinin istehlaka və həyat səviyyəsinə təsiri istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: əhali gəlirləri, istehlak, həyat səviyyəsi, real gəlirlər, milli gəlir, təkrar bölgü

1. Giriş

Müasir şəraitdə gəlir həyat səviyyəsinin əsas təminatçılarından biri kimi çıxış edir. Gəlirin artımı tələbin artımına, o da öz növbəsində uyğun olaraq, istehlakın artımına təsir göstərir. Gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü səmərəli təşkil olunduqda iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. Bu da öz növbəsində gələcək dövrlərdə əlavə dəyərin yaradılmasına təsir göstərir. Əlavə dəyərin yaradılması həyat səviyyəsini yüksəldir. Belə ki, əlavə dəyər istehsal prosesində yaranır və istehsalda da işçi qüvvəsi istehsal amili kimi çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən amil kimi gəliri göstərmək olar. Əhalinin həyat səviyyəsi real gəlirlərin miqdarından asılıdır. Real gəlirlərin miqdarı artdıqca əhalinin tələbi artır və istehlak məhsulları ilə tələbatlarına uyğun olaraq təmin olunurlar.

İstehlakın artımı isə iqtisadiyyatın inkişafı, inflyasiyanın aşağı düşməsi, ÜDM-in artması ilə nəticələnir. Inflyasiya səviyyəsinin aşağı düşməsi ÜDM-in artması öz növbəsində məşğulluğun artmasına zəmin yaradır. İqtisadiyyatda məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə eynilik təşkil edir.

Əhali gəlirləri, iqtisadiyyatda bölgü və yenidən bölgü vasitəsilə hər bir şəxsin əldə etdiyi və bunun nəticəsində xərclədiyi pul vəsaitlərinin cəmi ilə ölçülür. Gəlirlərin təkrar bölgüsü, büdcə gəlirlərinin bölgüsünün səmərəli təşkilinin əsasında iqtisadi artım təmin edilmiş olur. Bu da iqtisadiyyatda canlanmanın və pik fazasının yaranmasına gətirib çıxarır.

2. Əhali gəlirləri, istehlak və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəli təhlili

Əhali gəlirləri müəyyən olunmuş zaman müddətində müxtəlif mənbələrdən daxil olan pul və natural formada alınan vəsaitlərin cəmidir. İqtisadi tarixə nəzər salsaq, görərik ki, gəlir

əldə etmək daim insanların əsas maraq obyektinə olmuşdur [1].

Ümumiyyətlə, hər bir fərd öz gəlirini yaratmaq üçün mütləq şəkildə fiziki və zehni əməyini sərf etməlidir. İnsan üçün ilkin gəlirin formalaşması buradan başlayır.

Əhali gəlirləri, iqtisadiyyatda bölgü və yenidən bölgü vasitəsilə hər bir şəxsin əldə etdiyi və bunun nəticəsində xərclədiyi pul vəsaitlərinin cəmi ilə ölçülür. Belə ki, bu gəlirləri dövlət və firma gəlirləri təşkil edir. Yəni dövlət vergilərdən, rüsumlardan, dövlətə məxsus mülkən, əmlakın satılmasından, icarəyə verilməsindən yaranan gəlirlərini, firmalar isə istehsal etdikləri mal və xidmətlərin satışından əldə etdikləri gəlirlərini xərc olaraq yenidən bölüşdürərək müxtəlif formalarda əhaliyə qaytarır. Bu ödəmələr də əhali gəlirlərinə çevrilir.

Əhalinin gəlirləri müxtəlif mənbələrdən təmin oluna bilər. Bir qrup gəlirlər pensiya, maddi yardım, yəni transfer ödəmələr şəklində alınır. Digər gəlirləri insanlar gördükləri işin müqabilində əməkhaqqı şəklində alırlar. Bunlardan başqa, ev təsərrüfatlarının öz aktivlərinin artırılması hesabına əldə etdikləri gəlirləri də vardır ki, bunlar sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərdir. Bu tip gəlirlər əhalinin sahib olduğu torpağın, daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən, banka yatırılmış depozitlərdən, qiymətli kağızlardan alınan dividend gəlirlərindən ibarətdir.

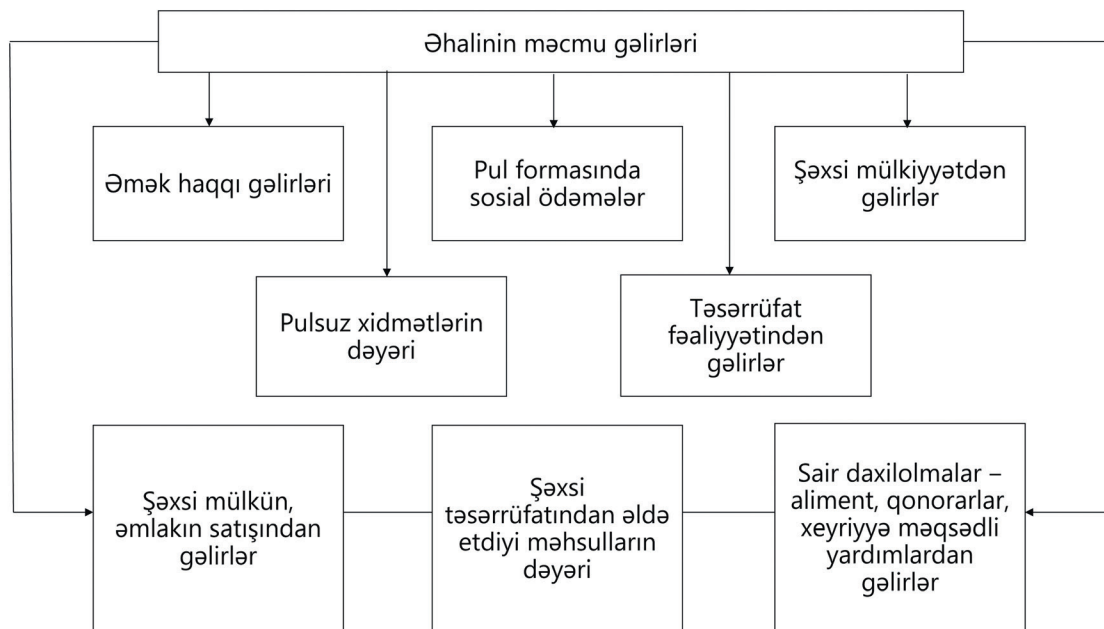
İqtisadiyyatda bir qrup gəlirlər də mövcuddur ki, bunlara sair gəlirlər deyilir. Sair gəlirlər kateqoriyasına hədiyyələr, götürülmüş borclar, kreditlər və s. aiddir.

Gəlirlərin mahiyyəti onların funksiyalarında daha aydın əks olunur. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təkrar istehsal funksiyası. Bu funksiya əhali gəlirlərinin istehsaldakı rolunu göstərir. Belə ki, gəlirlər istehlaka yönəldilərək təkrar istehsalatə təkan verir.

2. Mövqə funksiyası. Hər bir ev təsərrüfatının

Cədvəl 1. Əhali gəlirlərinin formaları

Mənbə: И.М.Алиев, Н.А.Горелов. "Политика доходов и заработной платы" əsəri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

gəlirinin həcmi onun istehlaka olan mövqeyinə birbaşa təsir edir.

3. Stimullaşdırıcı funksiya. Bu funksiya digər funksiyalarla müqayisədə daha geniş mənə ifadə edir. Ev təsərrüfatının bugünkü gəliri növbəti dəfələrdə əldə edəcəyi gəlirlər üçün stimulyaradır. Müəssisə üçün də ev təsərrüfatının gəliri onun gələcək istehsalını stimullaşdırır.

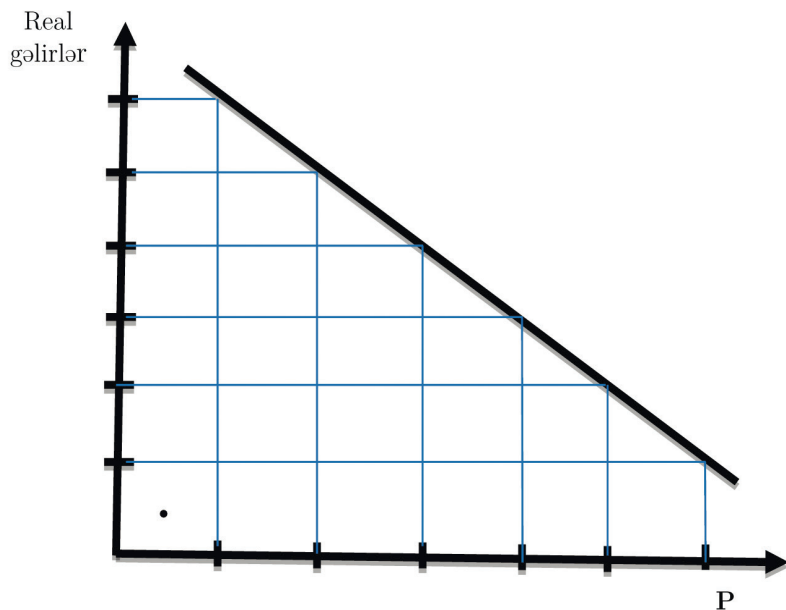
4. Rifahın yüksəldilməsi funksiyası. Gəlirin əldə olunmasının əsas məqsədi rifahın təmin olunması, sonrakı etaplarda isə rifahın yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Əhali gəlirlərinin təhlili zamanı məcmu gəlirlər, sərəncamda qalan gəlirlər, nominal və real gəlirlər anlayışlarından istifadə olunur.

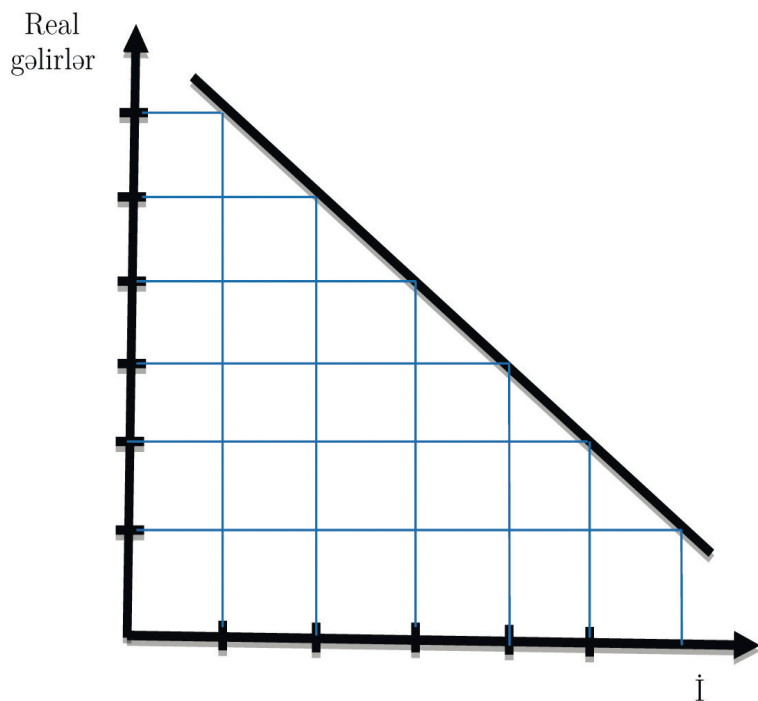
Məcmu gəlirlər ev təsərrüfatının müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərin cəmidir. Aşağıdakı cədvəldə məcmu gəlirlərin strukturu verilmişdir:

Nominal gəlirlər vergilərin ödənilməsinə qədər hesablanmış gəlirlər hesab olunur. Nominal gəlirlərdən vergilər və digər məcburi ödənişlər çıxıldıqdan sonra geridə qalan hissə sərəncamda qalan gəlirlər adlanır. Real gəlirlər dedikdə isə əhalinin, istehlakçının ala biləcəyi son hədd məhsulların həcmi nəzərdə tutulur. Real gəlirlər son hədd istehlak məhsullarının qiyməti ilə tərs mütənəsbdir. Bu Qrafik 1-də öz əksini tapmışdır [2].

Belə ki, son hədd məhsulların qiyməti nə qədər artarsa, real gəlirin dəyəri o qədər azalar. Ümumiyyətlə, real gəlirlərlə nominal gəlirlər arasındakı fərq inflyasiyanın təsirindən yaranır. Bunu inflyasiyanın pula etdiyi təsiri kimi izah edərək aydınlaşdırmaq olar. Belə ki, inflyasiya bazarda qiymətlərin bahalaşması ilə müşahidə olunur. Baş vermiş iqtisadi proses məhsulların reallaşmasını zəiflədir. Bu isə tələbin, istehlakın azalmasından xəbər verir. Deməli, deyilənlərdən

Qrafik 1. Real gəlirlərlə istehlak arasındakı asılılıq qrafiki

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 2. Real gəlirlərlə inflyasiya arasındakı asılılıq qrafiki

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

belə qənaətə gəlmək olar ki, inflyasiya ilə real gəlirlər arasında tərs mütənasib asılılıq mövcuddur [1].

Əgər real gəlirlər əhalinin ala biləcəyi istehlak məhsullarının cəmidirsə və inflyasiya istehlak məhsullarının qiymətinin artmasıdırsa, eyni zaman müddətində bu iki göstərici bir-birinə əks hərəkət edəcək. Yəni inflyasiya artacaq, buna əks olaraq da əhalinin ala biləcəyi mal və xidmətlərin həcmi azalacaq.

Gəlirin əldə olunmasına ehtiyac tələbatın formalaşmasından yaranır. Belə ki, tələbat gəlirin əldə olunmasına təkan verir. Gəlir istehlakın əsas təminatıdır. İstehlak malları və xidmətləri əhalinin həyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstehlak mallarının və xidmətlərinin tərkibi müxtəlif insanlara görə fərqlidir. Bəzi insanların istehlakı əsas qida məhsulları, geyim və sığınacaq ehtiyaclarının ödənilməsi ilə məhdudlaşır. Digər qrup insanlarda istehlak daha yüksək standartlara cavab verən qida, geyim, ev, tibbi müayinə, istirahət, təhsil və s. bu kimi mal və xidmətlər deməkdir. Bu fərqi yaradan əsas amil insanların gəlirləridir. Əgər biz bu göstəriciləri makro səviyyədə təhlil etsək, görərik ki, istehlakın kəmiyyətini müəyyən edən əsas amil milli gəlirdir. (MG) Yəni milli gəlir nə qədər çox olarsa, istehlak yüksək, az olarsa, istehlak aşağı olacaqdır. MG-lə istehlak arasındakı asılılığı istehlak funksiyası ifadə edir. İstehlak funksiyası şəxslərin malik olduqları gəlirlərin hər bir səviyyəsində planlaşdırılan istehlak xərclərinin səviyyəsini təyin edir. Sadə istehlak funksiyası düsturu aşağıdakı kimidir:

$$C = C_a + bY_d$$

Burada C – istehlak, C_a – muxtar istehlak, b (MPC) – istehlaka son hədd meyllilik, Y_d – milli gəliri ifadə edir.

Muxtar istehlak ilkin tələbat əmtəələrinə olan istehlak xərclərinin minimal həddidir. Muxtar istehlakın kəmiyyəti MG səviyyəsindən asılı

deyil. Belə ki, gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq insanlar yeməli, haradasa yaşamaladırlar. Başqa sözlə, əgər hər hansı ildə MG-in səviyyəsi çox aşağı olarsa, fərdlər yenə də onların yaşaması üçün zəruri olan minimum nemətlər dəstini istehlak edirlər. Əgər istehlak kəmiyyəti MG-dən çoxdursa, bu o deməkdir ki, ev təsərrüfatları çatışmayan vəsaiti borc alır və ya əvvəl etdikləri yığımdan sərf edirlər.

İstehlak funksiyasının düsturunda görüldüyü kimi, sərəncamda qalan MG istehlak həcmi üçün həlledicidir. Onun artması amil gəlirinin artması və ev təsərrüfatlarının istehlaka yönəldə biləcəyi vəsaitlərin çoxalması deməkdir. Başqa sözlə, milli gəlirin artması istehlakın artmasına səbəb olur. Əhalinin istehlakı onların həyat səviyyəsinin əsas ölçü meyarlarından biridir. Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin rifahını istehlak baxımından səciyyələndirir. Mürəkkəb kateqoriya olan həyat səviyyəsi bir çox amillərin təsiri altında formalaşır:

1. Ölkənin iqtisadi ehtiyatlarının (həcmi) kəmiyyəti və keyfiyyəti, onların inkişaf səviyyəsi;
2. Ölkədə adambaşına ÜMM-in istehsalı;
3. Adambaşına düşən pul gəlirləri;
4. Yaşayış dəyərinin indeksləşdirilməsi, yəni qiymətlərin dəyişməsinə müvafiq olaraq ümumi və aylıq gəlirin ona uyğun olaraq dəyişməsi;
5. Əmtəə və xidmətlərin həcmi və quruluşu;
6. Ölkədə xidmət sahələrinin inkişafı və səmərəli yerləşdirilməsi də həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

3. Nəticə

Bazar iqtisadiyyatı, şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən amil kimi gəliri göstərmək olar. Əhalinin həyat səviyyəsi real gəlirlərin miqdarından asılıdır. Əhalinin gəlirlərə görə qruplara bölgüsü, hər birinin

öz rəasional büdcəsi olan ailələr – aşağı, orta və yüksək gəlirləri olan ailələr qrupuna ayrılır. Buna uyğun olaraq, yəni əhalinin aşağı gəlirlər qrupunun xərclərinin miqdarının və quruluşunun təhlili əsasında yaşayış minimumu və yoxsulluq həddi hesablanır. Bu qruplaşmaya eynilə həyat səviyyəsini də aid etmək olar. Belə ki, aşağı gəlirləri olan əhali qrupunun həyat səviyyəsi aşağı, daha yüksək gəlirləri olan əhali qrupunun həyat səviyyəsi uyğun olaraq yüksək olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev F., Əliyev T. (2011). "Ev təsərrüfatı gəlirlərinin formalaşması və ondan istifadənin sosial iqtisadi problemləri". Bakı, "Elm və təhsil", 276 səh.
2. Quliyev F. (2004). "Millət və dövlət gəlirləri". Bakı, "Nağıl evi", 194 səh.
3. Алиев И.М., Горелов Н.А. (2008). "Политика доходов и заработной платы". Учебник, Ростов-на-Дону: Феникс, 533 с.
4. Marta Nussbaum Amartya Sen (2009). "The quality of life". Clarendon. Press. Oxford, 453 p.
5. Maslow A. (2013). "Hierarchy of needs". Create space independent publishing platform. Psychology, 102 p.

Interconnection analysis of population income, consumption and life standards

Aynura Mamedova

Abstract

Purpose – the impact of population's income on consumption level and life level have been analysed.

Design/methodology – systematic approach and analysis,

Findings – the revenue increase was justified even if not directly raise the living standards of the paper once again.

Research limitations – income rise, and fare distribution must be scientifically and bradly investigated.

Practical implications – the research can be used as a guiding resource for researches on income impact on consumption level and lifestyle.

Originality/value – the impact of populations income on consumption and lifestyle has been scientifically investigated.

Keywords: population income, consumption, life standards, real income, national income, redistribution

JEL Classification Codes: D33, E25, O15

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Yadulla Həsənlı

yadulla.hasanli@unec.edu.az

İqtisad elmləri doktoru, professorudur. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunun direktorudur.

Əsas tədqiqat sahələri sosial-iqtisadi modelləşdirmə, makroiqtisadi siyasət, makroiqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması, neft və qaz qiymətlərinin proqnozlaşdırılmasıdır.

Aynurə Süleymanova

aynura.suleymanova@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun ekonometriya ixtisası üzrə doktorantıdır. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin İqtisadi təhlil və ekspertiza departamentində (əvvəlki Kommersiya hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və iqtisadi təhlil baş idarəsi) böyük dövlət vergi müfəttişidir. Dövlət vergilərinin potensialının və optimal səviyyələrinin modelləşdirilməsi mövzusunda dissertasiya yazmışdır.

Əsas tədqiqat sahələri vergilərin optimal səviyyəsinin və potensialının müəyyənləşdirilməsi və ekonometrik modelləşdirmədir.

Yaşar Kəlbıyev

yashar.kelbiyev@unec.edu.az

İqtisad elmləri doktoru, professorudur. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının müdürüdür.

Əsas tədqiqat sahələri vergi siyasəti və vergi inzibatçılığı problemlərinin tədqiqidir.

Vüqar Məmmədli

info@mdu.edu.az

Mingəçevir Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat" kafedrasının müəllimidir. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dissertantıdır. "Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması" mövzusunda dissertasiya işi üzərində çalışır.

Əsas tədqiqat sahələri maliyyə və bələdiyyələrin maliyyələşdirilməsidir.

Azərbaycanın Vergi Jurnalı

RESENZİYALI ELMİ JURNAL

Rəşad Əhmədov

re.ehmedov@gmail.com

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin Vergi metodologiyası kafedrasında dosent vəzifəsində çalışır.

Əsas tədqiqat sahələri vergi qanunvericiliyinin tətbiqi məsələləridir.

Samir Seyidəhmədli

seyidehmedli@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantıdır. Vergilər Nazirliyi yanında Milli Gəlirlər Departamentinin Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı idarəsinin direktorudur.

Kəmalə Əhədova

kamalaahadova@gmail.com

UNEC-in Maliyyə uçotu ixtisası üzrə doktorantıdır. "Auto Azərbaycan" MMC-in Maliyyə işləri üzrə direktor müavini.

"Daxili auditin uçot-analitik informasiya təminatının milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf hədəflərinə uyğunlaşdırılması" mövzusunda dissertasiya işi üzərində çalışır.

İbrahim Ağzadə

aghazadeibrahim@gmail.com

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantıdır. "Gilan Agriculture Group" MMC-də proseslərin idarə edilməsi üzrə mütəxəssisdir.

Əsas tədqiqat sahələri biznes-proseslərin idarə edilməsi, modelləşdirmə, müəssisələrin idarə edilməsi, effektivliyin ölçülməsi, layihələrin idarə edilməsidir.

Марина Лебеда

finance_kneu@ukr.net

Аспирант Киевского национального экономического университета имени Вадима Гетьмана. По совместительству работает в Киевском национальном экономическом университете имени Вадима Гетьмана старшим преподавателем. Защитила диссертацию по налогообложению.

Xalid Cavadov

xalidcavadov88@gmail.com

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantıdır. Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətində sektor müdürüdür. UNEC Sabah qruplarında dərs deyir.

“Regionlarda sənaye sahibkarlığının innovasiya infrastrukturunda inkişafı” mövzusunda dissertasiya işi üzərində çalışır.

İlham Rüstəmov

i.rustamov@asoiu.edu.az

İqtisadiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosentdir. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin İqtisadiyyat və menecment fakültəsinin dekanıdır.

Əsas tədqiqat sahələri sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti, insan kapitalının innovasiya fəaliyyətinə təsir amilidir.

Aynurə Məmmədova

mammadova.aynura@hotmail.com

Əmək və Əhalinin Sosial Problemləri üzrə ETTM-in doktorantıdır.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin müəllimidir.

Tədqiqat sahələri sosial sfera, əhali gəlirləri, istehlak və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəli təhlilidir.

Gəray Musayev

geray.musayev@unec.edu.az

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosentdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Maliyyə və Mühəsibat fakültəsinin dekanıdır. Doktorantura təhsilini Türkiyə Respublikasının Doqquz Eylül Universitetində almışdır.

Əsas tədqiqat sahələri dövlət maliyyəsi, büdcə sistemi, vergi sistemi və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarıdır.

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QEYDLƏR

Nəşr prinsipləri

"Azərbaycanın vergi jurnalı"nda (AVJ), iqtisadiyyatın xüsusilə də vergitutmanın nəzəri və praktiki problemlərinə dair orijinal elmi yazılar dərc edilir.

AVJ-də iqtisadiyyatın və vergi siyasətinin müasir problemlərinin elmi yanaşma əsasında şərh edildiyi və bu istiqamətdə həll yollarının təklif edildiyi yazıların dərcinə üstünlük verilir.

AVJ-yə göndərilən yazıların müvafiq sahədə mövcud boşluğu dolduracaq orijinal əsər olması və ya əvvəllər nəşr edilmiş tədqiqatları qiymətləndirərək həmin sahədə yeni və diqqətəlayiq fikirlər ortaya qoyması tələb olunur.

AVJ-yə göndəriləcək məqalələrin əvvəllər başqa bir yerdə nəşr edilməməsi və ya nəşr olunmaq məqsədilə qəbul edilməməsi zəruridir. Əvvəllər hər hansı bir elmi tədbirdə təqdim edilmiş məruzələr, bu hal yazıda açıq bildirilmək şərtilə AVJ-yə göndərilə bilər.

AVJ-də yalnız resenziyalaşdırma prosesindən keçərək nəşr üçün tövsiyə edilən yazılar dərc olunur.

AVJ hər rübdə bir dəfə olmaqla, ildə dörd dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı bir ay ərzində göndərilir.

Resenziyalaşdırma

AVJ-yə göndərilən yazılar əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan yazılar düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırılmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazıların resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır və yazılara verilən rəylər beş il ərzində redaksiyada qorunur. Resenzentlərdən birinin rəyi müsbət, digəri mənfəi olduğu təqdirdə yazı üçüncü resenzentə göndərilə bilər və ya redaksiya verilən rəyləri qiymətləndirdikdən sonra yekun qərar qəbul edə bilər. Müəlliflərin resenzentlərin və Redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadığı məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən yazılar müəlliflərinə qaytarılır.

AVJ-də nəşr üçün qəbul edilən yazıların müəllif hüquqları AVJ-yə aiddir.

Nəşr edilən məqalələrdəki fikirlərə görə məsuliyyət müəlliflərə məxsusdur. AVJ-də nəşr edilən yazı və şəkillərə mənbə göstərilərək istinad verilə bilər.

Yazı dili

AVJ-də Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində yazılar dərc edilir.

Yazıların tərtib qaydaları

AVJ-yə göndərilən yazıların tərtibində aşağıdakı qaydalara riayət edilməsi zəruridir:

1. **Yazının strukturu:** Yazılar ardıcıl olaraq "JEL Codes", "Yazının başlığı", "Müəllif(lər) in ad(lar)ı və soyad(lar)ı", "Xülasə", "Açar sözlər", "Giriş", "Əsas mətn", "Nəticə" və "Mənbələr" hissələrindən ibarət olmaqla 80.000 simvoldan və ya 30 "MS Word" səhifəsindən çox olmamalıdır.

2. **JEL Codes:** Kodlar üçün Amerika İqtisad Assosiasiyasının bu internet səhifəsinə müraciət edilməlidir: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>

3. **Yazının başlığı:** Yazının məzmunu ilə uyğunluq təşkil etməli, məzmunu ən yaxşı şəkildə ifadə edən başlıq olmalı və qalın hərflərlə yazılmalıdır. Başlıq 10-12 sözdən çox ola bilməz.

4. **Müəllif ad(lar)ı:** Müəllif(lər)in ad(lar)ı və soyad(lar)ı qalın şriftlə yazılmalıdır.

5. **Xülasə:** 100 sözdən az, 200 sözdən çox olmamalıdır. Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodikası, başlıca nəticələri, məhdudiyyətləri, orijinallığı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti qısa şəkildə əks etdirilməlidir. Azərbaycan, türk və rus dillərində yazılan yazıların həmin dillərlə yanaşı, ingilis dilində, ingilis dilində yazılan yazıların isə ingilis dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də xülasəsi olmalıdır.

6. **Açar sözlər:** Məqalənin məzmununa uyğun olmalı və onu əhatə etməlidir. 5-dən az, 8-dən çox ola bilməz.

7. **Giriş:** Məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir.

8. **Əsas mətn:** A4 formatında (29.7x21 sm), "MS Word" proqramında, "Times New Roman" – 12 şrift və 1,5 sətirlə yazılmalıdır. Səhifə kənarlarından 2 sm məsafə buraxılmalı və səhifələr nömrələnməlidir. Mətnə yarımbaşlıqlar olduğu təqdirdə yeni sətirdən, ilk hərfi böyük olmaqla qalın hərflərlə verilməlidir.

9. **Nəticə:** Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməlidir.

10. **Mənbələr:** Yazının sonunda müəlliflərin soyadına görə əlifba sırası ilə tərtib edilməlidir. Müəlliflər soyadı əvvəl göstərilməklə qeyd edilməlidir.

Nümunə: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

Mənbənin üçdən çox müəllifi varsa, birinci müəllifin soyadı və adı yazılmalı, sonra "və b." və ya "digərləri" ifadəsi işlədilməlidir.

Nümunə: Duff David və. b. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

Kitab və jurnal adları kursivlə yazılmalı, məqalə, kitab bölməsi kimi mənbələr dırnaq içində göstərilməlidir. Jurnal, ensiklopediya, kitab bölməsi kimi mənbələrdə mənbənin yerləşdiyi səhifə aralığı mütləq qeyd edilməlidir.

Nümunə: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol.4, No. 2, pp. 174–187.

Kitabı tərcümə edən, tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ya ona redaktorluq edən varsa, onun adı da müəllif və əsərin adından sonra yazılmalıdır.

Nümunə: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp. 11-20.

Mənbələrdə eyni müəllifin birdən çox eyni tarixli əsəri (a, b) formasında qeyd edilməlidir.

Nümunə: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Ensiklopediya bölmələrində (əgər varsa) müəllifin soyadı və adından sonra sıra ilə bölmənin yazılma tarixi, dırnaq içində bölmənin başlığı, ensiklopediyanın tam adı, cild nömrəsi, nəşr yeri, nəşriyyatı və səhifə aralığı göstərilməlidir.

Dissertasiyalarda ardıcıl olaraq dissertasiya müəllifinin soyadı və adından sonra, yazıldığı tarix, kursivlə dissertasiyanın adı, tipi, hazırlandığı universitetin yerləşdiyi şəhər və universitetin adı qeyd edilməlidir.

Əlyazma əsərlərdə ardıcıl olaraq müəllifin və əsərin adı, kitabxana, kolleksiya, kataloq nömrəsi, yarpağı göstərilməlidir.

Ancaq internetdə yerləşdirilən məqalələrdə ardıcıl olaraq müəllifin soyadı və adı, məqalənin adı, internet ünvanı (daxilolma tarixi göstərilməklə) qeyd edilməlidir.

Nümunə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (daxilolma tarixi: 03.10.2018)

11. Cədvəl və şəkillər: Cədvəllərin və şəkillərin nömrəsi və başlığı olmalıdır. Cədvəllər və şəkillər mətn daxilində onlardan ilk dəfə bəhs edilən hissədən sonra yerləşdirilməlidir. Cədvəl və şəkillər yazının üçdə birini (ən çox 10 səhifə) aşmamalıdır.

12. Sitat və istinadlar: Birbaşa sitatlar dırnaq içində verilməlidir. Mətn daxilində istinadlar mötərizədə aşağıdakı kimi verilməlidir:

Nümunə: (Mankiw 2017a: 30)

Birdən çox müəllifi olan əsərlərə istinad edilərkən mətn daxilində yalnız ilk müəllifin soyadı və "və b." yazılmalıdır.

Nümunə: (Duff və b. 2018:50)

Mətn daxilində istinad edilən müəllifin soyadı verilsə mənbənin yalnız nəşr tarixi və ehtiyac varsa, səhifəsi yazılmalıdır.

Nümunə: Mankiw (2017a:30) qeyd edir ki ...

İkinci mənbəyə edilən istinadlarda orjinal mənbə də göstərilməlidir.

Nümunə: Mankiw (2017c, Fisher 1990-dan)

Müəlliflərlə şəxsi görüşlərə istinad olunduğu təqdirdə mətn daxilində istinad edilən müəllifin soyadı və görüş tarixi göstərilməli, yazının "Mənbələr" hissəsində qeyd edilməlidir.

İnternet adreslərinə istinad verildikdə isə mütləq səhifəyə daxilolma tarixi verilməli və bu səhifələr "mənbələr" hissəsində də qeyd edilməlidir.

Mətnə istinad edilməyən mənbələrin "mənbələr" hissəsində göstərilməsi yolverilməzdir.

Yazıların redaksiyaya göndərilməsi

Yazılar redaksiyaya yalnız info@vergijurnali.az elektron poçtu vasitəsilə göndərilir. Yazılarla birlikdə "müəllif anketi"nin də doldurularaq göndərilməsi zəruridir. "Müəllif anketi" www.vergijurnali.az səhifəsindən əldə oluna bilər. Bütövlükdə müəlliflərlə redaksiyanın əlaqələri yalnız AVJ-nin rəsmi saytı üzərindən həyata keçirilir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Principles of publication

The Tax Journal of Azerbaijan publishes original scientific articles on theoretical and practical problems of economy and in particular taxation.

The "Tax Journal of Azerbaijan" gives preference to publication of the articles explaining the contemporary problems of economy and taxation on the basis of scientific approach and offering solutions in this direction.

It is necessary that the manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" be an original work that will fill up the existing gap in the relevant field, or, evaluating the previously published studies, put forward the new and remarkable ideas in this field.

The manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" should not be previously published or accepted for publication in other sources. The reports previously presented at any scientific event may be sent to the "Tax Journal of Azerbaijan", with the condition of prior indication of this fact in the publication.

Only articles recommended for publication are published in the Tax Journal of Azerbaijan through the peer review process.

The "Tax Journal of Azerbaijan" is published quarterly totally four times a year. The copies of the journal are sent to the libraries, international index organizations, subscribers and authors of articles within a month after publication.

Peer review

The manuscripts submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan" are first evaluated by the Editorial Board in terms of the principles of publication of the journal. The manuscripts that do not comply with the principles of publication may be sent back to the author for editing, or may be refused in their peer review.

In the process of peer reviewing the manuscripts special attention is paid to the criteria of scientific objectivity and scientific quality. The manuscripts accepted for peer review are sent to two reviewers in the relevant field. The names of the reviewers are kept in secret and the conclusions of the articles are kept in the Editorial Office for five years. If the conclusion of one reviewer is positive and the other negative, the manuscript may be sent to a third reviewer or the Editorial Board may make a final decision after evaluating the submitted conclusions. The authors should take into account the criticism, comments and suggestions of the reviewers and editors. The authors reserve the right to reasonably raise an objection regarding the points with which they disagree. The manuscripts not

accepted for publication will not be returned to their authors.

The copyrights of the manuscripts accepted for publication in the "Tax Journal of Azerbaijan" belong to the "Tax Journal of Azerbaijan". The reference to the articles and figures published in the "Tax Journal of Azerbaijan" can be given with indication of the source.

Language of the articles

The articles in the "Tax Journal of Azerbaijan" are published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English.

Rules for the articles

When compiling articles to be submitted to the "Tax Journal of Azerbaijan", the following rules should be observed:

1. Structure of the article: The articles should consist of the following parts: "JEL Codes", "Article title", "Name(s) and surname(s) of the author(s)", "Summary", "Keywords", "Introduction", "Main text", "Conclusion" and "Sources", and should not exceed 80,000 characters or 30 pages of "MS Word".

2. JEL Codes: For the codes, refer to the American Economic Association web page: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>.

3. Title of the article: It should be in line with the content of the article, should be the title that best describes the content, and should be put in bold type. The title can not exceed 10-12 words.

4. Name(s) of the author(s): The name(s) and surname(s) of the author(s) should be indicated in bold.

5. Summary: The summary should briefly reflect the purpose, methodology, main conclusions, limitations, originality and scientific novelty and practical significance of the research. The articles in Azerbaijani, Turkish and Russian should have a summary in English along with these languages, and the articles in English should also contain a summary in Azerbaijani along with English.

6. Keywords: They shall comply with the content of the article and cover it and may not be less than 5, and more than 8 words.

7. Introduction: The content of the introduction is determined by the author.

8. Main text: It should be written in A4 format (29.7x21 cm), in the "MS Word" program, in font "Times New Roman" of the 12th size and with 1.5 interline spacing. The distance from the edges of the sheet should be 2 cm and the pages should be numbered. In the case of presence of subtitles in the text, they should be given from a new line, with a capital first letter, and in bold.

9. Conclusion: The main scientific conclusions of the research should be briefly summarized.

10. Sources: It should be compiled at the end of the article in alphabetical order according to the surnames of the authors. The authors should be noted first indicating the surnames of the authors.

Example: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

If the article has more than three authors, the name and surname of the first author should be written, and then the expression "et al." or "others" should be used.

Example: Duff David et al. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

The names of books and journals should be written in italics, the sources, such as an article and the section of book are indicated in quotes. In the sources, such as a journal, encyclopedia, a section of book the interval of pages in which the source is present must be marked.

Example: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol.4, No. 2, pp. 174-187.

If there is a person translating, composing, preparing for publication or editing a book, his name should also be written after the name of the author and the title of the work.

Example: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp.11-20.

In the sources, the work of the same author from the same date should be indicated in the form (a, b).

Example: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

In the encyclopedic sections, after the name and surname of the author of the section, if any, it is sequentially indicated the date of writing the section, in quotes the title of the section, full name of the encyclopedia, volume number, place of

publication, publisher and page spacing.

In the theses after the surname and name of the author of the thesis work it should be sequentially indicated the date of writing the thesis, the title of the thesis, the type of the thesis in italics, the city in which the university is located, in which the thesis work has been prepared and the university name.

In manuscripts, the name of the author, the title of the work, the library, the collection, the catalog number, and the sheet should be indicated successively.

In the articles placed only on the Internet, the author's last name and name, the name of the article, the Internet address (with the date of visit) should be marked.

Example: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (Date of visit: 03.10.2018)

11. Tables and figures: The tables and figures should have a number and heading. The table and figures in the text should be located after the part in which they are referred to. The tables and figures should not exceed one third (maximum 10 pages) of the article.

12. Quotes and references: Direct quotes should be given in the quotation marks. The text of the reference should be given in brackets in the following order:

Example: (Mankiw 2017a: 30)

When referring to the works with more than one author, the last name of the first author and "et al." should be written.

Example: (Duff et al. 2018:50)

If the text includes the name of the author which is referred to, only the date of publication and, if necessary, the page of source should be written.

Example: Mankiw (2017a:30) states, that ...

In the references to the second source, the original source should be indicated as well.

Example: Mankiw (2017c, Fisher from 1990)

In the case of a reference to personal meetings with the authors, the text should contain the surname of the author, which is referred to, and the date of the meeting, and this should be noted in the part of "sources" of the article.

When giving reference to Internet addresses, the date of the visit to the page must be indicated and these pages should also be noted in the part of "sources".

In the part of "sources" it is not allowed to indicate the sources which are not

referred to in the text.

Sending articles to the Editorial office

The articles should be sent to the

Editors Office only via e-mail info@vergijurnali.az. Together with the articles it is necessary to fill out and send the "author's questionnaire" The author's questionnaire can find the addresses www.vergijurnali.az. In general, the contacts of the Editorial Board with the authors are carried out through the official website of the "Tax Journal of Azerbaijan."

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Принципы публикации

В "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются оригинальные научные статьи, посвященные теоретическим и практическим проблемам экономики, и, в частности, налогообложения.

В "Налоговом журнале Азербайджана" предпочтение отдается публикации статей, разъясняющих современные проблемы экономики и налогообложения на основе научного подхода и предлагающих пути решения в данном направлении.

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", должны представлять собой оригинальные труды, который заполняют существующие пробелы в соответствующей области, или выдвигают новые и примечательные идеи в данной области, принимая в учет ранее опубликованные исследования.

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", не должны быть ранее опубликованы или приняты для публикации в других изданиях. Доклады, ранее представленные в каком-либо научном издании, могут быть представлены в "Налоговый журнал Азербайджана", с условием предварительного указания данного обстоятельства в публикации.

В "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются только статьи, прошедшие процесс рецензирования и рекомендованные для публикации.

"Налоговый журнал Азербайджана" публикуется ежеквартально, четыре раза в год. Экземпляры журнала отправляются в библиотеки, международные организации индекса, подписчикам и авторам статьей в течение месяца после публикации.

Рецензирование

Рукописи, представленные в "Налоговый журнал Азербайджана", в первую очередь оцениваются Редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Рукописи, не соответствующие принципам публикации, могут быть направлены обратно автору для редактирования, или может быть отказано в их рецензировании.

В процессе рецензии рукописей, принятых для рецензирования, особое внимание уделяется критериям научной объективности и научного качества. Рукописи, принятые для рецензирования, направляются двум рецензентам, относящимся к соответствующей области. Имена рецензентов сохраняются

в секрете и заключения к статьям хранятся в Редакции в течение пяти лет. В случае, если заключение одного из рецензентов будет положительным, а другого отрицательным, рукопись может быть направлена третьему рецензенту или Редакция может самостоятельно принять окончательное решение после оценки представленных заключений. Авторы должны учитывать критику, замечания и предложения рецензентов и Редакции. Авторы оставляют за собой право обоснованно выдвинуть возражения в отношении моментов, с которыми они не согласны. Рукописи, не принятые для публикации, не возвращаются их авторам.

Авторские права рукописей, принятых для публикации в "Налоговом журнале Азербайджана", принадлежат "Налоговому журналу Азербайджана". Ссылку на статьи и рисунки, опубликованные в "Налоговом журнале Азербайджана", необходимо давать с указанием источника.

Язык статей

Статьи в "Налоговом журнале Азербайджана" публикуются на азербайджанском, турецком, русском и английском языках.

Правила оформления статей

При оформлении рукописей, представленных в "Налоговый журнал Азербайджана", необходимо соблюдение следующих правил:

- 1. Структура статьи:** Статьи должны последовательно состоять из следующих частей: "JEL Codes", "Заголовок статьи", "Имя (имена) и фамилия(и) автора(ов)", "Резюме", "Ключевые слова", "Введение", "Основной текст", "Заключение" и "Источники", и не превышать 80000 символов или 30 страниц "MS Word".
- 2. JEL Codes:** Для кодов следует обратиться к веб-странице Американской экономической ассоциации: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>
- 3. Заголовок статьи:** должен соответствовать содержанию статьи и быть заголовком, наилучшим образом излагающим содержание. Выделяется жирным шрифтом. Заголовок не может превышать 10-12 слов.
- 4. Имя (имена) автора(ов):** имя (имена) и фамилия(и) автора(ов) должны быть указаны жирным шрифтом.
- 5. Резюме:** не может быть менее 100 слов, и не более 200 слов. В резюме должны кратко отображаться цель, методика, главные результаты, ограничения, оригинальность и научная новизна, а также практическое значение исследования. В статьях на азербайджанском, турецком и русском языках, наряду с этими языками, должно быть резюме на английском языке,

а в статьях на английском языке, наряду с английским языком, резюме и на азербайджанском языке.

6. Ключевые слова: Должны соответствовать содержанию статьи, охватывать ее и не могут быть менее 5 и более 8.

7. Введение: Содержание определяется автором.

8. Основной текст: Должен быть написан в формате А4 (29.7x21 см), в программе "MS Word", шрифтом "Times New Roman" 12-го размера и межстрочным интервалом 1,5. Отступ от краев листа должен быть 2 см и страницы должны быть пронумерованы. В случае наличия в тексте подзаголовков, их следует обозначить с новой строки, с заглавной первой буквой, и с жирным шрифтом.

9. Заключение: Основные научные заключения исследования должны приводиться коротко и в обобщенной форме.

10. Источники: Список источников должен быть помещен в конце статьи и составлен в алфавитном порядке согласно фамилиям авторов. Фамилии авторы должны быть указаны в начале.

Образец: Messere Ken, De Kam Flip (2003). Tax Policy: Theory and Practice in OECD Countries. Oxford University Press.

В случае если у источника более трех авторов, тогда указывается фамилия и имя первого автора, а далее применяется выражение "и др." или "другие".

Образец: Duff David и др. (2018). Canadian Income Tax Law. LexisNexis Canada, 6th Edition.

Названия книг и журналов должны быть написаны курсивом, источники, такие как статья, раздел книги, указаны в кавычках. В источниках, таких как журнал, энциклопедия, раздел книги, обязательно должен быть отмечен интервал страниц, в котором присутствует источник.

Образец: Lyukova Lyudmila (2018). "A return to progressive personal income tax in the Russian Federation: some estimations". Journal of Tax Reform Vol.4, No. 2, pp. 174-187.

При наличии лица, переводящего, составляющего, подготавливающего к публикации или редактирующего книгу, его имя тоже должно быть написано после имени автора и названии произведения.

Образец: Kazuko Goto (2017). "Defining Creative Industries". Tax Incentives for the Creative Industries. Editors: Sigrid Hemels, Kazuko Goto. Springer, pp.11-20.

Произведения одного и того же автора относящиеся к одной и той же дате

в источниках должно быть указаны в форме (a, b).

Образец: Mankiw Gregory (2017a). Principles of Economics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017b). Principles of Microeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

Mankiw Gregory (2017c). Principles of Macroeconomics. Eighth Edition. Cengage Learning, Inc.

В энциклопедических разделах, после фамилии и имени автора раздела, если имеется, последовательно указывается дата написания раздела, в кавычках заголовков раздела, полное название энциклопедии, номер тома, место издания, издательство и интервал страниц.

В диссертациях последовательно после фамилии и имени автора диссертации должны быть отмечены дата написания диссертации, курсивом название диссертации, тип диссертации, город, в котором расположен университет, в котором подготовлена диссертация и название университета.

В рукописных произведениях последовательно должны быть указаны имя автора, название произведения, библиотека, коллекция, номер каталога, лист.

В статьях, помещенных только в интернете, должны быть отмечены фамилия и имя автора, название статьи, интернет адрес (с указанием даты посещения).

Образец: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (Daxilolma tarixi: 03.10.2018)

11. Таблицы и рисунки: Таблицы и рисунки должны иметь номер и заголовок. В тексте таблицы и рисунки должны быть расположены, после той части, в которой говорится о них. Таблицы и рисунки не должны превышать одну треть (максимум 10 страниц) статьи.

12. Цитаты и ссылки: Прямые цитаты должны быть приведены в кавычках. В тексте ссылки должны быть приведены в скобках в следующем порядке:

Образец: (Mankiw 2017a: 30)

При ссылке на произведения с более, чем одним автором, должна быть написана фамилия только первого автора и "и др."

Образец: (Duff и др. 2018:50)

Если в тексте приводится фамилия автора, к которому ссылаются, должно

быть написано только дата публикации и при необходимости, страница источника.

Образец: Mankiw (2017a:30) отмечает, что ...

В ссылках на второй источник должен быть указан и оригинальный источник.

Образец: Mankiw (2017c, Fisher с 1990)

В случае приведения ссылки на личные встречи с авторами, в тексте должны быть указаны фамилия автора, к которому ссылаются, и дата встречи, и это должно отмечаться и в части "Источники" статьи.

При приведении ссылки к интернет адресам, обязательно должна быть указана дата посещения страницы и эти страницы должны отмечаться и в части "Источники".

В части «Источники» не допускается указывать источники, к которым нет ссылок в самом тексте.

Направление статей в редакцию

Статьи должны быть направлены в Редакцию только посредством электронной почты info@vergijurnali.az. Вместе со статьями необходимо заполнить и отправить и "анкету автора". "Анкету автора" можно найти на веб странице журнала - www.vergijurnali.az. В целом контакты Редакции с авторами осуществляются через официальный сайт "Налогового журнала Азербайджана".

"Azərbaycanın vergi jurnalı" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

"Azərbaycanın vergi jurnalı"nın daxil edildiyi verilənlər bazaları və indekslər:

Bu yaxınlarda "Azərbaycanın vergi jurnalı" daha iki ixtisaslaşmış sitatgətirmə bazasına – Berlin Kooperativ Kitabxana Şəbəkəsinə və Berlin İctimai – Elmi Araşdırma Mərkəzinin kataloquna daxil edilib. Beləliklə, jurnalımızın daxil olduğu beynəlxalq sitatgətirmə bazalarının sayı 17-yə çatıb.

Beynəlxalq Elmi Yayın İndeksi
(Türkiyə - İstanbul Universiteti)
<https://arastirmax.com>

ECONBIZ
Find Economic Literature.

Econbiz
(Almaniya)
<https://www.econbiz.de>

G I G A
German Institute of Global and Area Studies
Leibniz-Institut für Globale und Regionale Studien

Elektron Jurnallar Kitabxanası
(Almaniya, Hamburg)
<https://www.giga-hamburg.de>

Wissenschaftskolleg zu Berlin

Berlin Elm Kolleci
(Almaniya, Berlin)
<https://www.wiko-berlin.de>

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR
İnformasiya Ehtiyatları İnstitutu
(Avstraliya)
<http://globalimpactfactor.com>

Avropa Kitabxanası
<http://www.theeuropeanlibrary.org>

Z hdk
Zürcher Hochschule der Künste
Zürcher Fachhochschule
**Surix İncəsənət Universitetinin
Media və İnformasiya Mərkəzi**
(Almaniya)
<https://www.zhdk.ch>

**UNIVERSITÄTS
BIBLIOTHEK ubl LEIPZIG**
**Leypzik
Universitetinin Kitabxanası**
(Almaniya)
<https://www.ub.uni-leipzig.de>

Avropa Kitabxanası
<http://journalseek.net>

**DEUTSCHE
NATIONAL
BIBLIOTHEK**

Almaniya Milli Kitabxanası
(Almaniya)
<https://www.d-nd.de>

İctimai – Elmi Araşdırma Mərkəzi
(Almaniya, Berlin)
<https://www.uni-regensburg.de>

**Berlin Kooperativ Kitabxana Şəbəkəsi
Branderburq** (Almaniya, Berlin)
<http://waesearch.kobv.de>

9 772219 873003

